

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01.**

РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

УЎК:801.82:821.512.133-1 (043.4)

АБДУЛХАЙРОВ МАНЗАР ХУСАНОВИЧ

**НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИ ТАБДИЛИНИ АМАЛГА
ОШИРИШ УСУЛЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА АМАЛИЙ
МАСАЛАЛАРИ**

10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик

филология фанлари доктори (DSc)

илмий даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий маслаҳатчи: филология фанлари доктори, профессор

Шухрат Самариддинович Сирожиддинов

Тошкент – 2020

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3-13
I БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИГА ТАБДИЛИ ҲОЛАТИ ВА МУАММОЛАРИ	
1.1. Навоий қўлёзмаларининг жорий имлога табдили устида олиб борилган ҳаракатлар таҳлили.....	14-29
1.2. Навоий асарлари нашрларида фонетик хусусиятлар ҳамда шаклдошлик ҳосил қилувчи сўз ва иборалар таҳлили.....	29-43
1.3. Сўз ва иборалар имлосидаги хилма-хилликлар таҳлили.....	43-60
Боб бўйича хулосалар.....	60-63
II БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТАБДИЛИ ЖАРАЁНИДА МАТНИЙ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ	
2.1. Бадиий талқин: герменевтик ёндашув.....	64-79
2.2. Матний тадқиқ этишнинг глосс ва конъектура усуллари.....	79-96
2.3. Матний тадқиқ этишнинг статистик усули ва диний талқин муаммолари..	96-114
.....	96-114
Боб бўйича хулосалар.....	114-116
III БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИНИ ТАБДИЛ ҚИЛИШ ЖАРАЁНИДА МАТНШУНОСЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ	
3.1. Орфографик ва фонетик, пунктуацион хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили.....	117-132
3.2. Навоий асарлари матнининг транслитерацияси жараёнида сўз тадқиқи тамойили.....	132-146
3.3. Навоий асарларига бағишланган луғатларнинг матн табдилини нашрга тайёрлашдаги ўрни	146-158
Боб бўйича хулосалар.....	158-161
IV БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИНИ ТАБДИЛ ҚИЛИШДА ИЗОҲЛАШ ВА ШАРҲЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ҲАМДА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ	
4.1. Сўзнинг бадиий матндаги вазифаси ва тимсол тараққиёти.....	162-177
4.2. Сўз ва ибораларни мумтоз анъанавий усуллар билан изоҳлаш.....	177-195
4.3. Сўз ва ибораларни иқтибос келтириш йўли билан изоҳлаш.....	195-213
Боб бўйича хулосалар.....	213-217
ХУЛОСА	218-222
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР	223-226
АДАБИЁТЛАР	227-251

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. XX аср иккинчи ярмидан эътиборан жаҳон филологик тадқиқотларида янгича ёндашувлар ва парадигмаларнинг вужудга келиши соҳа тараққиётини кескин кўтариш билан бирга, фанлараро узвийлик ва уйғунлик масалаларига қатъий риоя қилишни долзарб масалага айлантирди. Матншунослик соҳасига кириб келган лингвистик, фалсафий, бадий талқин мезонлари, айтиш чоғда, герменевтика, синергетика, семиотика каби бир қанча янги тадқиқ методларининг бадий матн тадқиқида ҳал қилувчи ўринни эгаллашига олиб келди. Мазкур манбаларни нашр этиш, улуғ мутафаккирларимиз ва шоирларимизнинг асарларини бугунги кун ўқувчисининг эҳтиёжларини ҳисобга олиб табдилини амалга ошириш матншунослик ва манбашунослик соҳасининг диққат марказига чиқди.

Дунёда замонавий матншуносликнинг илмий-назарий муаммоларидан саналган бадий асар семиотикаси, синергетик таҳлил, герменевтик таҳлил, матнни тиклашнинг «конъектура», «глосс» ва «интерполяция», статистик усулларини қўллаш мумтоз матнларни табдил қилишда кенг қўлланмоқда. Айтиш маънода Навоий асарлари матнини табдил этишда конъектура, глосс, статистик тадқиқ усулларининг самарали аҳамиятини очиқ бериш, улардан ўринли ва мақсадли фойдаланиш йўллари кўрсатишга бағишланган тадқиқотларга зарурат туғилмоқда.

Ўзбекистонда адабиётга бўлган эътибор ўлароқ, «...матншунослик, адабий манбашунослик, тилшунослик, фалсафа, маданият тарихи соҳаларида миллий маданий меросимизни ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиқ беришга йўналтирилган илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор билан қараш»¹ давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Шу жиҳатдан, Алишер Навоий асарларини эски ўзбек ёзувидан жорий

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сонли қарори. «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»/ Халқ сўзи. – 2017. – 25 май.

алифбога кўчириш савия ва сифатини тубдан кўтариш, матндаги истеъмолдан чиққан туркий сўзларни тушунтириш, чет сўзлар ва диний атамаларга изоҳлар бериш, табдил вариантларини янгича тамойил ва усулларга таяниб амалга ошириш матншунослик ва адабий манбашунослик соҳасининг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Навоий асарларининг сўнгги нашри бўлган 10 жилдли «Тўла асарлар тўплами» 20 жилдли «Мукаммал асарлар тўплами» нашридан фарқ қилмайди. Ҳаммага маълумки, бу нашрлар кўп нуқсонларга эга. Уларни бартараф этмасдан туриб, навоийшуносликни ривожлантириб бўлмайди. Шу пайтгача ушбу нашрлардаги хато ва камчиликлар комплекс таҳлил қилинмади. Уларни ўрганиш мазкур тадқиқотнинг долзарблигини билдиради. Иккинчидан, келажакдаги табдил ишларида назарда тутишимиз керак бўлган янгича мезонлар, тамойил ва усулларни белгилаш тадқиқотнинг зарурийлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2009-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорлари ҳамда ушбу фаолиятга дахлдор бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар тараққиётининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий,

маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шархи².

Алишер Навоий асарлари матни тадқиқи ва уларни табдил этиш билан боғлиқ ишлар жаҳоннинг қатор етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, University of Leipzig, The Humboldt University (Германия); Oxford University, Кембридж университети (Буюк Британия); Токио хорижий тиллар университети (Япония); Москва давлат университети Осиё ва Африка мамлакатлари институти, Санкт-Петербург давлат университети (Россия); Озарбайжон Илмлар академияси Низомий номидаги Тил ва адабиёт институти, Боку давлат университети (Озарбайжон); Истанбул университети (Туркия), Анкара университети (Туркия), Афйон университети (Туркия); Academy of Sciences of Afganistan Institute of Languages and Literature, Кобул университети, Балх университети (Афғонистон); دانشگاه خاورشناس دانشگاه پنجاب (Эрон); دانشگاه پیام نور, کتوبخانه ملک (Покистон), шунингдек, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент давлат шарқшунослик университети, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, ЎЗР ФА шарқшунослик институтида олиб борилмоқда.

Дунё навоийшунослигида Алишер Навоий асарлари матнини ўрганишнинг усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари бўйича қуйидаги натижаларга эришилган: Алишер Навоий асарлари мисолида матншунослик ва адабий манбашуносликнинг илмий-назарий муаммолари таҳлилини бериш (University of Leipzig, Humboldt University (Германия), Oxford University, Кембридж университети (Буюк Британия), Токио хорижий тиллар университети (Япония); Москва давлат университети, Осиё ва Африка

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шархи: www.sorbonne-universite.fr, www.uni-leipzig.de, www.hu-berlin.de, www.lang.ox.ac.uk, www.u-tokyo.ac.jp, www.bsu.edu.az, www.msu.ru, www.iv-ran.ru, www.spbu.ru, www.istanbul.edu.tr, www.jnu.ac.in, www.ku.edu.af, www.pnu.ac.ir, www.navoiiy-uni.uz, www.beruniy.6te.net, www.tai.uz сайтлари ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

мамлакатлари институти, Санкт-Петербург давлат университети (Россия); Озарбайжон Илмлар академияси Низомий номидаги Тил ва адабиёт институти, دانشگاه خاورشناس دانشگاه پنجاب (Покистон), шоир асарлари матнини жорий ёзувга табдил қилиш тамойилларини белгилаш, шу асосда Навоий асарларининг лотин ёзувидаги транслитерациясини амалга оширишдаги амалий ечимларини илмий истеъмолга олиб киришга доир илмий-назарий хулосалар чиқариш (Озарбайжон Илмлар академияси Низомий номидаги Тил ва адабиёт институти, Боку давлат университети (Озарбайжон); Истанбул университети (Туркия), Анқара университети (Туркия), Афйон университети (Туркия); Academy of Sciences of Afganistan Institute of Languages and Literature, Кобул университети, Балх университети (Афғонистон), Навоий асарлари матнини табдил ва тадқиқ этиш бўйича олиб борилган изланишлар натижасида, қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: Навоий асарларининг айримлари, хусусан, «Хайрат ул-аброр» асаридаги сўз ва ибораларнинг қисман маъно қўлами, частоталари аниқланган (Истанбул университети, Туркия)³; шоир асарлари матнининг қиёсий-типологик таҳлилига доир, хусусан, «Муножот», «Чиҳил ҳадис» («Арбаъин»), «Назм ул-жавоҳир», «Сирож ул-муслимин» асарлари тадқиқот объекти доирасига киритилган (Анқара университети, Туркия)⁴; Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асаридаги «Фавойид ул-кибар» матни қайта нашр этилган ва унга қисман глоссарийлар берилиб, девондаги ғазалларининг вазн ўлчов бирликлари аниқланган (Анқара университети, Туркия)⁵; 2015 йилда Туркиянинг Анқара шаҳрида «Хайрат ул-аброр» асари нашрлари адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан қиёсий ўрганилиб, унинг 3987 байтдан иборат тўла матни чоп этилган⁶; Навоий асарлари матнининг

³ Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-ebrar/ Hazırlayan: Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan. – İstanbul, 2016. – S.725.

⁴ Ali Şir Nevâyî. Münacât, Çihil hadis, (kırk hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn/ Vahit Türk. – Ankara, 2017. – S.316.

⁵ Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – S.743.

⁶ Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-Ebrar/ Vahit Türk, Şaban Doğan. – Ankara, 2015. – S.328.

бадий таҳлили асосланган (Боку давлат университети, Озарбайжон)⁷; Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойин ул-маоний», «Махбуб ул-кулуб», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» каби асарлари-нинг бадий ва матний хусусиятлари ёритилган (Боку давлат университети, Озарбайжон)⁸.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Навоий асарларини матншуносликнинг назарий ва амалий муаммолари кесимида ўрганиш борасида салмоқли ютуқларга эришилган⁹. П.Шамсиевнинг Алишер Навоий «Хамса»си, Ҳ.Сулаймоновнинг «Хазойин ул-маоний», С.Ғаниевнинг «Мажолис ун-нафоис», Ғ.Каримовнинг «Лайли ва Мажнун», М.Ҳамидовнинг «Садди Искандарий», Ш.Шариповнинг «Лисон ут-тайр», М.Рашидовнинг «Назм ул-жавоҳир», Ю.Турсуновнинг «Муншаот», Ҳ.Исломийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарлари устида олиб борган тадқиқотлари бунинг далилидир. Қ.Муниров, М.Ҳакимов сингари манбашунослар Алишер Навоий асарларининг мамлакатимиз фондларида сақланаётган қўлёзма ва тошбосма манбаларини тавсифлаш юзасидан эътиборга молик ишларни амалга оширдилар. Охирги йилларда бу йўналишда самарали тадқиқотлар юзага келди. Масалан, кейинги йилларда ўзбек мумтоз адабиётининг йирик

⁷ Almaz Ülvî. Ədəbi duyğularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər) II kitab. – Bakı, «Nurlan», 2008. – S.426; Almaz Qasım qızı Binnətova (Almaz Ülvî). Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər) – Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 2008. – S.326.

⁸ Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr, toplusu)/Toplayanı, tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: Almaz Ülvî. – Bakı, «Qartal», 2009. – S.360.

⁹ Сулаймонов Ҳ. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои: Дисс...докт. филол. наук. – Т.: ИЯЛАН РУз, 1961; Шамсиев П. Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонининг илмий танкидий матни ва уни тузиш принциплари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: ЎЗР ФАТАИ, 1952; Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УЗССР. –Т., 1940; Алишер Навои. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил Кононов А.Н. – М.–Л., 1948; Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ЎЗР ФА ТАИ, 1970; Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986; Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис». Илмий-танкидий текст. Тузувчи: Ғаниева С. – Т., 1961; Алишер Навоий. «Лисон ут-тайр». Илмий-танкидий текст. Тузувчи: Эшонхўжаев Ш.– Т., 1964; Алишер Навоий. «Мезон ул-авзон». Илмий танкидий текст. Тузувчи: Султонов И. – Т., 1949; Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Т.: Фан, 1983; Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974; Ҳамидова М. Алишер Навоий. «Садди Искандарий» достонининг илмий-танкидий матни ва матний тадқиқи: Филол.фан. д-ри... дис. – Т.: ЎзФАҚИ, 1994.

намояндалари асарлари матнининг ўзига хос тарзда ўрганилиши матний тадқиқ этиш усулларининг такомиллашётганидан далолат беради¹⁰.

Буюк мутафаккир асарларини нашр этиш, оммалаштириш йўналишида кўп хайрли ишлар қилинди. Аввал 15 жилдли, кейин 20 жилдли нашрлари ва ниҳоят 10 жилдли асарлари кирилл ва лотин ёзувида дунё юзини кўрди¹¹. Бироқ шу пайтгача ўша нашрлардаги хато ва камчиликлар комплекс таҳлил қилинмади. Шунингдек, кейинги табдил ишлари сифатини кўтаришга кўмаклашувчи янгича мезонлар, тамойил ва усуллар белгиланмади.

Диссертация ишининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Адабий манбашунослик ва матншунослик кафедрасининг «Ўзбек адабий манбашунослиги ва матншунослигининг долзарб масалалари» мавзусидаги истиқбол режаси, ўзбек адабиёти тарихи ва фольклори кафедрасининг «Навоийшунослик тарихи» (2018–2020) илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

¹⁰ Эркинов А. Навоий «Хамса»си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018; Эркинов А. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ХИА, 2019; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент, Академнашр, 2011; Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Т.: ТошДўТАУ, 2019; Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Академнашр, 2015; Турсунов. Ю. «Муншаот» асарининг матний тадрижи. – Т.: Мумтоз сўз, 2016; Жабборов Н. Фуркат асарларининг қўлёзма манбалари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: 1994; Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: ТошДўТАУ, 2017; Зоҳидов Р. «Сабот ул-оҷизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий–танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: ТошДўТАУ, 2018; Пардаев Қ. Муқимий шеърини: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Муҳаррир, 2019; Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. – Т.: Академнашр, 2019; Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-иқбол»нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2009; Ўразбоев А. Оғаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДўТАУ, 2018; Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомил (илк ва ўрта асрлар): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т.: ТДШИ, 2016; Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисоаларнинг қиёсий таҳлили: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДўТАУ, 2019; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Т.: Мумтоз сўз, 2011; Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида рамз ва тимсоллар. – Т.: ТДШИ, 2015; Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомил (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001; Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сирлари. – Т.: Ўзбекистон, 2014; Содиков Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ТДШИ, 2017; Жўрабоев О. Матннинг матнлиги сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017.

¹¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Т.: 1963–1968; Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўнгирма жилдлик. – Т.: ФАН, 1987–2003; Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.

Тадқиқотнинг мақсади. Навоий асарлари матнини эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога табдил қилишнинг замон талаблари даражасидаги илмий-амалий усуллари ва назарий-методик принципларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Навоий асарлари мисолида матншунослик нуқтаи назаридан табдил муаммолари таҳлилини бериш;

Навоий асарлари табдил матнини яратишда замонавий таҳлил усуллари аҳамиятини исботлаш;

шоир асарлари матнини табдил этишга хизмат қиладиган тамойилларни белгилаш, шу асосда муаммонинг амалий ечимига доир илмий-назарий хулосалар чиқариш;

Навоий асарлари матни мисолида глосс, статистик таҳлил, конъектура сингари матншуносликнинг тадқиқ усуллари самарадорлигини далиллаш;

шоирнинг ҳар бир асари табдили матнини сатрма-сатр қайта текшириш орқали асарни оммага тўлиқ тушунтириш имкониятларини излаш.

Тадқиқотнинг объекти. Навоий асарларининг навоийшунос олимлар томонидан амалга оширилган табдил матнлари, шунингдек, шоир асарларининг йигирма жилдли «Мукаммал асарлар тўплами» (1987–2003) ва «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати» (1983–1985) ҳамда Навоий асарларининг ўн жилдли «Тўла асарлар тўплами» (2013) шунингдек, қўлёзма фондлардаги шоир асарлари киритилган қўлёзма ва тошбосма манбалар тадқиқот объекти ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предметини Навоий асарлари матнини эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога табдил қилиш жараёнида қўлланадиган матншунослик усуллари ва тамойиллари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишда қиёсий-типологик, структурал, глосс, конъектура, герменевтик, статистик тадқиқ усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

шеърӣ матни насрий баёнлаш, герменевтик, глосс ва конъектура усулларида ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини эски ўзбек ёзувидан ҳозирги ёзувга табдил қилишда самарали фойдаланиш имкониятлари ва аҳамияти мисоллар асосида далилланган;

ижодкор асарлари матнидаги фонетик (қ – ғ: оқлик – оқлиғ, у – ноль: юрутаци – юртаци, г – в: чугуртка – чувуртка) ва шаклдошлик (I.савт – камчи, II.савт – товуш, I.ҳанг – босиқлик, II.ҳанг – аскар) хусусиятлар ёритиб берилган ва илмий маълумотлар билан тўлдирилган;

Навоий асарлари матнидаги сўзлар статистик усул воситасида микро-таҳлил қилиниб, улуғ шоир асарлари табдилидаги нуқсон ва камчиликлар мисоллар билан исботланган;

шоирнинг барча асарлари матнидаги тушунилиши қийин, изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукамал нашрига тўлиқ илова қилинмаган сўз ва ибораларнинг матний маънолари белгиланган ва илмий истифодага олиб кирилган;

Навоийнинг 29 асари матни табдилини сатрма-сатр қайта кўриб чиқиш асосида матни шарҳлаш ва изоҳлаш усуллари очиб берилган. Жумладан, 1) эквивалент йўли билан изоҳлаш; 2) маънодош сўзлар орқали изоҳлаш; 3) қисқа изоҳлаш; 4) кенгроқ изоҳлаш; 5) қомусий изоҳлаш; 6) зид маъноли сўзлар ёрдамида изоҳлаш ва шарҳлаш усуллари Навоий асарларининг жорий нашрлари асосида мисоллар билан далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Навоий асарлари табдилининг 50 йиллик натижаси бўлган йигирма жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»нинг матний хусусиятлари, оригинал матндан фарқли жиҳатлари ва нуқсонлари ўн етти гуруҳга ажратиб таснифланган;

Навоий асарларининг табдилларида учрайдиган тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто асар нашри бўйича тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва иборалар аниқланган;

статистик тадқиқ натижасида АНАТИЛда изоҳланмаган Алишер Навоий асарларидан 5358 та, такрори билан 6082 та сўз ва ибора аниқланган ҳамда матний маънолари изоҳланган;

шоир асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари – назмий матнни насрий баёнлаш, матнни шарҳлаш, бадий-диний таҳлил, герменевтик, айниқса, матн табдилида қўлланиши лозим бўлган илмий усуллар: статистик, глосс ва конъектура кенг таҳлил қилинган, уларнинг назарий-методик тамойиллари аҳамияти мисолларда кўрсатиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги жаҳон олимларининг матншунослик соҳасида эришган ютуқларидан фойдаланилганида намоён бўлади. Шу билан бирга, Шарқ комуснавислик анъаналаридан ижодий фойдаланган ҳолда ўзбек матншунослигининг матнни тиклаш ва табдил қилиш борасида йиғилган тажрибасининг уйғунлиги натижаларнинг ишончлилигини тасдиқлайди.

Диссертациянинг илмий-назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Алишер Навоий асарларини ҳозирги ўзбек ёзувига табдил қилишнинг илмий усуллари, назарий-услубий тамойиллари ишлаб чиқилгани билан соҳага оид илмий-тадқиқот ишларини такомиллаштириш, табдил ишларини юқори савияга кўтариш, адабий манбашунослик ва матншунослик муаммоларини тадқиқ этишда илмий-назарий манба сифатида истифода этилиши билан белгиланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан шунингдек, тадқиқот натижаларидан Навоий асарларининг янги нашрларини тайёрлашда, «Навоийшунослик» фани, Алишер Навоий асарлари тилининг мукаммал изоҳли луғатини тайёрлашда, матншунослик ва адабий манбашунослик бўйича бакалаврият таълим йўналиши ва магистратура мутахассислиги босқичлари талабаларига дарсликлар, ўқув қўлланмалар тайёрлашда, Навоий асарлари матний хусусиятларини ўрганиш борасидаги илмий тадқиқотларда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Навоий асарлари матни табдили жараёнида матншуносликнинг усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари бўйича олинган натижа ва хулосалардан ФЗ-2016-0915132102 рақамли «Шарқ ренессанси даври алломалари ва мутафаккирлари асарларининг илмий-фалсафий ва бадиий-лингвистик тадқиқи» (2016–2019) мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Республика Маънавият ва маърифат марказининг 06.07.2020 йилдаги 01/01-632-сон маълумотномаси). Натижада Навоий асарлари матни табдилидаги муаммолар ҳамда Навоий қўлёзмаларининг жорий имлога табдили устида олиб борилган ҳаракатлар таҳлили, уларнинг шоир асарларини қайта нашр этишдаги ўрни ва бадиияти юзасидан таҳлил ишларини амалга ошириш имконини берган;

шоир асарлари матни табдилларида учрайдиган тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, шоир асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари – матнни шарҳлаш, герменевтик, айниқса, матн табдилида қўлланилиши лозим бўлган илмий усуллар – глосс ва конъектура усуллари, уларнинг назарий-методик тамойиллари хусусидаги илмий-амалий хулосалардан ИТД-1-119 рақамли «Ўзбек адабиёти антологиясини инглиз тилига таржима қилиш ва адабиётлараро коммуникация муаммолари» (2012–2014) мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 07.07.2020 йилдаги 89-03-2450-сон маълумотномаси); Натижада «Навоий» романини инглиз тилига сифатли таржима қилишда Навоий асарларининг жорий имлодаги табдилида учрайдиган кўплаб арабий, форсий сўз ва иборалар изоҳи ҳамда ғазаллар шарҳидан кенг истифода этиш имкони яратилган;

Навоий асарларини нашрга тайёрлаш, XX аср навоийшунослиги тарихи ва Навоий ижодида сўз тадқиқи борасидаги назарий хулосалардан ОТ-Ф8-151 рақамли «Адабиёт энциклопедияси» (2007–2011) мавзусидаги илмий

лойихада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 07.07.2020 йилдаги 89-03-2450-сон маълумотномаси). Натижада «Адабиёт энциклопедияси» ва «Адабиётшунослик тарихининг фундаментал тадқиқи»да матн назарияси, бадий матн ва манбаларни нашрга тайёрлаш ва айрим атама ҳамда истилохларнинг шарҳида ишончли маълумотлар берилишига эришилган;

шоир асарлари матни табдилларини амалга ошириш усуллари ва кўлёзмаларининг жорий имлодаги ҳолати ҳамда матний тафовутлар, матн ва мазмун мутаносиблиги, глоссарийлар, насрий баёнлар, ғазаллар шарҳи каби масалаларга оид назарий қарашлардан «Ўзбекистон тарихи» телеканалида туркум кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Ўзбекистон телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг 07.07.2020 йилдаги 02-40-730-сон маълумотномаси). Натижада, телекўрсатувларнинг сифати ошган, илмий-назарий маълумотлар билан бойитилиб, уларнинг илмий-оммабоплигини таъминлаш имконини берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 2 халқаро, 6 та республика анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 52 та илмий иш, шу жумладан 1 та монография, 1та ўқув кўлланма, 1 та табдил, 1 та изоҳли луғат, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 21 та мақола, хориждаги илмий журналларда 2 та мақола эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва умумий ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 251 бетни ташкил этади. Шунингдек, 539 бетдан иборат луғат илова этилган.

I БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ЁЗУВИГА ТАБДИЛИ ҲОЛАТИ ВА МУАММОЛАРИ

1.1. Навоий қўлёзмаларининг жорий имлога табдили устида олиб борилган ҳаракатлар таҳлили

Ўзбек матнчилигида XV аср охири ёки XVI аср бошларида китобат қилинган адабий манбаларни ўрганиш, жорий имлога табдил (транслитерация) қилиш ва уларни нашр этиш билан боғлиқ катта салмоққа эга илмий ҳамда амалий тажриба тўпланган. Хусусан, Мир Алишер Навоийнинг улкан меросини табдил қилиш устида олиб борилган амалий ҳаракатлар бир неча матншунос олимлар томонидан амалга оширилган. Истиклол шарофати билан мумтоз ёзувимизда битилган шоир асарлари нафақат кирилл алифбосида, балки лотин ёзувида ҳам ўз ифодасини топаётир. Бироқ бу нашрларда, ўз навбатида, шу имкониятларга мувофиқ, профессионал билим ва кўникма етишмаслиги намоён бўлаётганлиги ҳам сир эмас.

Аввало, шу ўринда, табдил истилоҳига шарҳ бериб ўтиш ўринли. Табдил «алмаштириш», «ўгириш» маъноларини англатади. Жаҳон матншунослигида табдилнинг «транскрипция» ва «транслитерация» деб аталувчи усуллари бор. Бу усуллар тор маънода бир ёзувнинг иккинчи бир ёзувга айнан ўзгартирилишига айтилади. Алибек Рустамов шундай ёзган эди: «Бир ёзувдаги матнни иккинчи бир амалдаги ёзувда кўчиришни шартли равишда ҳозирги илмда «транслитерация» (ҳарф кўчириш) дейилади. Аммо бу терминнинг асосий илмий маъноси бир ёзувдаги ҳарфларни иккинчи ёзувда айнан акс эттиришдир...»¹². Табдил кенг маънода эски алифбода битилган ўтмиш битикларини жорий алифбода китобхонларга етказиш усулидир. Бу соҳанинг назарий масалалари билан матншунослик шуғулланса, унинг амалиёти билан Алибек Рустамов таъбири билан айтганда «матнчилик» шуғулланади.

¹² Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар//ЎзАС, 1982 йил, 3 сентябрь, № 36 (2672).

Матнни табдилга тайёрлаш, биринчи навбатда, асарнинг қўлёзма нусхалари устида ишлаш, уни тўғри ўқиш, айниқса, бадий матн салоҳиятини англаш тадқиқотчидан кенг қамровли билим талаб қиларди. Хусусан, матншунос тадқиқотчи бадий метод ёки ижодий метод тамойилларини тўлақонли равишда матний тадқиқ этиши лозим эди¹³.

Навоий асарларини тарғиб этиш XX асрнинг 20-йиллари охирларидан бошланган бўлса, шоир асарлари матнини ўзбек халқига етказиш йўлидаги дастлабки тадқиқот ишлари, асосан, 1938 йилдан бошланди¹⁴. Унгача фақат 1928 йили нашр этилган «Ўзбек адабиёти намуналари» тўпламидан бошқа кўзга кўринарли бирор-бир тадқиқот иши мавжуд эмас эди¹⁵. Улуғ шоир асарларини тадқиқ этиш усуллари, энг аввало, матншуносликнинг тадрижий таракқиётини ҳисобга олиб икки йўналишда хизмат қилиши назарда тутилди: 1) Навоий асарларининг мукаммал илмий-танқидий матнини тузиш ва шу асосда тўлиқ шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари устида кенг қамровли илмий тадқиқотлар олиб бориш; 2) Навоий асарларининг жорий ёзувга табдилини амалга ошириш орқали кенг китобхонлар эҳтиёжини қондириш. Бироқ, давр тақозоси билан дастлабки ишлар илмий танқидий матнлар тайёрлашдан эмас, балки табдил ишларидан бошланди. Чунки улуғ мутафаккир илгари сурган илғор ғояларни халққа етказиш, аммо, энг муҳими, коммунистик мафкура шароитида Навоийни сақлаб қолиш, тузум пешволарининг Навоийга нисбатан ғаразли қарашларини йўққа чиқариш муҳим эди. Уйғониш даври адабиётининг йирик намояндаси бўлган Шекспир асарлари матнини ҳозирги инглиз китобхони тўлақонли тушуна олмагани сингари ҳозирда Навоий асарлари матнини ҳам махсус тайёргарликка эга бўлмаган оддий китобхоннинг ўқиб англаши баъзи бир қийинчиликлар туғдирар эди. Бунга сабаб, орадан беш аср вақт ўтган, араб ёзуvidан воз кечилган, Навоий асарлари матнидаги сўз ва ибораларни оддий

¹³ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1968. № 3. – Б.10.

¹⁴ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1969. – Б.1.

¹⁵ Ўша асар. – Б.2.

«совет кишиси» тушуниши қийин эди. Шу сабабли, буюк мутафаккир шоир асарларини китобхонга тушунарли услубда етказишга эҳтиёж бор эди. Дастлаб Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини кенг нишонлаш муносабати билан «Хамса»нинг қисқартирилган варианты табдили, «Чор девон», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Махбуб ул-қулуб» асарлари матни табдили чоп этилди.¹⁶

1938 йили Навоий анжуманини ўтказишга тайёргарлик кўриш муносабати билан шоир асарлари матнини нашр этиш, яъни «Хамса»ни насрий ифода, изох ва луғатлари билан нашрга тайёрлашга киришилди. Навоий юбилейини ўтказувчи махсус комиссиянинг аъзоси бўлган академик Ғафур Ғулом тайёргарлик ишларида фаол иштирок этади. У (1940 йил) «Фарҳод ва Ширин» достонини насрий баёнлаш усули билан лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида нашрга тайёрлайди. Бу ҳақда таниқли матншунос олим Порсо Шамсиев шундай ёзади: «Бу текстологик усул ўша даврда янгилик бўлиб, у қабул қилган принцип асосида шоирнинг бошқа асарлари ҳам насрий баёни илова қилинган ҳолда нашрга тайёрлана бошланди»¹⁷. Дарҳақиқат, мумтоз матнни бундай ўрганиш усули, яъни достоннинг замонавий насрга ўгирилиши 20–30-йиллар ўзбек навоийшунослигининг ўзига хос янги бир йўсинига айланди¹⁸. Шоирнинг бу фаолиятини айрим адабиётшунос тадқиқотчилар шундай баҳолайди: «Ғафур Ғуломнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини нашрга тайёрлаганлиги, шубҳасиз, ўзбек текстологияси фанига қўшилган муносиб ҳисса бўлиб, бу факт Ғафур Ғуломни биринчи ўзбек текстолог олимлари қаторига қўяди»¹⁹.

Шоир асарлари танқидий матнини тайёрлашга киришиш 50-йиллардан бошланди. Масалан, Навоийнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» каби асарларининг илмий-танқидий матни матн-

¹⁶ Алишер Навоий: Адабиётлар кўрсаткичи. – Т., 1991.

¹⁷ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1969. – Б. 5.

¹⁸ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфклари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.53.

¹⁹ Равшанов А. Ғафур Ғуломнинг адабиётшунослик фаолияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973, -№4. – Б.28.

шунос М.Салъе томонидан тузилиб, номзодлик диссертацияси сифатида ёқланган. Кейинчалик негадир бу танқидий матнлар йўқолган²⁰. Ўша йилларда туркийшунос олим А.Н.Кононов «Махбуб ул-қулуб»нинг йиғма матнини тузиб, нашр эттирган эди. Бироқ бу текстологик тадқиқот ҳам камчиликлардан холи эмас эди²¹.

Шу тариқа собиқ Иттифок даврида шоир қўлёзмалари устида ўтказилган палеографик ва археографик текширувлар натижасида матнларни табдил қилиш илк бора илмий асосларга қурилади бошлади.

Шарқ қўлёзма матнларини ўрганиш усулидаги оригиналлик, айниқса, Навоий асарлари матни бўйича Ғафур Ғулом олиб борган тадқиқот ишларида яққол намоён бўлди. Шоир эришган бу ютуқлар нафақат унинг шеърӣ салоҳияти билан, балки ўз даврида ҳамнафас бўлган Е.Э.Бертельс, В.В.Бартольд, А.К.Боровков, С.Е.Малов, А.А.Семёнов, С.Л.Волин, Н.Ю.Якубовский, Ҳ.Орасли, Ш.Абилов, А.Мирзаев каби рус, озарбайжон, туркман, татар, тожик олимларининг навоийшуносликка бағишланган тадқиқот ишларидан бохабар бўлганлиги билан ҳам характерлидир. Зеро у, М.Никитский, Ойбек, С.Айний, И.Султон, В.Зоҳидов, М.Шайхзода, В.Абдуллаев, Ҳ.Зарипов, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймонов, А.Қаюмов, Ғ.Каримов, А.Ҳайитметов сингари навоийшунос олимлар билан ишлади. Шунингдек, шоирга Навоий асарлари матнини теран англаш ва чуқур шарҳлашда туркий ҳамда эски ўзбек ёзувининг имловӣ, хаттӣ хусусиятларини билиш баробарида араб, форс тилларини талаб даражасида пухта билганлиги ҳам қўл келди. Зотан, машҳур адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов Ғафур Ғуломнинг Шарқ адабиёти ва тилларини зукко билимдони эканини қуйидагича таърифлайди: «...у 20-йиллардаёқ ўзбек, озарбайжон, татар, форс адабиётларини пухта ўзлаштирган ва бу адабиёт намояндаларининг асарларини мукаммал билган... Шарқ классик асарларини оригиналда ўқиб, улардаги ғоявий-бадий бойликлардан

²⁰ Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1976. -№ 1. – Б.33.

²¹ Ўша жойда. . – Б.33.

тўла бахраманд бўлган»²². Бинобарин, Навоий асарларини матний тадқиқ этишининг оригинал усули инкишофи Ғафур Ғулом шоирлик тахайюлотининг кучи ҳамда Шарқ тиллари ва адабиётининг чуқур билимдони эканлиги билан белгиланади.

1940 йилда Навоий таваллудига беш юз йил тўлиши муносабати билан академик шоир бу дostonни насрга ўгириб, аслият матни билан ёнма-ён ҳолда нашр эттирди²³. Маълумки, аслият ўз замонасининг адабий тилини акс эттиради. Табдил ёки насрий баён эса, бугунги куннинг тил хусусияти ҳолатини акс эттиради. Аслият бугунги кун китобхонига тўла тушунарли эмас. Шу боис бу мумтоз дostonнинг насрий баёни, гарчи ҳеч қачон аслият билан тенглаша олмаса-да, ўша давр китобхони учун катта воқеа бўлди. А.Ҳайитметов ёзади: «Навоий дostonлари, шу жумладан, «Фарҳод ва Ширин» ҳам шундай мураккаб услуб билан ёзилган бўлиб, бундай мисраларни, бу ердаги «марз», «кисват», «хоро», «гурз», «фалаквор», «даввор» каби сўзларни ҳозирги замон ўқувчилари тушуниб олиши ниҳоятда қийин... Ғафур Ғулом бу дostonнинг матнини ҳозирги ўзбек тилида насрда баён қилиб беришга аҳд қилди... «Фарҳод ва Ширин» дostonининг Ғафур Ғулом томонидан замонавий насрга ўгирилиши 30-йиллар ўзбек адабий ҳаётидаги катта ҳодисалардан бири бўлди. Ўша йиллари бу тажриба асосида Навоийнинг «Хамса»сидаги бошқа дostonлари ҳам насрга айлантирилди ва улуғ шоир асарлари гўё янгидан кашф этилгандай, янгидан таваллуд топгандай бўлди. Насрий баёнчилик эса ўзбек навоийшунослигининг янги бир соҳаси бўлиб қолди»²⁴.

Профессор А.Ҳайитметовнинг мазкур фикрларини ривожлантириб айтиш мумкинки, бунда «Ғафур Ғулом матн маъносини бош ўринга қўяди: унинг ўқувчига етиб боришини таъминламоқ мақсадида қалам юргизади. Насрий баён шакл жиҳатидан латиф, мазмун жиҳатидан аниқ чиққан»²⁵.

²² Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б.207.

²³ Жалилов Т. «Хамса» талқинлари. – Т.: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – Б.31–32.

²⁴ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.52–53.

²⁵ Қаюмов А. Академик Ғафур Ғулом. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.17.

Аммо, насрий баён нуқсон ва камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Хусусан, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги етмишдан ортиқ байт насрий баёнда ўз ифодасини топмаган эди.

Хамсачилик анъанасига биноан, дostonлардаги ҳар бир бобнинг муқаддимасида шу бобга насрий изох берилади. Шоир бундай изохларни қисқа баён қилиб ўтган. Кейинчалик дostonни қайта ўгирган А.Ҳайитметов кўпгина бобларни тиклади. Масалан, дostonдаги «Бу иқбол варақларининг муқобаласи ва бу саодат тарҳларининг мутораҳаси ва ҳаёл баҳрида маоний туҳафи савдоси учун масоҳат қилмоқ ва ҳар фасона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажносқа рад илигин урмоқ ва маоний ақмишаси нафойисин бу латофат хужласи аройиси учун ғайб тужжоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ ва жон риштаси ва киприк игнаси била либоси намоиш ва хилъати оройиш тикиб бу абкор қадлариға солиб жилва бермак»²⁶ парчасини Ғафур Ғулом «Бу дostonни ёзишда қанча-қанча китоблар ўқилганин, қанча таърифлар кўрилганин айтиб, шулардан тўпланган инжуларни ўқувчи олдида жилва кўргузмак», – деб ифода этган. А.Ҳайитметов эса қуйидагича табдил қилган: «Бу иқбол варақларини таққосламак, бу саодат тарҳлари режасини тузмоқ, ҳаёл денгизида маънолар туҳфасини харид қилмоқ учун йўл босиб, ҳар бир афсона мажмуасини ва тарих тўпламини варақма-варақ ахтариб, хатоликларини рад қилмоқ, маъно нафосатлари матоъини ғайбдан савдогарлардан ҳаётим нақдини бериб, латофат уйининг келинчаклари учун сотиб олмоқ ва жон ипи ва киприк игнаси билан намоиш ва оро либосини тикиб, бу бокиралар қадлариға солиб жилвалантирмоқ»²⁷. Чунончи, матншунослик нуқтаи назаридан олиб қараганда ҳам, мумтоз адабиёт матнлари айнан ўзича берилгани дуруст. Аммо бундан шоирнинг ўз даври ўқувчисига аниқ ва тушунарли бўлиши учун шундай йўл тутган, деган хулоса чиқариш мумкин. Демак, шоир

²⁶ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин/Мукамал асарлар тўплами. VIII жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 41–42.

²⁷ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, насрий баён. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б.369.

нигоҳидаги кузатишлар, матний тадқиқ этиш усуллари ўзига хос кизиқарлидир. Бу масалада Навоий шундай ёзади:

*Тахайюл аро барча бир нав эмас,
Ҳадисин икки киши бирдек демас.*

Яъни тасаввур қилишда ҳамма бир хил эмас. Худди бирор ҳолатни баёнлашда икки киши бирдай фикр юрита олмагани сингари.

Айни шу маънода Ғафур Ғулом бундай ўринларда сўз каму фикр кенг бўлиш усулига асосланган, дейиш мумкин.

Атоқли шоир Ғафур Ғуломнинг мумтоз матнни ўрганиш усули, яъни назмни насрий баёнлаш усули – мезонини ҳисобга олмаганда, ўша даврларда бундан бошқа оригинал, юқори салоҳиятли матнни ўрганиш усуллари кўзга ташланмайди. Пировард натижада, шеърый матнни насрий баён этиш усули матншунослик соҳасидаги услубий асослардан бирига айланди ва, албатта, кейинчалик навоийшунос олимларимиз томонидан насрий баённи қайтадан тўлдириб, нашрга тайёрлаш ишлари кенг йўлга қўйилди. Ўша даврларда шоир асарлари қўлёзма матнларини чуқур ўрганиш ва илмий нашрларини тайёрлаш, масаласи ҳам кўтарилган²⁸. Бу ҳақда етук навоийшунос, матншунос олим Порсо Шамсиев шундай ёзади: «Ўзбекистонда илмий текстология (матншунослик)нинг ривожланиш тарихи ўзбек халқининг улуғ шоири Алишер Навоий асарларини нашр этишга киришиш ишлари билан боғлиқ ҳолда бошланади. Навоий асарларини босмага тайёрлаш ва нашр этиш масалаларининг жиддий ва қизғин тус олиши эса, 1938 йилдан, яъни улуғ шоирнинг туғилганига беш юз йил тўлиш кунини нишонлашга ҳозирлик кўришдан бошланган эди»²⁹. Албатта, ўша даврлардан бошлаб шоир асарларининг мақбул матнини яратиш билан бир қаторда, матнни ўқувчиларга етказиш, матн таҳрири, вариантлилик, матнни ўқиш, конъектура каби ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий масалаларига ҳам кенг ўрин берила бошлаган. Бу ҳол Навоийнинг энг муҳим асарлари илмий-

²⁸ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.9–43.

²⁹ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол.фан.докт....дисс. – Т.: ЎзРФАТАИ, 1969. – Б. 3.

танқидий матнларини яратиш учун катта имконият яратади³⁰. Афсуски, бу илмий-танқидий матнларнинг айримлари (масалан, 1944 йилда С.Муталлибов томонидан тайёрланган «Ҳайрат ул-аброр»нинг Ғ.Каримов томонидан тайёрланган «Лайли ва Мажнун»нинг илмий-танқидий матнлари) қандайдир сабабларга кўра нашр қилинмаган. Ҳолбуки, матншунос П. Шамсиевнинг фикрича, «бу матнлар Навоий асарларини текстологик жиҳатдан ўрганишда дастлабки қадам сифатида қаралиши мумкин»³¹. Шундай қилиб, Алишер Навоий асарлари илмий-танқидий матни устида қилинган дастлабки тадқиқот ишлари натижаси ўлароқ, 60–70 йилларга келиб, уларнинг текстологик матн сифати яхшилана борган.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб навоийшунослик янада сермахсул ишларни амалга оширди. XX асрнинг 50–60 йилларида «Ҳайрат ул-аброр», «Наводир уш-шабоб», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий», «Лисон ут-тайр», «Мезон ул-авзон», «Мажолис ун-нафоис» каби асарларнинг илмий-танқидий матнлари яратилди³². Айниқса, «Хамса»нинг Порсо Шамсиев томонидан яратилган илмий-танқидий матнлари Алишер Навоий кузатувлари остида моҳир хаттот Абдулжамил ва Султон Али Машҳадий каби котиблар томонидан юқори савияда кўчирилган нусхалари асосида тайёрланди³³. Шунингдек, Ш.Эшонхўжаевнинг «Лисон ут-тайр», Л.Халиловнинг «Тарихи мулуки Ажам», С.Ғаниеванинг «Мажолис ун-нафоис» асари матни устида олиб борган матншуносликка доир тадқиқот ишлари ҳам ана шундай ишлар сирасига кирар эди. Булардан ташқари, шоирнинг «Мезон ул-авзон» асари

³⁰ Алишер Навоий. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовке А.Н. Кононов. –М – Л., 1948; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. I ж. «Ғаройиб ус-сиғар»; II ж. «Наводир уш-шабоб»; III ж. «Бадоеъ ул-васат»; IV ж. «Фавойид ул-кибар». – Т.: 1959–1960; Алишер Навоий. «Сабъаи сайёр». Илмий-танқидий текст. Тузувчи. П. Шамсиев. – Т.: 1956.

³¹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.22.

³² Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Илмий-танқидий матн / Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймонов. –Т., 1959, – Б. 781; Алишер Навоий. Хамса. Илмий-танқидий матн/Тузувчи: Порсо Шамсиев. –Т., 1959–1970; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн/Тузувчи: Ш.Эшонхўжаев. –Т., 1964; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн /Тузувчи: С.Ғаниева. –Т., 1961; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Илмий-танқидий матн / Тузувчи: Иззат Султонов. Масъул муҳаррир: М.Т. Ойбек. –Т., 1949. – Б.95.

³³ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.6–15.

илмий-танқидий матни Мусо Тошмуҳаммад Ойбек таҳрири остида адабиётшунос олим Иззат Султон томонидан тайёрланган эди³⁴. Таъкидланганидек, 50–60 йилларда бу жиҳатдан ниҳоятда самарали ишлар амалга оширилган. Лекин бу илмий-танқидий матнларнинг барчаси ҳам бирдек мукамал эмас эди. Масалан, «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матнини яратган етук матншунос олим П.Шамсиевнинг ёзишича, танқидий матн олти қўлёзманинг қиёси асосида тузилган. Бирок матн учун фойдаланилган Ленинград № 559 инвентар рақамли қўлёзмада «Садди Искандарий» достони матни мавжуд бўлмаган³⁵. Кейинчалик манбашунос олима, филология фанлари номзоди Мавжуда Ҳамидова Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний таҳлили мавзуси бўйича филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлаган³⁶. Шу йилларда Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати яратилди³⁷. Албатта, бу – кишидан жуда катта билим, масъулият ва шижоат талаб этади. Зеро, мумтоз адабиёт намуналари нашрларини ўқиб ва уқиб тушуниш учун тўлиқ изоҳли луғатларни яратишга жиддий эҳтиёж туғилганди. Бусиз нашрлар нафақат илмий жамоатчилиكنинг, балки оддий китобхоннинг ҳам эҳтиёжларини қондира олмайди.

Булардан ташқари, бу даврларда шоир айрим асарларининг оммавий нашрлари ҳам амалга оширила бошлади. «Хамса»нинг мукамал матни табдили (П.Шамсиев, 1960), «Хазойин ул-маоний»нинг академик табдили (Ҳамид Сулаймонов, 1959–1960) нашр этилди. Пировард натижада, 1963 йили ЎзР ФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти навоийшунослик эришган ана шу матншунослик ютуқлар базасида Мир Алишер Навоийнинг «Асарлар»ини ўн беш жилдлик нашрини тайёрлаш ишлари бошланди. Бу навоийшунослик тарихида Навоий асарларининг қадим

³⁴ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Илмий-танқидий матн/Тузувчи: Иззат Султонов. Масъул муҳаррир: М.Т.Ойбек. –Т., 1949. – Б.93.

³⁵ Ҳамидова М. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Автореф. дисс...докт. филол.наук.–Т., 1994. – Б.8.

³⁶ Ўша жойда. – Б.48.

³⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. – Т.: Фан, 1983–1985.

куллиётларига нисбатан ҳам энг тўлиқ мажмуаси бўлиб, унда шоирнинг қарийб 30 асаридан 25 таси айрим ўринларда баъзи қисқартиришлар билан берилган эди. Бу мажмуа 1965–1968 йиллар босмадан чиқди³⁸. Ушбу нашрлар Ойбек, Ғ.Ғулом, В.Зохидов, А.Қаюмов, Ҳ.Сулаймонов, П. Шамсиев, Ҳ.Зарипов, Р.Бобожонов каби таниқли олимлар ва адибларнинг таҳрир хайъати сафида ўзаро ҳамкорликлари натижасида амалга оширилган бўлиб, кейинчалик шу асосда шоир асарларининг ўн томлиги рус тилида чоп этилди. Бу ишлар, биринчи навбатда, Навоий адабий меросини ўрганиш ва тарғиб этишда олдинга қўйилган катта қадамлар бўлди³⁹. Бунда Е.Э.Бертельс, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, М.А.Салъе, Ҳ.Сулаймонов, П.Шамсиев, С.Иброҳимов, И.Султонов, Ш.Эшонхўжаев, С.Тошева, Л.Халилов сингари яна кўплаб матншунос, адабиётшунос олимларнинг илмий тадқиқотлари асос бўлди. Шу билан бирга, камтарин олим П.Шамсиев шоирнинг улкан мероси келажакда матншунослик нуқтаи назаридан, тўлиқ, янада чуқур ўрганилиши зарурлиги ҳақида ўз докторлик ишида шундай эътироф этади: «Биз умримизнинг жуда кўпгина қисмини Навоий асарлари матнларини ўрганиш ва уларни тиклашга сарф қилдик. Аммо биз бу соҳада охириги нуқта қўйилди, деган даъводан йироқдамиз. Навоий асарлари матнларини ўрганиш бу кейин ҳам ёш текстолог олимларимиз томонидан катта ғайрат ва зўр жиддият билан олиб борилиши керак. Навоий асарларининг мўътабар қўлёзмалари яна топилиши мумкин. Навоийшунослик фани яна янги-янги ғалабаларни қўлга киритиши мумкин. Биз мана шу кашфиётларни вужудга келтирувчи ёш навоийшунос авлодга катта ғайрат ва матонат истаймиз ва аминмизки келажакда навоийшунослик фани, шу жумладан, Навоий асарларининг матншунослик соҳаси, совет фанининг бошқа тармоқлари қатори, энг юксак босқичларга кўтарилажак, бизлар бошлаган ва яратган илмий-танқидий матнлардан ҳам юксак даражадаги матнлар барпо этилажак»⁴⁰.

³⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. –Т., 1965–1968.

³⁹ Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1976. -№ 1. – Б.32.

⁴⁰ Ўша асар. – Б.89.

Ўтган асрнинг 90-йилларигача Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган тадқиқотлар рўйхатининг ўзи алоҳида бир китобни ташкил қилади. 1987–2003 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти томонидан Алишер Навоийнинг кирилл ёзувида қилинган таъдбири 20 жилдлик «Мукаммал асарлар тўплами» номи остида эълон қилинди⁴¹. Унга замин бўлган тадқиқотлар П.Шамсиев, Н.Маллаев, В.Зоҳидов, И.Султон, Ҳ.Сулаймонов, А.Қаюмов, С.Ғаниева, А.Рустамов, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, С.Эркинов, Б.Валихўжаев, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, Р.Воҳидов, М.Ҳакимов, Л.Зоҳидов каби навоийшунос олимларнинг муайян матншунослик ишлари бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим. Алишер Навоий «Ҳамса»си таркибига кирувчи беш дoston 2006 йилда асл матни ва мукаммал насрий баёни билан Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи томонидан лотин ёзувида нашр этилди⁴².

Алишер Навоий таваллудининг 570 йиллиги муносабати билан шоир асарларининг 10 жилдлиги эълон қилинди⁴³. Шунингдек, «Ҳазойин ул-маоний» куллийети таркибига кирувчи 4 девон ҳам нашрдан чиқди⁴⁴. “Алишер Навоий: қомусий луғат”нинг яратилиши улуғ шоир ҳаёти ва ижодининг янада чуқур ўрганилишига имконият яратди.⁴⁵ Айниқса, мухлислари томонидан тартиб берилган иккинчи девоннинг топилиши ва нашр этилиши навоийшуносликда муҳим янгилик бўлди⁴⁶.

Тақдим қилинаётган матн қандай мақсад билан ёки қайси тоифага мўлжалланишидан қатъи назар, ҳар бир қисм нашри илмий асосга эга бўлиши лозим. Шундагина унинг мукаммаллиги таъминланади. Афсуски, Алишер

⁴¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1987–2003.

⁴² Алишер Навоий Ҳамса. С.Айний томонидан қисқартиб нашрга тайёрланган. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2006.

⁴³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1987–2003.

⁴⁴ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2011.

⁴⁵ Алишер Навоий: қомусий луғат/Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.

⁴⁶ Алишер Навоий: Оққуюнли мухлислар девони. Нашрга тайёрловчилар А.Эркинов ва Р.Жабборов. – Т.: Шарқ, 2020.

Навоий асарларининг ҳозиргача амалга оширилган нашрларига қанчалик кўп меҳнат ва илмий салоҳият билан ёндашилган бўлмасин, камчилик ва нуқсонлардан холи эмас.

Бунинг асосий сабабларидан бири – шоир асарлари табиличининг пухта тайёрланмаганлиги ва матннинг изохли луғати тўлиқ эмаслигидадир. Бинобарин, уларнинг бадиий қиммати ҳақида қанчалик кўп гапирилмасин, бу ҳол уларнинг мукамаллигига то ҳануз соя солиб турибди. Шунинг учун ҳам, ушбу ўринда шоир қўлёзмаларининг ўрганилиши, табиличининг ҳолати, шарҳ ва изохлар билан таъминланганлик даражаси, уларнинг савияси ҳақида тўхталишн мақсадга мувофиқ.

Ҳар бир даврда адабий жараёндаги катта эврилишлар шу соҳа бўйича донг таратган тарихий сиймолар асарларининг кенг жамоатчиликка оммалаштиришдан бошланади. Бинобарин, собиқ Иттифоқ даврида ҳам адабиётшуносликнинг янги бир қирраси – навоийшунослик катта адабий янгиланишларга сабаб бўлди. Унда илк навоийшунослар В.В.Бартольд, Е.Э.Беретельс, А.Семенов, И.Ю.Крачковский, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, Ойбек, Ғ. Ғулом, С.Айний, Ҳ.Олимжон, устоз навоийшунослар В.Абдуллаев, Воҳид Зоҳидов, П.Шамсиев, И.Султон, Ҳ.Сулаймонов, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, С.Ғаниева, Б.Валихўжаев, М.Ҳакимов, М.Ҳамидовалар билан бир қаторда навоийшуносликнинг кенжа авлоди И.Ҳаққулов, Н.Жумахўжа, Ш.Сироҷиддинов, А.Эркинов, У.Жўрақулов, Д.Юсупова, Д.Салоҳий, К.Муллахўжаева каби олимларнинг хизматлари катта бўлди. Бу борада, айниқса, шоир асарлари юзасидан олиб борилган текстологик текширишлар, табиличининг бағишланган оммавий ва назарий характердаги монографик ишларни бу соҳадаги энг катта илмий ютуқлар, деб ҳисоблаш мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, совет даврида шоир асарларининг коммунистик тузум цензураси остида яратилган оммавий нашрлари ғоявий таҳрир ва мафкуравий қисқартириш билан нашр этилган эди. Шўро мафкураси диний мазмундаги матнларнинг берилишига йўл қўймас, Аллоҳ ёки Муҳаммад номи учраган ҳар бир сатр матндан олиб ташланар эди. Дарҳақиқат, рус

матшуноси Д.С.Лихачев тўғри таъкидлаганидек, «Матннинг ғоявий таҳрир»дан ўтиши асарнинг стилистик жиҳатлари билан боғлиқ бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин. Таҳрир баъзан бутун матн таркибига, айрим ҳолларда унинг алоҳида қисмига алоқадор бўлади. Ёзма ёдгорликка бутунлай тескари маъно юкланиши, матнда у ёки бу хил «ғоявий тозалаш» ўтказилган бўлиши мумкин. То ҳатто асарга унда мутлақо бўлмаган ғоя қўшилиши ёки матнда мавжуд бўлган ғоя қисқартирилиши «ҳоллари учрайди»⁴⁷. Оммавий нашрларда аслиятга нисбатан катта фарқ ва ғоявий қисқартиришлар мавжуд эканлиги ҳақида мутахассислар, ҳаттоки, ўша даврлардаёқ эътироф этишган: «Айни шу жиҳатдан, бу «Ўн беш томлик», умуман, оммавий характердаги нашр бўлиб, унда, хусусан, шоирнинг ўзбекча девонларидаги шеърлар жуда қисқартириб берилган («Ғаройиб ус-сиғар»даги ғазалларнинг ўзидангина 290 таси, «Наводир уш-шабоб» дан эса 291 таси тушириб қолдирилган!) бўлиб, айрим асарлардан баъзи нарсаларгина «Насойим ул-муҳаббат», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» келтирилган эди. Шу сабабдан ҳам бу нашр илмий талабларга жавоб беришдан анча узоқ эди»⁴⁸. Булардан ташқари, филология фанлари доктори Ҳ.Сулаймонов, «Хазойин ул-маоний», «Девони Фоний» асарларининг илмий-танқидий матнларини тузишга киришган ва бу ишлар юзасидан бир қанча муҳим тадбирларни бажарган⁴⁹. Афсуски, бу нашрлар мафкуравий тазйиқ остида чоп этилган бўлиб, ундаги ҳамд ва наътлардан ташқари, шоирнинг айрим асарлари жиддий қисқаришга учраган эди. Аниқроқ айтганда, бу ишлар Навоий асарларига беписандликдан бошқа нарса эмас эди. Шоирнинг диний қарашлари мавжуд бўлган тазкиралари устида тадқиқот олиб бориш қўллаб-қувватланмади. Шоирнинг «Хамсат ул-мута-

⁴⁷ Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962. – С.83–84.

⁴⁸ Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1976. -№ 1. – Б.32.

⁴⁹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Илмий-танқидий матн/Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймонов. – Т., 1959. – Б.781.

хаййирин», «Насойим ул-муҳаббат» асарининг эса, умуман илмий-танқидий матнлари яратилмаган эди⁵⁰.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, диний қадриятларга, ота-боболаримизнинг меросига муносабат тубдан ўзгарди. Илгари мумтоз асарларда «худо», «пайғамбар» ва улар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи ҳамд, наът, муножотлар тушириб қолдирилган бўлса, мустақилликдан сўнг, уларни ёзиш, ўқиш имкониятига эга бўлдик.

Йигирма жилдан иборат Навоий «Мукаммал асарлар тўплами»нинг нашр этилиши, биринчи навбатда, Навоийнинг бой адабий, илмий меросини тўлиқ халққа етказишга имкон яратди. Ана шу мажмуа асосида янги-янги илмий тадқиқотлар яратила бошланди. Натижада, мустақиллик йилларида адабиётшунослик соҳасининг муҳим бир қирраси – навоийшунослик кенг миқёсда ривожлана бошлади. Шоир асарлари кирилл алифбосига ўгирилиши билан бир қаторда лотин ёзувига ҳам табдил қилина бошлади ва уларнинг айримлари мазкур ёзувда нашр ҳам эттирилди. Айни пайтда, бу соҳада қилинадиган вазифалардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Шоир асарларининг жорий лотин ёзувига қилинган табдиллари кирилл ёзувидагининг ўзи. Ҳар бир янги нашр олдингиларидан мукаммал бўлиши лозим. «Матннинг аниқлик даражаси, китобхон томонидан тушунилиш даражаси ижтимоий масаладир, – дейди машҳур матншунос олим С.Рейсер. – Шу жиҳатдан матншуноснинг халқ олдида катта масъулияти бор. Матншунослик масалалари бугун ижтимоий-сиёсий масалага айланиб бўлди»⁵¹. Таянч матнларни яратмасдан туриб, илмий текширишлар олиб бориш қийин. Шунингдек, шоир асарлари ҳануз тўла маънода изоҳлар билан тўлиқ таъминланмаган.

Академик нашрнинг кейинги нашрларида маъноси изоҳланмаган кўплаб, арабча ва форсча киритмалар мазмун-моҳиятини очиш, уларни

⁵⁰ Ҳақимов М. Алишер Навоийнинг тўловчилик фаолияти//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. -№ 1. – Б.31–37.

⁵¹ Рейсер С.А. Основы текстологии. Изд.2-е. Л., Просвещение, 1978. – С.7.

илмий муомалага киритиш халққа Навоий даҳосини тушунтириш, унинг улкан сўз санъаткори эканини кўрсатишни тақозо этади.

Маълумки, Алишер Навоий ўз ижодида уч тил унсур (араб, форс, туркий)ларидан жуда кенг миқёсда фойдаланган. Эҳтимол шунинг учун ҳам шоир меросидаги кўплаб сўзлар то хануз шарҳ-изоҳлар билан тўла таъминланмагандир. Бу ҳолат, энг аввало, энди илмга кириб келаётган ёш матншунос ва манбашунослар учун қийинчилик туғдириши ҳеч кимга сир эмас. Ҳозирги даврда кўплаб ўзбек адабиёти намояндалари қўлёзмаларининг нашрлари ёки улар ҳақидаги тадқиқот ишларида жуда кўп нуқсон ва камчиликларнинг учраши шунинг оқибати бўлса керак. Бундай ҳолатларнинг олдини олиш учун академик нашр устида ишлаётган матншунослар олдига герменевтик изоҳлаш талабини ҳам қўйиш мақсадга мувофиқ бўлган бўларди. Айни маънода, шоирнинг «Мукамал асарлар тўплами»да унинг очкичи бўлган АНАТИЛда қайд этилмаган, маъноси тушунилиши қийин, нотаниш форсий, арабий ва улар билан боғлиқ диний-фалсафий, сўфиёна тушунчаларни ифодаловчи киритмаларни изоҳлаб чиқиш тўғри иш бўлган бўларди. Уларни мазмун-моҳиятига кўра, қуйидагича таснифлаб, гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) Қуръони оятлари; 2) пайғамбарларимиз ҳадислари; 3) ҳикматлар; 4) анъанавий дуолар; 5) анъанвий шарафлаш иборалари; 6) диний китоб номлари; 7) тасаввуфий китоб номлари; 8) муаллиф ижоди; 9) сўфиёна калималар; 10) панду насиҳатлар; 11) ҳамду сано ва муножотлар.

Умуман, Алишер Навоий асарларининг ҳозирги ўзбек ёзувидаги нашрларнинг кўпаяётгани халқимизни Навоий даҳоси билан таништириш, улуғ шоир ғоя ва интилишларини тарғиб этиш нуқтаи назаридан таҳсинга сазовордир. Аммо Навоий асарларининг табдили савияси ҳақида анча йиллардан бери давом этиб келаётган баҳс-мунозаралар келажакда шоир асарларининг қўлёзмалар асосида қайта табдил қилиниши ва унда илгари йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш чораларини кўришни навоийшунослик олдига бош вазифа қилиб қўяди. Бугунги глобаллашув замонида Навоий асарлари табдили сифатини ошириш – ёш авлод қалбида инсоний камолотга

бўлган муҳаббат туйғусини уйғота олиши аниқ. Бу ҳол мумтоз мероснинг, Навоий асарлари табдилининг бугунги кун учун аҳамиятига далил бўла олади.

1.2. Навоий асарлари нашрларида фонетик хусусиятлар ҳамда шаклдошлик ҳосил қилувчи сўз ва иборалар таҳлили

Бугун Навоий асарларини кенг тарғиб этиш, унинг илмий асосланган матнларини тиклаш ва ҳозирги ўзбек ёзувида чоп этиш тадқиқотчилардан ўзбек матншунослиги ривожигаги умумий ва хусусий жараёнларни синчиклаб, пухта ўрганиш ва ёзма ёдгорликлари бўйича филологик тадқиқотлар олиб бориш соҳасидаги назарий умумлашмаларни билиш ҳамда адабий манбашунослик ва матншуносликнинг шаклланиши жараёнини, унинг умуман матн тарихи муаммосини яхши билишини тақозо этади. Бу борада, айниқса, матн тарихини ўрганиш соҳасида ўтган давр ичида бир қатор илмий тадқиқотлар юзага келганлигини таъкидлаш лозим. Шу жумладан, Навоий асарлари фонетик хусусиятлари ҳақида ҳам тадқиқот ишлари олиб борилди. Бироқ бу соҳада ҳозир ҳам маълум қийинчиликларга дуч келинмоқда. Чунки, асрлар давомида ўзбек тилида яратилган мумтоз ёзма ёдгорликларнинг аксарияти бизгача турли даврларда ҳар хил котиб ва хаттотлар томонидан кўчирилган кўлёзма нусхаларда етиб келган. Натижада, бир ёзув ёдгорлигининг матн жиҳатдан маълум фарқларга эга бўлган турлича вариантлари вужудга келган. Бу манбаларнинг кўпчилиги бўйича ҳозиргача илмий танқидий матнлар яратилмаган, матний хусусиятлар тавсиф қилинмаган. Баъзиларининг эса оммавий наشري ҳам амалга оширилмаган. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томондан, назаримизда, жиддий муаммолардан бири ҳозиргача транслитерация қоидаларининг йўқлиги, унификация масаласининг ҳал этилмаганидир. Матн тарихи соҳасида иш олиб борувчи ҳар бир тадқиқотчи илмий-танқидий матни яратилган асарнинг энг мўътабар ва ишонарли нусхасини аниқлаб олиш каби ишлар билан бирга уни қандай табдил қилиш, транскрипция ёки транслитерация йўлидан бориш бўйича аниқ тасаввур ва қарорга келиши керак. Ҳозирги ўзбек ёзувига

ўғирилган кўплаб нашрлар эса, кўп ҳолатларда жиддий эътирозларга сабаб бўлиб келмоқда. Умуман, Навоий асарлари нашридаги нуқсонлар ўз вақтида олимлар орасида катта баҳс-мунозараларга сабаб ҳам бўлган эди⁵². «Ўзбекистон адабиёти санъати» газетасида 1983 йил бир неча ой давомида матнчилик ва матншунослик масалалари бўйича қизғин баҳслар бўлиб ўтган. Уларда ўзбек классиклари асарларининг нашри масалаларига бағишланган фойдали таклифлар ўртага ташланган. Чунончи, А.Рустамов ёзган эди: «Ўзбекистон қадимий қўлёзма китоб ва тарихий-адабий ҳужжатларга энг бой республика. Уларнинг матнларини аниқлаб, нашрга тайёрлаш, яъни текстология илм аҳлининг зарурий вазифаларидандир. Қўлёзмаларнинг аниқ матнини нашрга тайёрлаш учун назарий маълумот ва амалий малака керак. Бизда бу соҳанинг назарияси, яъни матншунослик ҳам, амалиёти, яъни матнчилик ҳам қониқарли эмас... «Сабъаи сайёр»нинг «илмий-критик» деб берилган текстининг бошидан минг байтини таянч қўлёзма билан солиштириб чиққанимизда қирқдан ортиқ турли хатолар топилди». Баҳсларда кўп олимлар қатнашди. Лекин айрим масалаларда ягона хулосага келинмади. Ушбу баҳс-мунозаралар натижаси сифатида газета таҳририяти ўз хулосаларини эълон қилди. Уларда шундай дейилган: «Нуқсонларнинг икки сабаби маълум бўлди: Биринчи сабаб эски ёзувларнинг тилдаги товушларни тўлиқ ва аниқ акс эттирмаслиги; ўзбек тилининг мукаммал тарихий изоҳли ва орфографик луғатининг йўқлиги. Иккинчи сабаби, матнга нисбатан бепарволик, масъулиятсизлик, мазмунга эътибор бермаслик, фан ютуқларини ҳисобга олмаслик; текстологик ожизлик, тил ва услубни, хусусан, поэтикани билмаслик ва билишга ҳаракат қилмаслик, эски ёзувларни яхши билмаслик,

⁵² Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 37; Рустамов А. Нутқ одоби сабоқлари//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1984. № 16; Ганиева С. Матн типлари хусусида//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 43; Ҳаққулов И. «Санамай саккиз» демайлик...//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 8; Султонмурод Олим. Навоийни қисқартириб бўладими?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1988. № 7; Раҳмон В. Адабий идрок тантанаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 4; Раҳмон В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият/Ёшлик. – Т., 2015. № 2. – Б.38 – 42; Болтабоев Ҳ. Эртани деган кечани қўймас//ЎзАС, 1997 йил, 19 декабрь; Каримов Қ. Адабий мерос ва қўлёзмалар тақдири ҳақида//ЎзАС, 1990, 21 февраль; Жумахўжа Н. Алишер Навоий асарларидаги «эп», «қолғай», «шуҳ» сўзларининг маънолари ва матний хусусиятлари. <http://nusratullajumaxoja.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>

график хусусиятларни фонетик хусусият деб тушуниш, бир тил хусусиятини иккинчи тилга механик равишда кўчириш»⁵³. Шундан кейин мумтоз адабиёт намуналарини нашр этишда бироз масъулият пайдо бўлгандек кўринди. Аммо сал ўтмай, баҳсда кўтарилган муаммолар муаммолигича қолиб кетди. Бугунги кунгача транслитерация, транскрипция, изоҳларни қай тартибда бериш масалалари ҳал қилинмай келмоқда. Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини қабул қилганимизга ҳам 25 йилдан ошганига қарамай, Навоий асарларининг фонетик хусусиятларини ўзида акс эттирган транслитерация ёки транскрипция қоидалари ишлаб чиқилмади.

Табиийки, матншунос ёки муҳаррир матн устида ишлаши мобайнида ниҳоятда фаол, ҳушёр, бутун диққат-эътиборини бир ерга жамлаган бўлиши керак. У матнни қандай идрок этишлигини назорат қила олиши, муаллиф мулоҳазасидаги ўзига хосликни баҳолай билиши керак. Бу муҳаррирга ўзи тутадиган йўл (стратегия)ни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади, айниқса, тузатиш жараёнида. Тажрибали муҳаррирлар таҳрир ишининг энг қийин жойи матнни ўзгартиришни амалга ошириш, деб ҳисоблайдилар. Чунки у матнда ёт унсурдек бўлиб қолмаслиги керак. Киритмалар бегоналиги сезилмаслиги, муаллиф матнининг узвлари бўлиб қолиши керак. Муҳаррирнинг ҳар бир қайди қўлёзма камчилигининг таъкидигина эмас, балки аниқ тавсия вазифасини ҳам ўташи лозим. Бу муҳаррир қайдлари муаллифга тақдим этилишидагина эмас, балки келгусида ишларни амалга ошириш дастури сифатида ҳам муҳимдир. Матнни фаол идроклаш, фикрлар аниқлиги муҳаррир фаолияти ва хатти-ҳаракатидаги зарурий жиҳатлар ҳисобланади. Аммо, мумтоз асарлар матни табдилини тайёрлашда ҳам аҳвол шу. Хусусан, мумтоз асарларнинг оммавий нашрлари, академик нашрлари имкон қадар илмий-танқидий матн асосида тайёрлансагина ишончли матн ҳисобланади. Илмий-танқидий матн шундай ҳар хилликнинг олдини олиб, бир хил хулосавий матн тарзида яратилиши билан муҳимдир. Матншунос олим В.Раҳмоновнинг қайд этишича, «Навоий асарларини нашрга

⁵³ ЎзАС редакциясидан//ЎзАС,1983 йил, 1 январь, №1, (2689).

тайёрловчилар турли-туман матн нуқсонларига йўл қўядилар. Уларни юз хил тасниф қилиб, мингта мисол келтиришимиз мумкин. Бироқ буларнинг ҳаммасига битта бош сабаб бор. Бу – даҳо масъул котибининг гоҳ-гоҳ мисра ва байт мазмунини тегишлича тўғри идрок этолмаслигидир. Масалан, «Ғаройиб ус-сиғар» девонидан олинган ушбу байтнинг қандай кўчирилганини таҳлил этиб кўрайлик:

Қадди ҳажринда ғамим шамъини ҳар деворга

Ким, таябмен сару андоми била бўлмиш қаро.

(Алишер Навоий, «Мукаммал асарлар тўплами»,

3-жилд, «Хазойин ул-маоний», 1988, 53-бет)

Байтнинг нашридаги ҳолатига кўра мазмуни: «Ёр қадди жудолигида ғамим шамини қайси бир деворга таясам, боши ва юзи билан қорайиб кетди». Аслиятда эса «сару» сўзи ўрнида «сарв» сўзи бор эди. Эски ёзувда шу сўзнинг шаклини икки хил ўқиш мумкин, албатта. Навоий аслиятини тиклайлик:

Қадди ҳажринда ғамим шамъини ҳар деворга

Ким, таябмен сарв андоми била бўлмиш қаро.

Мазмуни: «Ёр қадди жудолигида ғамим шамини қайси бир деворга таясам, девор сарв шаклида қорайиб кетади».

Гап шундаки, байт ўзагида ёр қаддининг шамъ ва сарвга ўхшашлиги ҳақидаги фикр бор. Савол туғилади: нега биз «сару» сўзидан шубҳаланиб, «сарв»ни таклиф қилдик? Бунинг икки сабаби бор: аввало, вазн бузилган. Сўнгра биринчи мисрадаги қадга сарв ўхшатиш келтирилган эди. Буни поэтика соҳасидаги хато деб ҳисоблаш жоиздир⁵⁴. Таассуфки, бу ҳолат матншунослик аҳволининг ғариблигини кўрсатиб беради ва энг ёмони бундай хатоликлар нашрдан нашрга кўчиб келаётганлигида.

Асарлар давомида ўзбек тилида шунчалик кўп мумтоз асарлар яратилганки, матн тарихининг маълум соҳаси бўйича бажариладиган тадқиқотда бу асарларнинг ҳаммасини қамраб олиш қийин. Бунинг учун, энг

⁵⁴ Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.390–391.

аввало, матншуносликнинг тарихий-тадрижий тараққиёт жараёнлари ва қонуниятларини изчил белгилаш учун текширилаётган давр матнини ўзида акс эттира оладиган энг муҳим ишончли ва зарурий манбаларни танлаб олишга тўғри келади. Шу маънода матн транслитерациясида Алишер Навоий асарларидаги сўз ва иборалар имловий хусусиятларининг тутган ўрни бўйича илмий изланишлар олиб бориш ана шу ишларнинг мантиқий давоми ҳамдир. Мумтоз асарларни жорий алифбога табдил қилишдаги асосий тамойиллардан бири нашрда ҳозирги давр адабий тили меъёрига асосланилмай, балки анъанавий матншунослигимиз қонун-қоидаларига катъий риоя қилиш зарурийлигидир. Бу борада Е.Э.Бертельс, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, А.Рустамов, Ҳ.Сулаймонов, П.Шамсиев, С.Иброҳимов, Ш.Эшонхўжаев каби етук матншуосларнинг бой тажрибаларига таянишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Шу нуқтаи назардан олдимизда шоир асарларидаги сўз ва ибораларнинг матн табдилида тутган ўрнини тўғри баҳолаш вазифаси турибди. Бу борада, биринчи навбатда, XV асрнинг иккинчи ярмидаги эски ўзбек тилининг ҳолатига асосланиш; иккинчидан, Навоий асарлари бўйича нафақат матншунослик, балки тилшунослик нуқтаи назаридан амалга оширилган тадқиқотларнинг бой тажрибаларига таяниш лозим.

Алишер Навоий асарлари маълум тарихий даврлар ва жараёнлар билан боғлиқ бўлган тарихий ҳодисалар, уларнинг таҳлили, шунингдек, адабиёт соҳасидаги илмий изланишларининг маҳсули сифатида юзага келган. Навоийнинг «Хазойин ул-маоний», «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Сирож ул-муслимин», «Назм ул-жавоҳир» ва «Насойим ул-муҳаббат» каби асарлари ўзаро узвий тизимга эга. Алишер Навоий бу асарларини ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида битта умумий ном билан «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоғи») деб номлайди. Айни маънода Навоий асарларининг биргина фонетик хусусиятларини кузатадиган бўлсак, улардаги фонетик тараққиётни англай бошлаймиз.

Навоий асарлари матни табдилидаги фонетик хусусиятлар ва лексикасидаги баъзи масалалар Алишер Навоийнинг ижодини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлса, унинг матни табдилининг фонетик тараққиётини матншунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш ҳам шунчалик муҳимдир. Лекин бу соҳада шу вақтга қадар қилинган ишлар ҳали етарли эмас. Алишер Навоий матнининг шева асослари, унинг таркибий қисми ва ҳозирги тилимиздаги илдизлари, шунингдек Алишер Навоий тилининг ҳозирги тилимиз билан алоқаси ҳамда унинг ҳозирги ўзбек адабий тили ва етакчи ўзбек шеваларига муносабати каби бир қатор муҳим масалаларга ҳануз етарли эътибор қаратилмаяпти. Ҳолбуки, «Навоий асарларида сингармонизм (товушлар уйғунлиги) «темир қонун» сифатида амал қилган. Бу нарса эски ўзбек адабий тилининг товушлар тизимини англашга ҳам имкон беради. Масалан, муаллиф келтирган мисолларда «йўғон» ўзак-негизли сўзларга масдар кўрсаткичининг -maq варианти қўшилади: quruqšamaq, aldamaq, qīstamaq, yalīnmaq сингари; «ингичка» талаффузли сўзларга эса -māk варианти қўшилади: igirmāk, indāmāk, sūrkānmāk, örtānmāk каби. Кўринадики, Навоий асарлари тилида, қолаверса, эски ўзбек адабий тилида орқа қатор, «йўғон» [a] билан олд қатор, «ингичка» [ä] нинг ҳар иккови мустақил фонемалар сифатида амал қилган»⁵⁵.

Қосимжон Содиқов ёзади: Маълумки, XI юзйилликдан бошлаб туркий тилга -и ҳамда va боғловчилари ўзлаша бошлади. -и - форсча , va эса араб тилидан ўзлашган. Араб ёзувли матнларда –и ҳамда va боғловчилари ёзувда фарқ қилмайди, иккови ҳам “vāv” ҳарфи билан ёзилади. Ҳозирги нашрларда эса буларни фарқламай, ҳар иккови va боғловчиси сифатида берилмоқда. Табиийки, бу ҳолат матннинг ўқирилиши, ҳатто мазмунга ҳам таъсир этади. Модомики, Навоий асарлари тилида ушбу қўшимчалар ишлатилган экан, илмий нашрларда уларни фарқламоқ керак. Муҳими

⁵⁵ Содиқов Қ. «Муҳокамату-л-луғатайн»ни англаш// Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. – Т.: Akademyashr, 2017. – Б. 9-10.

шундаки, *-и* ҳамда *va* боғловчиларининг қўлланилишида қатъий қоида бор. Матнда *-и* боғловчиси жуфт сўзларни, уюшиқ бўлакларни бир-бирига боғлайди, киши ё нарса отлари саналганда ишлатилади. ҳамда *va* боғловчиси эса гап тугагандан сўнг, иккинчи гап бошланганда ишлатилади, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро боғлайди, *-и* боғловчиси қўлланган жуфт сўзларни ҳамда синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчисига боғлаш учун ишлатилади⁵⁶.

Табдил нашрларида араб ёзувидаги “вов”ни фарқламаслик, унинг йўғон-ингичкалик хусусиятини ҳисобга олмаслик ҳолатлари ҳам жиддий муаммолардан биридир. Маълумки, *اوت ot* деб ўқилса, «ўт, ёндирувчи нарса», *öt* «ўтиш», *ut* деб ўқилса, «ют», ингичка қилиб *üt* деб ўқилса, «қаллани ўтга тутиб, туқини артиш» маъносини беради. Демак, Навоийда «*vāv*» ҳарфи [u], [ü], [o], [ö] унлиларини ифода этади.

Навоий тилининг фонетик системаси ҳақида чет эл олимлари ҳам иш олиб борганлар. Масалан, Янос Эккман Ж.Дени таҳрири остида чиққан «Турк филологияси асослари» деган тўпламдаги «Чигатой тили» деган ишида Алишер Навоий тилининг фонетик системасини ўқувчиларга фонетик система сифатида тақдим қилган⁵⁷. Баъзи товушлар Алишер Навоий тилида қадимги турк тилида учрамайдиган позицияларда ҳам қўлланадиган ҳолатга келган. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини белгилаш учун шоир ва унинг замондошларининг тилини фонетик томонларигина эмас, балки грамматик, лексик ва стилистик, лозим бўлса, фольклор, этнография, шеър ўлчови томонларидан ҳам тўла ўрганиб чиқиш керак бўлади.

Алишер Навоий форс-тожик сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. У «Мезон ул-авзон» асарида шундай ёзади: «... Ажам шуароси ва фурс фусақоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузиб эрдилар, чигатой лафзи билан

⁵⁶ Содиков Қ. Навоий асарларини илмий транскрипцияга ўгириш масаласи/Алишер Навоий ва ХХІ аср мавзусидаги Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари.-Т., 2018 йил, 8 февраль. –Б.263–268.

⁵⁷ Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1972. – Б.17 –18.

рақам урдум»⁵⁸. «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий ва ўзи мукаммал билган форсий тилни ўзаро чоғиштириш йўлидан бориб, икки тилнинг лексик ва поэтик имкониятларини илмий нуқтаи назардан асослаб берди. Навоий форсий тилда унлилар сонидан чегара борлиги, туркий тилда эса унлилар бир канча маъно фарқловчи хусусиятларга эга эканлиги ва улар ўзаро узун-қисқалиги билан ажралиб туришини далиллар орқали кўрсатиб берган.⁵⁹ Алишер Навоий ўзбек тилидаги синонимлардан усталик билан фойдаланди. Ўзбек тилида турли маъно нозикликларини ифодаловчи синонимик жуфтликларига эга бўлган феъллардан юзтасини «Муҳокамат ул-луғатайн»да санаб ўтади⁶⁰. Навоий ўзбек тилининг ўзига хос лексик хусусиятларини кўрсатар экан, ўз навбатида, у форс тили лексик бойликларидан ҳам баҳраманд бўлади. Биз эса араб алифбосидаги «зал», «за», «зод» ва «изғи» ҳарфларини битта «з» билан, «со», «си», «син», «сод»ни эса битта «с» билан «то» ва «итқи»ни битта «т», «ҳойи ҳутти» ва «ҳойи ҳавваз»ни битта «ҳ» билан ифодалаб келмоқдамиз, чўзиқ унлилар қисқа унлилар билан ифода этилади. Булар мумтоз илмий асарларни ва бадиий адабиётни ҳозирги имлода тўғри ёритиш, таржима ва тадқиқ қилиш имконини тўла бермайди. Алибек Рустамов ўз пайтида табдил ишларини амалга оширишда йўл қўйилаётган бир неча камчиликларни кўрсатиб ўтган эди ва улар айнан бизнинг мавзумизга тегишли бўлгани учун олим фикрини тўлиқ келтирамиз: «Ё» ҳарфини транслитерация қилишдаги биринчи камчилик бу – ҳозирги тожик имлоси таъсирида ё ҳарфи чўзиқ «и»ни билдирган ўринларда ҳам «е», масалан, «сарех» «талмех», «бадеъ» деб ёзишдир. Порсо Шамсиевда бу хато йўқ. Араб тилида «э» товуши бутунлай йўқлиги ва ўзбек тилида фақат биринчи бўғинда бўлгани учун мазкур сўзларни «сарих», «талмих», «бадиъ», деб ўқиш ва ёзиш керак. «Андеша», «ҳамеша» сингари тожик сўзларида «ё» ҳарфини «э» деб ўқиш ва «е» деб ёзиш мумкин. Аммо «андиша», «ҳамиша»

⁵⁸ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон/Мукаммал асарлар тўплами. Олтинчи жилд – Т.: Фан, 2000. – Б. 43– 95

⁵⁹ Алишер Навоий: «Комусий луғат». Икки жилдли. – Т.: Шарқ, 2016. – I жилд.- Б. 392.

⁶⁰ Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. Олтинчи жилд.– Т.: Фан, 2000. – Б. 506–531.

деб ўқилса ҳам, ўзбек тили нуктаи назаридан тўғри бўлгани учун хато ҳисобланмайди. «Ё» ҳарфига оид иккинчи камчилик «й» товушини билдирганда уни баъзан тушириб қолдиришдир. Масалан, «боқий», «соқий» типигаги «ҳолий», «розий» каби араб сўзларини «й»сиз «холий», «рози» деб кўчирадилар. Ҳолбуки, «**холи**» – «унинг холи»дан «холий» – (бўш)ни, «рози» (сири)дан «розий» (кўнувчи)ни фарқлашимиз керак. «Парий» типигаги форс сўзларидаги «й» ҳам тушуриб қолдирилади. Буни ҳам тиклаш керак. Форс тилида ўзбек тилидаги мавҳум от ясовчи «лик» кўшимчаси маъносида ишлатиладиган «-ий» кўшимчаси бор. Масалан. «зор» сўзига шу кўшимчани кўшсак, «зорлик», «зорланиш» деган маънодаги «зорий» сўзи ҳосил бўлади. Машраб девонининг 37-бетидаги мисрада мазкур сўздаги «й» тушириб қолдирилгани учун мисра нотўқис бўлиб қолган.

Қилиб зори шу дилбарни тиларман кеча-ю кундуз.

Баъзан нисбат билдирувчи «й»ни ҳам тушириб қолдирадилар. Масалан, «Хамса»да «рўзий» сўзи «рўзи», Машраб девонида «одамий» сўзи «одами» деб берилган. Умуман, Машраб девонида «й»ни ташлаб кетиш систематик тус олган. Бу ўзбек имлосини ҳисобга олмасдан ҳозирги тожик имлосидан нотўғри фойдаланиш натижасидир. Яна «ё» ҳарфи «ийҳом», «ийсор» ва «иймон» типигаги ифъол вазнидаги сўзларда ҳам тушириб қолдирилмаслиги керак. Баъзан ҳозирги тожик имлоси таъсирида бундай сўзлардаги «ий»ни «э»га айлантирдилар. Бу араб ва ўзбек тиллари нуктаи назаридан хатодир.

«Ё» ҳарфини ўқишдаги яна бир камчилик уни «о» товушини билдирганда «и» деб ўқишдир. Масалан, «Лайло», «маъно», «даъво», «дунё» каби сўзлар «Лайли», «маъни», «даъви», «дунйи» деб ўқилади. Қофия ёки вазн талаб қилмаганда бундай ўқиш хатодир. Масалан, «Хамса»дан қуйидаги икки байтни олайлик:

Лафзлари бемаза, таркиби сушт,

Носаро маънию адо нодуруст.

Барчасига даъвийи маънийи хос,

Хосларим топмай алардин халос.

Бу ерда «даъво»нинг «даъви» деб ўқилиш вазн нуқтаи назаридан тўғри, лекин «маъно»ни «маъни»га айлантиришга асос йўқ. «Лайли ва Мажнун» деган ибора ҳам унча тўғри эмас. Форсча ва ўзбекчаси «Лайлову Мажнун», арабчаси «Лайла: ва Мажнун» бўлади. «Коф» ҳарфини ўқишдаги асосий хато уни «г» товушини билдирган ўринларда ҳам «к» деб ўқишдир. Масалан, «билиг», «илиг», «битик», «бек» деб ўқилади. Умуман туркшуносликда, жумладан ўзбек тарихий тилшунослигида бу хато йўқ. Буни ўзбек матнчилигидан ҳам бартараф қилиш керак. Кўпгина матнчиларимизга хос «вов» ҳарфининг ўқилиши билан боғлиқ бир камчилик бор. Бу «су» (сув) сўзини «сув» деб ўқишдир. Масалан, Навоийда бу сўз «сув» деб талаффуз қилинганда эди. У иккита «вов» ҳарфи билан ёзилган бўлар эди. Лекин у ҳамма вақт бир «вов» билан ёзилади. Ундан ташқари унга эгалик кўшимчалари қўшилганда ўртада «ё» ҳарфи ёзилмас эди. Навоий «жон суйи» дейди, «суви» демайди. Бинобарин, «сув» сўзини даври ва ўрнига қараб икки «вов» билан ёзилганда «сув» ва бир «вов» билан ёзилганда «су» деб транслитерация қилиш керак бўлади»⁶¹.

Алишер Навоийнинг асарларида, байт ва ҳатто бир мисрасида яширинган маъноларни яхши тушунишнинг асосий шартларидан бири, бизнингча, туркий (ўзбек) тилининг фонетик қонуниятлари ва талаффузи нормаларини назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам етарли даражада яхши ўзлаштириш орқали бўлади. Шу билан бирга, Навоийни ўқиш, уқиш ва тушуниш учун олим яшаган даврдагидек, ҳозирги даврда ҳам маълум шартлар талаб қилинади, матншунослик – манбашунослик билимини тўла тушуниш ва айниқса, туркий тилдаги оҳангдошлик қонуниятини яхши билиш талаб қилинади. Юқорида санаб ўтилган билим ўта муҳим, сабаби улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг мероси ниҳоятда кенг қўламли ва серқиррадир. Шунинг учун унинг илмий, адабий меросини тадқиқ қилиш ишлари турли формаларда тобора ривожлантирилмоқда. Мазкур илмий

⁶¹ Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар//ЎЗАС, 1982 йил, 3 сентябрь, № 36 (2672).

ишимиз, ундаги материаллар, бир томондан, бизда улуг шоир мерос устида катта қизиқиш ва муҳаббат билан илмий изланиш ишлари олиб боришга ундаса, иккинчи томонидан, Алишер Навоий ижодиётининг бениҳоя кенглигини, унинг ечилмаган, лекин ҳал этилиши зарур ва фойдали бўлган масалалар ҳали кўп эканидан далолат беради.

Навоий асарларидаги бадиий воситаларнинг бир қисми шаклдош, яъни бир-бирига шаклан ўхшаш сўзларга асослангандир. Шаклдошликнинг чегараси бор. Бу ҳол шоир асарларида тажнис санъати орқали содир бўлган. «Агар тажнис ноҳангдош тўлиқ ва тартибли янгроқдошликдан иборат бўлса, тажнис-и ноқис, тажнис-и мухталиф ё тажнис-и муҳарраф деб аталади. Масалан: «меҳр» билан «муҳр», «кел» билан «кул» сўзлари ноқис тажнис ҳосил қилади. Агар лафздош сўзларнинг биттасида бир фикрга кўра бир товуш, бошқа фикрга кўра бир ёки бир неча товуш ортиқ бўлса, унга тажнис-и зойил дейилади. Масалан, «зор» билан «озор», «жон» билан «жонон», «сана» билан «санам» сингари сўзлар зойид тажнис ҳосил қилади. Агар тажнис норавийдош лафздошликдан иборат бўлса, уни тажнис-и мутарраф деб атайдилар. Масалан, «шароб» билан «шарор», «барҳ» билан «барс»га ўхшаш сўзлар мутарраф тажнис ҳосил қилади.

Агар тажнис бирикма лафздошлигига асосланган бўлса, уни тажнис-и мураккаб деб аталади. Масалан, «ёқилди» билан «ё қилди», «ёзамен» билан «ёзамен» мураккаб тажнис ҳосил қилади. Агар тажниснинг ёзилиши бир хил бўлиб, талаффузи ҳар хил бўлса, тажнис-и хат дейилади, агар талаффуз бир хил бўлиб, ёзилиши ҳар хил бўлса, тажнис-и лафз деб аталади. Тажнис ва унинг турлари ҳақида яна бошқа фикрлар ҳам бор. Аммо биз учун ҳозир шунинг ўзи ҳам етарлидир. Чунки шоирнинг маҳоратини аниқлаш учун тажниснинг туридан кўра унинг ўринли ёки ўринсиз ишлатилиши аҳамиятлироқдир. Чунки ўринли ишлатилган бадиий восита асарнинг ижобий таъсирини кучайтирса, ўринсиз ишлатилгани асарни салбийлаштиради. Ҳар бир санъатнинг ўринли ёки ўринсизлиги унинг асар мазмуни, фикр, тил қоидалари ва ўзидан бошқа бадиий воситаларга бўлган муносабати

билан белгиланади. Барчасига муносиб тушиб, бирортасининг бузилишига сабаб бўлмаса, у ўринлидир. Акс ҳолда, ундай санъатнинг борида йўғи яхшироқдир»⁶².

Навоий бошқа санъатлар катори тажнисдан ҳам жуда ўринли фойдаланади:

*Қилса жонон оллида жоним Туфайл ўлмоққа майл,
Кош юз жон ўлсаким, ҳар дам бирин қилсам туфайл*⁶³.

Туфайл [а. **طفيل**] 1. Чақирилмаган меҳмон, ўзи чақирилмаган бўлса ҳам, чақирилган кишилар қаторида, уларга эргашиб, тўй-маъракаларга борувчи. 2. Сабаб, боис, баҳона, важ-корсон, восита. 3. Араблар қабиласига мансуб Умайя авлодидан бўлган Туфайл исмли шахс – у жуда камбағал, фақир бўлганлиги туфайли бировларникига меҳмондорчиликка ҳам бора олмаган.

Бу байтда Навоий шахс номи «Туфайл» билан «сабаб» маъносидаги «туфайл» сўзларининг шаклдошлигидан жуда моҳирона фойдаланган. Ёки:

Савт I [а. **سوت**] Қамчи.

Савт II [а. **صوت**] 1. Товуш, овоз; шовқин.

2. Оҳанг, куй, мақом.

Савтин-нокус [а. **صوت النافوس**] Аруз баҳрларидан бири (катта қўнғирок овози). Тўртунчи доиранинг иккинчи баҳриким, мутадорик баҳридур ва ани «ракз ул-хайл» ва «савт ин-нокус» ҳам дерлар... »⁶⁴.

Академик Алибек Рустамов ҳам шоир асарлари матнидаги бу каби шаклдошларни қуйидагича изоҳлайди: «Таб» «иситма» ва «ҳарорат» сўзларининг маънодошидир. «Тоб» шаклига эга бўлган иккита сўз бор. Бири жило маъносида бўлиб, ҳозирги «товланиш» сўзи шу ўзакдандир. Иккинчиси ўрим, чирмаш маъносидадир. Яна «тоб» кўчма маънода қувват, соғломлик ва шунга ўхшаш маъноларда ҳам ишлатилади. «Гесу» деб ўрилган сочга айтилади. Навоий ўзининг бу байтида «тоб» нинг ҳамма маъноларидан бирдан фойдаланган, яъни соч, биринчидан, ўрилган, иккинчидан, ялтироқ,

⁶² Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1979. – Б. 30–73.

⁶³ Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 322.

⁶⁴ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 87.

учинчидан, бақувват (қалин ва узун). «Тоб» билан «таб» нинг маънавий муносабатидан қуйидаги уч фикр келиб чиқади: 1) Ошиқнинг жисми ёнади, лекин ёниш натижаси бўлмиш жило маъшуканинг сочида; 2) касаллик ошиқда, лекин соғломлик маъшуқада; 3) ёниш ошиқда, лекин тўлғаниш маъшуқада, яъни ошиқ ҳар қандай азобга чидайди...»⁶⁵.

Сўзларнинг асл жавоҳирга айланишида бадий шаклларнинг, тасвирий воситаларнинг, лафзий санъатларнинг ўрни бекиёс. Бундай имкониятдан фойдаланиш насрдан кўра назмда кенгрок, қулайроқдир. Навоий сўзлар малоҳатини назмда кўради: Назм анга гулшанда очилмоғлиғи, Наср каро ерда сочилмоғлиғи. Бадий малоҳат сирларини мукаммал билган Навоий ўз асарларининг кўпчилигини назмда битди ва ўзи қайд этгандек, сўзларни асл жавоҳирга айлантира олди. Шу жиҳатдан, унинг назмий асарлари билан бир қаторда, насрий асарлари таркибига кирган шеърий парчаларнинг бадий малоҳатини ўрганиш ва тадқиқ қилиш ўринлидир. Чунки Навоийга хос бўлган бадий маҳорат унинг кенг ҳажмли асарлари ва лирик куллийетидан ташқари кичик шеърий парчаларда ҳам ўз аксини топган. Бироқ, Навоий асарларининг жорий табдилларида бу масалада ҳам оқсоқлик мавжуд. В.Раҳмонов ёзади:

«Илм афлокида бир жис маҳал

*Барча ашкол ўлум оллида ҳал*⁶⁶ (483-бет).

Биргина байтдаги тўрт сўзнинг хато ўқилгани, яъни «бир жис, ашкол, ўлум» сўзлари китобхон фикр-идрокини боши берк кўчага киритиб қўяди...

Чунки «жис» деган сўз йўқ. «Биржис» сўзи пайдо бўлгач, калаванинг учи топилади, яъни Муштарий сайёраси назарда тутилганини англаймиз...:

Илм афлокида Биржис маҳал

(Мазмуни: Илм осмонида давр Биржиси).

Нашрга ишонсак, иккинчи мисра қуйидаги мазмунни беради:

⁶⁵ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1979. – Б. 30–73.

⁶⁶ Алишер Навоий/Тўла асарлар тўплами. VI жилд. – Т.: «Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи». – Б.483.

Барча шакллар ўлум олдида ҳал бўлади. Афсуски, байтдаги мисралар мазмунан бир-биридан жуда йироқ... «Ҳал» сўзи менга «ашкол» сўзини таҳрир қилишга туртки беради. Нимани ҳал этиш керак? «Ашкол»ни. Ахир «ашкол» (шакллар)ни қандай ҳал этиш мумкин? Демак, бу сўз аслиятда «ишкол» (муаммо) бўлса керак.

Барча ишкол ўлум олдида ҳал.

Араб ёзувида «улум» ва «ўлум» шаклдошдир. Шунга кўра, «ўлум»ни «улум» (илмлар) сўзи билан алмаштирамиз:

Барча ишкол улум олдида ҳал.

Вазни тузатиш учун «барча»ни «борча»га ўзгартирамиз. Ва «ишкол» билан «улум» сўзлари алоқасини йўлга қўйиш учун «ишкол»га «и» изофасини қўямиз:

Борча ишколи улум олдида ҳал.

Шундай қилиб байтни саҳиҳ ҳолатга келтирдик:

Илм афлокида Биржис маҳал,

Борча ишколи улум олдида ҳал.

Мазмуни: У илм осмонидаги замона Биржисидир. Илмларнинг ҳар қандай муаммоларини у ҳал қила олади... »⁶⁷.

Хуллас, барҳаёт фалсафий ғоялар, бадиий фикрлар, ўзига хос ғоя ва чуқур мазмун сингдирилган бундай шеърӣ парчалар бадииятини қанча кўп ўргансак, Навоийни шунчалик чуқур тушунамиз ва бизга маълум бўлмаган бадиий маҳорат қирраларини кашф эта борамиз. Улар бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди. Ҳар иккаласи уйғунликда мукаммал бадиий асарни вужудга келтиради. Асарлар қатидаги шеърӣ матнлар бадиий қиммати замонанинг одил шоҳи ҳисобланган Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг фарзандлари ҳамда давлат раҳбарларига нисбатан панд-насихат руҳида ёзилганлигидир. Улуғ шоир пайғамбарлар, шоҳлар қисмати, тақдири намуна сифатида келтирилиб, огоҳликка, оқибатни ўйлаб иш тутишга, ғафлат

⁶⁷ Раҳмон В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият//Ёшлик журна́ли. – Т., 2014. 1-сон. –Б.38–39; Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 215. – Б.368–369.

уйқусидан уйғонмоққа чорлайди. Дунёга меҳр қўймоқ – бу Аллоҳни унутишдир. Аллоҳни унутган инсон ўзлигидан, инсонлардан узоқлашади. Ўзлигини англай олмаган инсон эса ҳайвон сингаридир. Нафс қули, инсоннинг бу даражада тубанлашиб кетиши катта фожиа. Навоий ана шу фожианинг юз бермаслигини хоҳлайди ва ўқувчисини огоҳликка чорлайди. Навоийга хос бадий маҳорат насрий асарлардаги шеърий матнларда қўлланилган мумтоз бадий санъатларнинг моҳирона ишлатилиши мисолида ҳам ўзининг инъикосини топган. Чунки шеъриятга хос бўлган оҳангдошлик бевосита қофия билан белгиланади. Айтишимиз мумкинки, мисраларда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши – қофияни юзага келтиради ҳамда шеърдаги муסיқийликни яратиш учун хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг ижодини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлса, унинг матни табдилининг фонетик тараққиётини матншунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш ҳам шунчалик муҳимдир. Лекин бу соҳада шу вақтга қадар қилинган ишлар ҳали етарли эмас. Алишер Навоий матнининг шева асослари, унинг таркибий қисми ва ҳозирги тилимиздаги илдишлари, шунингдек Алишер Навоий тилининг ҳозирги тилимиз билан алоқаси ҳамда унинг ҳозирги ўзбек адабий тили ва етакчи ўзбек шеваларига муносабати каби бир қатор муҳим масалалар ҳанузгача қўл урилмасдан қолиб келмоқда. Олдимизда турган энг муҳим муаммолардан бири транслитерация қоидаларини унификациялаш ва уларни Алишер Навоий асарларининг кейинги табдилларига жорий қилишдир.

1.3. Сўз ва иборалар имлосидаги хилма-хилликлар таҳлили

Ўтмишда яратилган мумтоз асарларнинг нашрлари ҳозирги ва келгуси авлодни маънавий меросдан баҳраманд этишда маънавий кўприк вазифасини бажаради. Бироқ, бу билан замонавий нашрларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда, талаб даражасида дейиш ноўрин бўлар. Навоий асарларининг ҳозирги

ёзувдаги нашрлари ноширлар томонидан муайян сабабларга кўра, маълум қисқартириш ва нуқсонлар билан нашр этилганлиги ҳақида гапириб ўтдик.

Сўзсиз, шоирнинг «Мукамал асарлар тўплами» (МАТ) нашр қилиниши ва ушбу нашр аввалги нашрлардан фарқли ўлароқ, Навоийнинг барча асар-ларини ўз ичига қамраб олганлигини адабиётшунослигимизнинг ютуғи эканлигини эътироф этамиз. Аммо, бу – шоир асарларининг матний хусу-сиятлари барҳам топди, дегани эмас. Шу маънода, етук матншунос олим Порсо Шамсиевнинг 1956 йилдаги биргина «Сабъаи сайёр» асарининг нашри ҳақида билдирган фикрлари, унинг чин, садоқатли олим, матншунос сифатидаги қатъий талаблари бу борада бизга янада масъулият юклайди: «Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, муҳарриримиз Ҳ.Т.Зарифов билан биргаликда кўп куч сарф қилишимизга қарамасдан, босилиб чиққан бу текст бир мунча техник ва баъзи бир илмий нуқсонлардан холи бўлмади. Биз шуни ҳам очиқ эътироф этишимиз керакки, умуман оммавий публикация ишларимизда ва хусусан, танқидий матнларни нашр этишимизда катта-кичик хато ва нуқсонларга йўл қўйиб келмоқдамиз. Биз классик адабиёт текстлари устида иш олиб борувчилар биронта беҳато, ҳеч бўлмаганда кам хато иш қилдик деб мақтана олмаймиз. Биз ҳали текст тайёрлаш ишида юқори поғоналарга кўтарила олганимизча йўқ. Биримиз биримизни айблар, ножўя қаттиқ гаплар қилар эканмиз, худди ўзимиз ҳам ўшандай хатоликлар гирдобига тушиб қолмоқдамиз, буни ишлаш жараёнида сезмасак-да, нашрдан кейин ошкор бўлмоқда. Билмадим бу соҳада ҳали савиямиз пастлик қиладими, ёки жиддият, қунт етишмайдими, ҳар ҳолда, ишдаги хато ва нуқсонларни йўқотмоқ, пухта текстлар тайёрламоқ ва нашр қилмоқ бобида жиддий иш олиб бормоқ керак»⁶⁸. Зеро, ҳар қандай катта ишда бўлгани каби ушбу нашрда ҳам айрим нуқсон ва камчиликлар учраши табиий ҳолдир.

Биз ўз тадқиқотимизда МАТ матнининг Абдулжамил котиб ва Султон Али Машҳадий каби машҳур зарринқалам хаттотлар томонидан кўчирилган

⁶⁸ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол.фан. д-ри... дисс. – Т., 1969. – Б.44–45.

кўлёмалар⁶⁹ билан қиёслаб ўрганишда қуйидаги матншунослик талаблари ва тартиб-қоидаларига риоя қилдик: 1) мумтоз асарлар тили бўйича тузилган луғатларнинг бой тажрибасига таяниш; 2) матннинг мазмунидан келиб чиқиш; 3) кўлёммага таяниш; 4) байтлардаги вазн, ички-ташқи қофия талабидан келиб чиқиш; 5) эски ўзбек тили меъёрларига амал қилиш; 6) бадий услуб талабидан келиб чиқиш; 7) кўлёманинг ўзига хос ёзув хусусиятларидан келиб чиқиш; 8) араб хат турларига хос ёзув усулларини ҳисобга олиш; 9) матн ички мантиқига асосланиш. Шунга кўра, нашрда, қайси бир нусхадан фойдаланилган бўлмасин, нуқсонлар юқорида санаб ўтилган тамойиллар асосида аниқлаб, таҳлил қилинди.

МАТ нашрларидаги нуқсонлар ҳар хил бўлиб, булардан айрим мисолларни қуйидаги йўсинда кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Матндаги бир қатор сўз ва сўз бирикмалари матншунос ёки ноширлар томонидан нотўғри фаҳмланган бўлиб, жорий ёзувга бошқача шаклда кўчирилган.

Натижада, бундай сўзлар ўз аслиятдаги кўринишини ўзгартириб, бошқа маънодаги сўзга айланиб қолган. Масалан, Навоий кўлёмаларидаги امثال амсол («ўхшашлар», «монандлар», «тенгдошлар» маъносида) сўзи имсол шаклида ёзилиб, «бу йил» маъносига айланган [НН, 27]. Худди шунингдек, бу асар нашрларида كوزنك кўзанак – кўзунак [ББ, 516], حفظ ҳифз – «ҳавз» [НН, 289], جفاپرداز жафопардоз – «жафопарвоз» [НШ, 321], حيل ҳиял – «хиял» [ЛМ, 261], محزون маҳзун – «маҳзун» [ХА, 17], اهل аҳл – «ақл» [ББ, 305], نقص нуқс – «нуҳс» [НН, 285], پژمان пажмон – «пазмон» [ББ, 370], خبيث ҳабис – «ҳабис» [МҚ, 97], پيكر пайкар – «пайқар» [Мунши, 135], بي عوض безэваз – «безэваз» [ЛТ, 9], حزين ليغ ҳазинлиғ – «ҳазинлиғ» [НЖ, 169], پرچم парчам – «пурҷам» [НН, 78], مخزن маҳзан – «маҳзан» [НН, 474, НШ, 125, 176], پولا парло – «пўлов» [ББ, 654], پيل пил – «тил» [НН, 298], ديولاخ девлох – «девлоғ» [Муни, 147], زخم ليق захмлиқ – «захлиқ» [МҚ, 30], دريکاش дарёкаш – «дарё-

⁶⁹ Ҳозирда ушбу кўлёмалар Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг кўлёмалар хазинасида № 216,1486 каби инвентар рақамлар остида сақланмоқда; Қаранг: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя/Мукаммал асарлар тўплами. – Т., 1987. – Б.5–7.

куш» [ҒС, 125], خاکسار хоксор – «токсор» [ЛМ, 99], دیده дийда – «дилда» [ББ, 415], نامويه номуя – «номия» [НН, 428], نکته پرداز нуктапордоз – «пуктапардоз» [МН, 113], بنده نوازلیق банданавозлиқ – бандавозлиқ [Мунш, 192], کون кавн – «кави» [БВ, 88], اخگر ахгар – «ахсар» [НН, 262], موسوس мувасвас – «мувас-вис», عيار беиёр – «бе ... аёр» [ТАХ, 136], پيژير пижир – «бижир» [СИ, 383], انوارالهدا анвар ул-худо – «анворул-худо» [ББ, 29], نقدالغنچ нақд ул-ғанж – «нақд ул-ғанж» [ББ, 101], چرخ دني чархи даний – «чархи дини» [ҲА, 267], اهل аҳл – «аҳд» [ББ, 357] шаклида хато ёзилган.

2. Матндаги бир гуруҳ сўз ва сўз бирикмалари ҳозирги ёзувга нотўғри ўгрилиши натижасида маъносиз шаклга айланиб қолган.

Масалан, «Наводир ул-ниҳоя» қўлёзмасидаги سرب сурб («қўрғошин») сўзи «сарб» [НН, 202], «Фавойид ул-кибар» қўлёзмасида جتوت жатут 1. «жатлар», «ҳинд лўлиларининг бир тоифаси»; 2. «хайвон ўйнатувчилар» сўзи «жубут» [ФК, 66]. «Маҳбуб ул-қулуб» қўлёзмасидаги مغتم муғтанам («ғанимат саналган», «ўлжа ҳисобланган») сўзи «мағнам» [МҚ, 129] шаклида ёзилиб, буларнинг қандай сўз эканлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Худди шунингдек, шоир қўлёзмалари нашрларида محدث муҳдас – «муҳдис» [НН, 82], مکروه макруҳ – «макруҳ» [ХМ, 94], مستحبات мустаҳаббот – «мустаҳабот» [ХМ, 111], منقول манқул – «манқуд» [ТАХ, 102], محتسب мухтасиб – «мухталиб» [НН, 361], ناربنд норбун – «норбанд» [НН, 393], مبرهن мубарҳан – «мубарҳам» [ФК, 275], مخرج маҳраж – «маҳзаж» [МҚ, 29], حصين ҳасин – «ҳасн» [НН, 228], قانع қонеъ – «қонқъ» [ҒС, 505], استقبال истиқбол – «истиблол» [ЛТ, 249], چغذ чуғз – «чуғд» [ҒС, 425], қаҳгил – «қаҳчил» [ЛТ, 245], افتتاح ифтитоҳ – «ифтоҳ» [ҒС, 15], محنت меҳнат – «меҳмат» [НН, 89], افزار афзор – «ифзор» [ТАХ, 158], چارضرб чорзарб – «чорзаб» [ХПМ, 106], تدوين тадвин – «тадвил» [НМ, 227], مجازی мажозий – «мажони» [ХМ, 28], ناطقه нотиқа – «натиқа» [НЖ, 133] шаклида хато ёзилган.

3. Бир қатор сўзларнинг ёзилишида ундошлардаги қаттиқлик ва юмшоқ-лик, жаранглилик ва жарангсизлик, унлилардаги лаб уйғунлиги

қонунияти бузилган, яъни бундай сўзларнинг ёзилиши ҳозирги ўзбек адабий тили имлосига мослаштирилган.

Масалан, **قلاووزسىز** куловузсиз – «кулулик» [у ~ и: МЛ, 19], **تولغاش** тўлғаш – «тўлғаш» [ғ ~ г: БВ, 50], **اسكارماق** искармоқ – «искармоқ» [к ~ қ; МЛ, 12], **ايلپاراتماق** элпоротиб – «элтпиротиб» [о ~ и: ЛМ, 181], **تينگوشتور** тенгуштур – «тенгиштур» [у ~ н: АТ, 255], **چيرىكىچى** черикчи – «черигчи» [к ~ г: НМ, 39], **قولماش** қулмош – «қилмош» [у ~ и: ФС, 437], **اوپچوكلوك** ўпчуклук – «ўпчиклук» [у ~ и: ФШ, 182], **قونغارماق** қўнғармоқ – «қўнгармоқ» [ғ ~ г: ФШ, 274], **چركس** чаркас – «черкас» [НН, 577], **اوكسوتگوجى** ўксуткучи – «ўкситгучи» [у ~ и: ФК, 526], **قونغرلات** қўнғрот – «қўнғирот» [бир и орттирилган: НШ, 50] тарзида хато ёзилган.

Бу ҳол арабча-форсча, форсча-тожикча, форсча-ўзбекча сўзлар таркибида ҳам рўй берган. Масалан, **طمع كار** тамаъкор – «тамагар» [НН, 585], **كماشته** гумошта – «гумашта» [В, 269], **نازك شيوه** нозукшева – «нозикшева» [МН, 54], **سكبان** сакбон – «сагбон» [ФШ, 381], **بيگران** бегарон – «бекарон» [НШ, 78], **شپرک** шаппарок – «шабпарак» [ХП, 82], 168], **الفته ليغ** олуфталиғ – «олифталиғ» [ФС, 19], **شعور** шуъур – «шуур» [МН, 156] шаклида нотўғри ифодаланган.

4. Эски ўзбек тили имло қондасига кўра, туркий сўзларнинг ўртасида келган алифнинг вазифаси, араб ва форс тилларидаги сўзлардан фарқ қилади⁷⁰. Негаки, арабча сўзлар ўртасидаги алиф чўзиқ [ā] унлисини, форсча сўзлар ўртасидаги алиф эса, лаблашган [a] унлисини ифодалайди. Ноширлар бу қондани ўзбекча сўзларга ҳам татбиқ қилганлар.

Масалан, **مانگر** мангра – «монгра» [ФШ, 22], **قراو** қирав – «қиров» [НН, 489], **قاريب** қариб – «қориб» [НШ, 285], **اولى** авла – «овло» [НШ, 50], **تانوغلوق** тануғлук – «тонуғлук» [НШ, 355], **تانوق** танук – «тонук» [НШ, 291, 477], **قونالغا** қўналға – «қўнолға» [МҚ, 41], **قلقان** қалқон – «қолқон» [НН, 463] шаклида нотўғри ифодаланган. Бундай туркий сўзларнинг ўртасидаги алифни [o]

⁷⁰ Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 5. – Б.12–24.

орқали ёзиш хато бўлиб, бу ҳол эски ўзбек тилининг унлилари ҳақида тадқиқотчида янглиш тасаввур ҳосил қилади.

5. Сўз ўртасида келган алифнинг вазифаси бўйича туркий тил билан араб ва форс тиллари ўртасида фарқлар мавжуд⁷¹. Яъни, форсча сўзлар ўртасидаги алиф лаблашган [а] унлисини, арабча сўзлар ўртасидаги алиф эса чўзиқ [ā] унлисини ифодалайди⁷². Ноширлар арабча ва форсча сўзлардаги бу ҳолатни, яъни ҳозирги ўзбек ёзувидаги [о] унлиси ифодалашда бу қоидага риоя қилмаганлар.

Масалан, نافرمان ليغ нофармонлиғ – «наформонлиғ» [МҚ, 47], نافر جام ليغ нофаржомлиғ – «нафаржомлиғ» [МҚ, 47], مباحات мубоҳот – «мубоҳот» [ТАҲ, 119], ناشايست ношойист – «нашойист» [МҚ, 47], ديوزاده девзода – «девзада» [ҲА, 24], باراكات барокот – «баракот» [Мунш, 202], جوزاء жавзо – «жавза» [НН, 236], پولاك пўлок – «пулак» [ҒС, 258], صبوخ сабух – «собух» [НН, 209] янгилиш ифодаланган.

6. Нашрда арабча сўзлар ўртасидаги фатҳали [а] унлиси (ҳозирги ўзбек алифбесидаги) [о] унлисини ифодаланган. Оқибат-натижада, сўзларнинг шаклида мавҳумлик юз берган ёки маъносига путур етган.

Масалан, صدمات садамот – «садамат» [МҚ, 86], قطرات қатарот – «қаторот» [Мунш, 135], موافقت мувофақат – «мувофақот» [НМ, 496], كيسكولات кескулат – «кескулот» [НШ, 347], اندك андак – «андок» [ФШ, 205], ديماك демак – «демок» [ФШ, 474], اوسط الناس авсат ун-нас – «авсот ун-нос» [МН, 74], شيوخهت шайхухат – «шайхухот» [НМ, 346], خلفа хулафо – «хулофо» [НМ, 442], طاعت тоат – «тоот» [ҒС, 10], ظما замо – «зомо» [НШ, 92], صلا сало – «соло» [НН, 286], تفاعل тафаъул – «тафоъул» [НМ, 268] тарзида хато ёзилган.

7. Табдил жараёнида сўзлар таркибидаги х ундоши х ундошига айлантириб, имло хатога йўл қўйилган.

Қуйида улардан айримларини нашрда қандай ифодаланганлигига тўхталиб ўтамиз. Масалан, ترشح тарашшуҳ – «тарашшуҳ» [НШ, 310], تحقير

⁷¹ Шукуров Ш. XV аср ўзбек мунозаралари ва уларнинг нашрларидаги нуксонлар хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1993. -№ 2. – Б.30–36.

⁷² Арабий ва форсий сўзлар ўртасидаги бу унли ҳозирги ўзбек ёзувида [о] ҳарфи билан ифодаланади.

тахқир – «тахқир» [НШ, 88], تحريض бeҳамто – «бeҳамто» [ФК, 445], тахрис – «тахрис» [НН, 240], حزن хузн – «хузн» [НН, 460, 487], محض маҳз – «маҳз» [НН, 387], سهل саҳл – «саҳл» [МК, 58], قحط қаҳт – «қаҳт» [Мунш, 225], تحت الثرى тарҳ – «тарҳ» [НН, 517], حرقت хирқат – «хир-қат» [НН, 527], ناخس наҳс – «наҳс» [ФК, 518], ازهر азхар – «азхар» [ХА, 204], محتسب мухтасиб – «мухтасиб» [НН, 187], هزيمت ҳазимат – «ҳазимат» [НН, 262], حيز ҳаййиз – «ҳаййиз» [НШ, 25], حمرة хумрат – «хумрат» [НН, 529], هدف ҳадаф – «ҳадаф» [МК, 218], مبرهن мубарҳан – «мубарҳан» [НН, 120], صبح сабуҳ – «сабуҳ» [НН, 209], حرم ҳарим – «ҳарим» [НН, 202], محترق мухтарик – «мухтарик» [НН, 138], محاوره эҳзон – «эҳзон» [НН, 477], احسان эҳсон – «эҳсон» [ЛМ, 232], دهليز муҳоваралиқ – «муҳоваралиқ» [МН, 46], احفاد аҳфод – «аҳфод» [МН, 172], ايها الشيخ айюҳаш-шайх – «айюҳаш-шайх» [НМ, 200], مه маҳ – «маҳ» [БВ, 446], دهليز даҳлез – «даҳлез» [НН, 178], محشر маҳшар – «маҳшар» [НН, 26, 27, 29], حبس ҳибс – «ҳибс» [НН, 15], حفظ ҳифз – «ҳифз» [НН, 474], هراسان ҳаросон – «ҳаросон» [НН, 299], حديث ҳадис – «ҳадис» [НН, 310, 340, 419, 461], مجمع маҷмаъ ул-баҳрайн – «маҷмаъ ул-баҳрайн» [НН, 560], حله ҳулла – «ҳулла» [ФС, 443] шаклида хато ёзилган.

8. Табдил жараёнида сўз таркибидаги х ундоши ҳ ундошига айлан-тирилиб, янглиш тушуниланган ва билан имло хатога йўл қўйилган.

Масалан, سرخ сурх – «сурх» [БВ, 587], مزخرفات музаҳрафот – «музаҳрафот» [МЛ, 11], خطه хитта – «ҳитта» [ХА, 254], مخمورلۇغ маҳмурлуғ – «маҳмурлуғ» [НН, 596], فرخنده фархунда – «фархунда» [НН, 118], بيخواب беҳоб – «беҳоб» [НН, 254], بيخودانه беҳудона – «беҳудона» [НН, 371], مخلوقات маҳлуқот – «маҳлуқот» [ФС, 9], اخگر аҳгар – «аҳгар» [ФС, 52], بي خان ومان бeҳонумон – «бeҳонумон» [НШ, 23], مخالف муҳолиф – «муҳолиф» [НШ, 40], رستاخيز рустохез – «рустоҳез» [НШ, 451], سرسخن сарсуҳан – «сарсуҳан» [БВ, 482], خاطف хотиф – «хотиф» [БВ, 487], رستاخيز рустахез – «рустахез» [БВ, 435], خدانگ ҳаданг – «ҳаданг» [ФК, 255], خسروآيين хусравойин – «хусравойин» [ФШ, 57], سخور суҳанвар – «суҳанвар» [ФШ, 293], فلاخون фалоҳун – «фалоҳун»

[ФШ, 306], دوزخ дўзах – «дўзах» [ФШ, 327], خايربод хайрбод – «хайрбод» [НМ, 351, 372], اختيار ихтиёр – «ихтиёр» [НМ, 249, 254], دون дунхисол – «дунхисол» [ЛТ, 102], مسخلىق масхлиқ – «масхлиқ» [МН, 121], بخيه ليق бахялик – «бахъялик» [ББ, 503], قادم қадхам – «қадхам» [ЛМ, 104], نوخيز навхез – «навхез» [ЛМ, 25], مادم маходим – «маходим» [ББ, 25], خم хум – «хум» [НН, 18], خرشيد хуршид – «хуршид» [НН, 236], اخس ахас – «ахас» [НШ, 239], خملغ хамлиғ – «хамлиғ» [НН, 591], سبزهءخط сабзаи хат – «сабзаи хат» [ФС, 231], ارغوان арғувонхад – «арғувонхад» [НШ, 141], خط хаbt – «хаbt» [МН, 36], خجسته хужаста – «хужаста» [МН, 7], حضرت مخدومى ҳазрати махдуми – «ҳазрати махдуми» [МН, 78], خشن хашан – «хашан» [ХА, 225], خازن хозин – «ҳазин» [НН, 146], انخراط инхирот – «инхирот» [НМ, 266], زنخدان занахдон – «занахдон» [ЛТ, 101], مخلد мухаллад – «мухаллад» [НШ, 490], تخويف тахвиф – «тахвиф» [НН, 235], خط хат – «хат» [ФС, 231], سبخيز шабхез – «шабхез» [НН, 193], منخسف мунхасиф – «мунхасиф» [НН, 26] шаклида хато ёзилган.

9. Матнда бир қатор сўзлар жорий ёзувга нотўғри ўгирилган.

Масалан, منزل كه манзилгаҳ – «мазилгаҳ» [СИ, 82], جناحين жанохайн – «жанохҳайн» [СИ, 95], اعادى аъоди (й) – «аоди» [СИ, 200], [ФК, 63, 362, 427], اسفنديار Исфандиёр – «исфандиёр» [СИ, 227], برانداز барандоз – «барондоз» [НН, 29], استشمام истишмом – «истшмом» [СИ, 228], احتراز эҳтироз – «ихтароз» [ББ, 202], اجتماع ижтимоъ – «ижтимо» [МА, 48], درشت ليق дуруштлук – «дурушлук» [МҚ, 27], تعيينات таайюнот («муайян бўлишлик») – «тааюнот» [НН, 402], اخگر ахгар – «ахгор» [ФС, 52], غزاله کردار ғазолакирдор – «ғизолакирдор» [ФС, 17], آهنگ جامه оҳангжама – «оҳангжамо» [НШ, 518], بدعهد бадахд («аҳди ёмон») – «бадъахд» [НШ, 122], مورخط мурхат – «мурихат» [НН, 226], سديک саяк – «садъяк» [БВ, 289], بخيه ليق бахялик – «бахъялик» [ББ, 503, ФК, 352], لعب луъоб – «луоб» [ФК, 104], ساووق совук – «совух» [ФШ, 410], تكيه گه таниягаҳ – «такъягоҳ» [ФШ, 406, 407], مخترع мухтараъ – «мухтара» [ХМ, 58], اعجوبه ليق аъжубалиқ – «ажубалиқ» [НН, 133], من عرف ман араф – «манъараф» [НН, 267], خانه واده («оида») – «хонвода» [НМ, 224, 412], بدكهر ليغ бадгуҳарлиғ («зоти пастлик») – «бадгавҳарлиғ» [ЛТ, 69],

иштиҳор («шуҳрат») – «иштҳори» [МН, 140], وضوء вузуъ («тахорат») – «вузу» [ЛМ, 35], ارسال ليک арслонлик – «арислонлик» [СС, 123], رب الاول раббеъ ул-аввал – «раби ул-аввал» [НМ, 64], شميانه шамёна – «шамийёна» [СС, 166], رب العالمين раббил-оламин – «рабил-оламин», ذوالاقتدار зуль-иктидор – «зул-иктидор» [НЖ, 133], ايرغاتماق ирғатмоқ – «эрғатмоқ» [СС, 66], تونغوز тўнғуз – «тўнғўз» [ЛТ, 122,123], دواوين давовин («давонлар») – «даввовин» [МК, 187], پيسه пайса – «файса» [МК, 189], اهمال эҳмол – «ихмол» [ББ, 303, НН, 416, СИ, 373, БВ, 120], احداث эҳдос – «ихдос» [СИ, 133], وسلم васаллам – «васалам» [МЛ, 33], فواكه ليغ фавокиҳлиғ – «фаво-киҳлиғ» [МК, 87], تفاوت тафовут – «тавофут» [МК, 73], موافقت мувофақат – «мувофақот» [НМ, 496], سبيعيت сабуъият – «сабуият» [В, 254], روپوش لوغ рўпўшлуғ – «рўпўшлиғ» [СС, 67], محبوب لوغ маҳжублуғ – «маҳжублиғ» [СС, 67], احتراز эҳтироз – «ихтироз» [НН, 557, ББ, 202, НШ, 391], شاهراه шоҳроҳ – «шоҳироҳ» [НН, 462], اعراب эъроб – «иъроб» [ФС, 9], قپتان қаптон – «қоптон» [ФС, 526], ايتميشام этмешам – «итмишом» [ФС, 199], ايشنا ишна – «эшна» [ФС, 549], كولاك кўлак – «кўлок» [НШ, 50], بيجاده бежода – «бижода» [НШ, 69], ميزبان ليغ мезбонлиғ – «мизбонлиғ» [НШ, 354; ЛМ, 156], اعراض эъроз – «иъроз» [НШ, 200, 201, НМ, 22], مستكر мустанкар – «мустонкир» [БВ, 397], سهر сеҳр – «сихр» [ФК, 383], اهتمام эҳтимом – «ихтимом» [ББ, 18,23, ФК, 290, 677], احتشام эҳтишом – «ихтишом» [ФК, 290], بي اعتدال беътидол – «беиъти-дол» [ФК, 298], اعجاز эъжоз – «иъжоз» [ФК, 366, ЛМ, 234], دستكار дасткор – «дастгор» [ФШ, 218], بي محنت бемеҳнат – «бемихнат» [ФШ, 227], دماغ димоғ – «думоғ» [ФШ, 296], محراب меҳроб – «миҳроб» [ФШ, 370], احتياج эҳтиёж – «ихтиёж» [НМ, 307], اعتذار эътироз – «иътироз» [НМ, 177], احتساب эҳтисоб – «ихтисоб» [ББ, 15, ЛТ, 23, НМ, 111], احيا эҳё – «ихё» [НМ, 410], احتمال эҳтимол – «ихтимол» [ЛМ, 139], اهتزاز эҳтиром – «ихтиром» [ЛМ, 154], احسان эҳсон – «ихсон» [ЛМ, 232], اهتزاز эҳтизоз – «ихтизоз» [ЛМ, 294], عوض эваз – «авоз» [ФС, 108], نيم ترگ нимтарг – «нимтарк» [ХА, 63], چرگه чарга – «жарга» [СС, 48], مخترع мухтараъ – «мухтора» [ХМ, 58], اعجاز эъжоз – «иъжоз» [ЛМ, 234], اورکوتماق уркутмоқ – «ўркутмоқ» [ББ, 315], قولماش қулмош – «қўлмош» [ББ, 296], ليغ

муъминлиғ – «мўминлиғ» [НШ, 442] اِقتِضا иқтизо [ХСХА, 91] – «иқтисо» шаклида нотўғри ифодаланган.

10. Матндаги бир гуруҳ сўзлар ҳозирги ўзбек ёзувига турли имло хатолар билан ағдарилган.

Масалан, مغز ليق мағзлик – «мағизлик» [НМ, 421], احداث эҳдос – «ихдос» [НН, 82], مهرگيه меҳригиёх – «меҳригиях» [ФС, 134], صفت сифат – «суфат» [НШ, 128], ارغوان خد арғувонхад («қизил юзли») – «арғувонхад» [НШ, 141], لايغقل лояъқил («ақлсиз») – «лояқил» [БВ, 229], آقسون оқсун («маст кайф») – «оқсум» [БВ, 230], سرسخن сарсухан – «сарсухан» [БВ, 487], خسروانى хусравоний – «хусравоний» [ФШ, 57], خروار خروار харвор-харвор («тўп-тўп») – «хирвор-хирвор» [ФШ, 238], فلاخن фалохун («палақмон») – «фалоҳан» [ФШ, 306], رهشناس раҳшунос («йўл билувчи») – «раҳшинос» [ЛТ, 139], بخيه ليق баҳялик – «баҳълик» [НН, 239], احراق эҳроқ («куйиш») – «ихроқ» [ББ, 21], تكيه такия – «такия» [НМ, 444], موزع муваззаъ («таксимлаш») – «муваззаҳ» [ББ, 21], احساس эҳсос – «ихсос» [ББ, 618], جزو жузв («қисм») – «жузғ» [ББ, 623], احتساب эҳтисоб («текшириш») – «ихтисоб» [НН, 31], احداث эҳдос («янгилик») – «ихдос» [НН, 82], احتراز эҳтироз («сақланиш») – «их-тироз» [НН, 177, 557], سكه сикка («олтин») – «сукка» [НН, 200], محشر маҳшар – «махшар» [НН, 27], مسهل мусҳил («сурги дори») – «мусхал» [НН, 241], تحريس таҳрис («ҳирслантириш») – «тахрис» [НН, 240], عمدا амдан – «амдон» [ФС, 200], صحت сихҳатсиз – «сихатсиз» [ЛТ, 289], اوصاف авсоф – «афсоф» [ЛТ, 265], مورخ//مؤرخ муваррих//муаррих – «муваррих» [НН, 92], استنشاق истиншоқ – «истиншоҳ» [СМ, 288], استكبار истикбор – «истибкор» [В, 239], برکستوان баргуствон – «баргниствон» [ФШ, 30], عقده укда («банд», «тугун») – «укта» [БВ, 464], كهف қахф – «қахф» [ЛТ, 144], عزه قذرح иазза қадрух – «азза қадрух» [А, 261], معاصر муосир – «муъосир» [НМ, 342, 48, 45], دل افگار лиғ дилафгорлиғ – «дилафкорлиғ» [НН, 237, ФС, 216], بانگيل ёнгил – «ёнғил» [БВ, 434], كنبد гунбад – «кунбад» [ЛМ, 124], محبوب маҳжуб («пардалаш») – «мажҳуб» [БВ, 36], шаклида хато ёзилган.

11. Матни нашлага тайёрлаш асносида бир қатор сўзлар техник камчиликларга кўра ҳозирги ёзувга нотўғри ағдалиши натижасида маъносиз шаклга айланиб қолган.

Масалан, مفتون لوغ мафтунлуғ – «мабтунлиғ» [ББ, 23], چار ضرب чорзарб – «чорзаб» [ХПМ, 106], قصد қасд – «қасд» [ХА, 325], خشمگين хашмгин – «хашгин» [ХВ, 106], پست بلند паст-баланд – «пас-баланд» [НМ, 344], اونوتور غيل унут турғил – «унутурғил» [ТАХ, 149], نامقدور номақдур – «номақдур» [НН, 249], خاطف хотиф («элтувчи») – «Хотиф» [БВ, 482], خورشيد хуршид – «хуршид» [НН, 236], غربت ғурбат – «гурбат» [МН, 74], عرق ғарқ – «ғарқ» [ЛМ, 106], قارانغو қоронғу – «қороғу» [ББ, 458], گردون гардун – «ғардун» [ББ, 502], شير كردون имкон – «имков» [15], مقوس муқаввас – «муқввас» [ББ, 534], شير كردون шери гардун – «шеригардун» [НН, 12], دشوار ليغ душворлиғ – «душғорлиғ» [ФС, 11], ترحم тараххум – «тараххме» [НШ, 301], نکته پرداز нуктопардоз – «пуктапардоз» [МН, 113], كاج кож – «қож» [НМ, 317], درشت لوق дуруштлук – «дурушлук» [МҚ, 27], بولوبتور бўлубтур – «бўлумтур» [ФС, 15] шаклида хато ёзилган.

12. Изофий бирикмалар имлосига доир хатоликлар.

XV аср эски ўзбек тилига доир манбаларда араб ва форс тилларига хос изофий бирикмалардан ҳозирги ўзбек тили манбаларига нисбатан кенг миқёсда истифода этилган. Уларни ўгиришда эски ва ҳозирги ёзув хусусиятлари билан бирга транскрипцион қоидаларга ҳам амал қилиниши жоиз. Чунончи, арабий ва форсий изофаларнинг ҳозирги ўзбек ёзувига ўгиришнинг мақбул усули ҳақида, ўз вақтида, А.К.Боровков, А.Рустамов, Ш.Шукуров каби забардаст туркийшунос олимлар ниҳоятда қимматли илмий кўрсатмалар бериб ўтишган эди. Бироқ, айти пайтда, мумтоз асарлар тилидаги изофий бирикмалар имлосида то ҳануз ҳар хиллик сақланиб келинмоқда. Уларнинг имлосидаги хилма-хилликни бартараф этиш матншуносликнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. МАТнинг нашладаги арабий, форсий изофий бирикмалар билан боғлиқ нуқсон ва камчиликларнинг учраши ана шу муаммолар туфайлидир.

13. Нашрда арабча ал [ال] аниқлик артикули иштирокидаги изофий бирикмаларни ҳозирги ўзбек ёзувига ағдаришда ҳар хилликка йўл қўйилган.

Шоир кулёзма манбаларидаги арабча изофий бирикмалар нашрларнинг турли саҳифаларида турлича ифодаланган. Масалан, МАТ нашрларида асарларнинг номлари ва артиклар ҳар хил ёзилган: Бадоеъ ул-бидоя – «Бадойиъ ул-бидоя» [ББ, 3], Лисон ут-тайр – «Лисонут-тайр» [ЛТ, 9], Ҳайрат ул-аброр – «Ҳайратул-аброр» [ҲА, 12], аҳсан ул-қисас – «аҳсан-ул-қисас» [НН, 239], рабеъ ул-аввал – «рабиул-аввал» [НМ, 64], тарфат-ул-айн – «турфат-ул-айн» [ҒС, 357], Раббил-оламин – «рабил-оламин» [МҚ, 98], аляъсу эҳд ар-роҳатайн – «алъясу ихд-ал роҳатайн» [НН, 435] шаклида ҳар хил ифодаланган.

14. Нашрдаги айрим лексикализация ходисасига учраган туркий, арабий, форсий сўз ва сўз бирикмалари ажратиб ёзилган. Оқибат натижада, унда сўзларнинг матндаги маънолари мавҳумлашган.

Масалан, گلبانک гулбонг – «гул бонг» [МН, 8], بی جرم бежурм – «бе журм» [ВБ, 208, 288], ولايت افزای вилоятафзой – «вилоят афзо» [ВБ, 354], نعوذ بالله наузубиллоҳ – «наузу биллоҳ» [ҲСҲА, 97, ЛМ, 114], هوش ربای хушрабой – «хуш рабой» [СС, 46], سر بسر сарбасар – «сар басар» [ФК, 192], یاریمجانلیق яримжонлиқ – «ярим жонлиқ» [СС, 123], سخن ادا суханадо – «сухан адо» [МЛ, 32], امن آباد амнобод – «амн обод» [М, 152], نازپرورد нозпарвард – «ноз парвард» [ҲА, 279], رحمت فزای раҳматфизой – «раҳмат физой» [ҲА, 289], بوالعجب булжажаб – «бул ажаб» [НШ, 249], قدح پیمالیق қадахпаймолиқ – «қадах паймолиқ» [НШ, 230], ضعف پذیر заъфпазир – «заъф пазир» [НШ, 230],

سروقد ليق нашотафзолиқ – «нашот афзолиқ» [НШ, 290], سارواقدلیق сарвақадлиқ – «сарв қадлиқ» [ВБ, 65], نواييسا Навоийсо – «Навоий осо» [ВБ, 66], جان فزالیق жонфизолиғ – «жон физолиғ» [ВБ, 144], ساریغ آغریغ сариғоғриғ – «сариғ оғриғ» [ФК, 31], پريشان حال паришонҳол – «паришон ҳол» [ФК, 322], فلک فرسای фалакфарсой – «фалак фарсой» [ФК, 423], دردآلود дардолуд – «дард олуд» [ФК, 460], وفا آمیز вафоомиз – «вафо омиз» [ФШ, 308], نکته پرداز

нуктапардоз – «нукта пардоз» [ФШ, 269], فرمان پذیر фармонпазир – «фармонпазир» [ФШ, 277], مجلس آرای – «касаб пўш» [ФШ, 279], قصب پوش – «мажлисорой – «мажлис орой» [ФШ, 345], حيلت سگال – «хийлатсигол» [ФШ, 396], عالم آرای – «олам орой» [ФШ, 435], نيم بسمل – «ним бисмил» [ФШ, 441], پيام آور – «паём овар» [ФШ, 439], نصيحت آموز – «зиён буд» [ФШ, 324, ХА, 148], زيان بود – «насихатомиз – «насихат омиз» [ФШ, 461], کوهتن ليک – «кўх танли» [ФШ, 284], فکرتانگيز – «фикрат ангез» [ФШ, 300], اول يان – «ул ён» [ФШ, 282], گيتي فيروز – «гети фируз» [ЛТ, 282], سبک روح – «сабук рух» [МН, 45], وجود لوق – «сохиб вужудлуқ» [МН, 44], والليل – «вал лайл» [ЛМ, 22], دشت پيمای – «дашт паймой» [ЛМ, 122], عمر فرسای – «умр фарсой» [ЛМ, 122], بهر هيردار – «бахра бардор» [ЛМ, 128], فسانه پيوند – «фасона пайванд» [ЛМ, 128], اشک ريزان – «ашкрезон – «ашк резон» [ЛМ, 250], قلم کون – «қалам кун» [НН, 116], نشاط اندوز – «нишот андўз» [НН, 395], حسن آرای ليغ – «хусн оройлиғ» [НШ, 78], سيم فشان ليغ – «сийм фишонлиқ» [ХА, 144], سر بلند – «сар баланд» [ХА, 154], مسند نشين – «маснаднишин – «маснад нишин» [ХА, 174], جان فرسای – «жон фарсой» [БВ, 208], ژولیده موی – «жўлида муй» [НМ, 410], زور بازو – «зўр бозу» [ФС, 106], پوزگار – «покиза рўзгор» [МН, 26], پرخطا – «пур хато» [СИ, 18], سى پاره – «си пора» [НМ, 433], دوبيتی – «дубайтий – ду байтий» [МА, 66], تيمور بند – «темур банд» [ЛМ, 125], مافی الضمير – «мофиз замир» [Мунш, 185], جميل ذکر ليغ – «жамил зикрлиғ» [НШ, 8] шаклида нотўғри ифодаланган.

15. Нашрда айрим туркий, форсий, арабий сўз бирикмалари қўшиб ёзилган.

Масалан, لعل ناب лаъли ноб – «лаълиноб» [НН, 176], سیه کيريشماق – «сиякиришмоқ» [НМ, 184], في الحقيقت – «филҳақиқат» [МҚ, 73], هر قيسى – «ҳар қайси» [МҚ, 88], في المثل – «фил-масал»

«филмасал» [ФС, 133], عالی شان олий шон – «олийшон» [НШ, 10], خلد برين хулди борин – «хулдибарин» [БВ, 12], بو لهب Бу лахаб – «Булахаб» [БВ, 156], سروناز сарви ноз – «сарвиноз» [ФК, 31], شيرگردون шери гардун – «шеригардун» [НН, 12], يديضا яди байзо – «ядибайзо» [БВ, 237], بالله العظيم биллоҳил-азим – «биллоҳилазим» [Мунш, 185], على الصباح алас-сабоҳ – «алас-сабоҳ» [Мунш, 187], ضميران بوى замирон бўй – «замюронбўй» [ФС, 227], تمام حال тамом ҳол – «тамомҳол» [НМ, 163], بيهوش دارو беҳуш дору – «беҳушдору» [БВ, 222] тарзида нотўғри ёзилган.

16. Транслитерация жараёнида сўзларнинг тушиб қолиши. Маълумки, табдилда бир ёки бир неча сўзнинг тушириб қолдирилиши муайян мақсад билан амалга оширилиши мумкин. Бироқ, ҳеч қандай мақсадсиз тушириб қолдирилган сўзлар матн мазмунини мавҳумлаштиради.

МАТ нашрида баъзан бир сўз, баъзан бир неча сўз тушириб қолган ўринлар ҳам учрайди. Жумладан, «Назм ул-жавоҳир»нинг қўлёзма матнидаги «ваҳшатун», «ва жаҳлун», «Арбаъин» нинг қўлёзма матнидаги «ғанийун» сўзи ҳам нашрдан тушириб қолдирилган [НЖ, 154, 162, А, 268] ва бошқ.

Шу ўринда, шуни айтиш жоизки, бу тушириб қолдирилган ўринлар қўлёзманинг сақланиш ҳолати ёки айрим техник сабабларга кўра ҳам рўй берган бўлиши мумкин. Аммо, бизнингча, ўқилиши қийин бўлган ўринлар матншуносликнинг махсус белгилари билан кўрсатилиши мақсадга мувофиқ эди. Албатта, МАТ нашрида ана шундай матншунослик анъаналарига риоя қилинган ўринлар ҳам мавжуд: *Ва танга ва пул сойир маскукотни нима қотиб бе .. аёр ясар эрдилар* [ТАХ, 132]. Аммо шу ерда ҳам хато кетган. Ушбу гапдаги **бе .. аёр** сўзи қўлёзмага асосан, **بی عيار** бейёр («маҳаксиз», «кумуш ва олтинларга суртиб, уларнинг асллигини аниқлайдиган тош») шаклида ёзилса тўғри бўларди.

17. Тарихий шахс номларининг ёзилишидаги хатоликлар. Маълумки, Алишер Навоий ижодиётининг муҳим жиҳатларидан бири тарихан диний манбалар билан узвий боғлиқлигидадир. Бу ҳол шоир асарларида

қўлланилган ҳар бир тарихий шахс номлари нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Уларнинг матндаги ўрнини аниқлаш ва изоҳлаш учун махсус илмий текширувлар олиб бориш мақсадга мувофиқ саналади. Зеро, рус матншунос олими Д.С.Лихачев тўғри таъкидлаганидек, маълум воқеаларга гувоҳ бўлган тарихнавис муайян даврга тааллуқли энг кичик ашёвий далилларга оид маълумотларни ҳам аниқ ёзиши талаб этилади⁷³. Муаллиф ўз асарларида ҳар бир тарихий шахс номини қўллаганда унинг нафақат фонетик хусусиятларигагина асосланади, балки тарихан келиб чиқишини ҳам назарда тутди. Жумладан, «Наводир ун-нихоя», «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-нихоя», «Хайрат ул-аброр» қўлёзмаларидаги *Насух* тарихий шахс номи нашрда «насух» [ББ, 106, НН, 91, ХА, 264] тарзида кичик ҳарфлар билан ифодаланган. Шунингдек, нашрда «Фавойид ул-кибар» қўлёзмасидаги *Нажшоий* тарихий шахс номининг *начоши* [ФК, 112] шаклида ёзилиши тушунарсиз ҳолдир. Бизнингча, МАТ нашрида келтирилган Лухросб [ТМА, 209]ни «Лухрасб», Куршос [СС, 385]ни «Куршасб», Колут [ТАХ, 150]ни «Колуб», Хотиф [БВ, 482]ни «хотиф» ва ҳоказо шаклларда бериш мақсадга мувофиқ бўлур эрди.

Тарихий шахс номларининг ёзилишида бир тамойилга асосланиш мақсадга мувофиқдир. Негаки, нашрнинг кўпгина саҳифаларида тарихий шахс номлари баъзан катта, баъзан кичик ёзилиши ҳам уни тайёрлашда аниқ тамойилга асосланилмаганини кўрсатади.

Бу ҳолни муайян бир мисолда кўрадиган бўлсак, 2001 йили «Фан» нашриётида Алишер Навоий йигирма жилдлик асарлар тўпламининг 17-жилди сифатида «Насойим ул-муҳаббат» асари нашрдан чиқди. Буюк адибнинг энг йирик насрий асари Ўзбекистонда илк бор тўлиқ ҳолида нашр этилиши қувончли ҳодиса, албатта. Бироқ бу нашрни кўздан кечирган, айниқса, илмий ишларида фойдаланмоқчи бўлган мутахассис ўйланиб қолади. Китобда хатодан холи саҳифа кам. Боз устига, Навоий матнидаги кўплаб сўз ва жумлалар эътиборсизлик натижасида тушириб қолдирилган.

⁷³ Лихачев Д.С. Текстология. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1962. – С.293.

Баъзи сўзларнинг тўғриси ва нашрдаги хато шакллари куйида келтирамиз: «ул китобдағи» – «ул китобда дағи», «сироти мустақим» – «сийрати мустақим», «анинг манъин» – «ани мутааййин», «ёзи гиёҳи» – «ёз гиёҳи», «инак» – «онак», «анга ром» – «ором», «комларим» – «ғамларим», «ёёқ» (яёв маъносида) – «аёқ», «суваб» – «савоб», «рамида» – «расида», «элттингму?» – «иттингму?», «тахаллуф» – «такаллуф», «сел» – «сайл», «ифлос» – «ихлос», «афзун» – «афсун», «тафсилин» – махласин», «тўни» – «тани», «қазия» – «қисса», «ишорат» – «ишрат», «басе» – «боши», «бир зарф» – «биз тараф», «сироят қилибдур» – «санга қолибдур», «жож (беҳуда, беъмани гап) чайнама» – «ёй чайнама», «дом» – «том», «сарвактиға» – «писар вактиға», «Тум» – (ҳозирги Тим) – «Кум», «ҳаким» – «ҳукм» ва ҳоказо. Бу каби хатолар китобхонга матн маъносини қийинлаштириб, баъзан уни мутлақо тушунарсиз қилиб қўяди⁷⁴.

Таассуфки, бундай нуқсонлар шоир асарларнинг 2013 йил «Ғафур Гулом» нашриёти томонидан нашр этилган ўн жилдлик «Тўла асарлар тўплами»да ҳам такрорланган.

«Тўла асарлар тўплами» нашридаги нуқсонлар ҳар хил бўлиб, буларни куйидаги йўсинда таҳлил қилиб ўтиш мумкин:

«Тўла асарлар тўплами»даги бир қатор сўз ва сўз бирикмалари матн-шунос ёки ноширлар томонидан нотўғри фаҳмланган бўлиб, жорий ёзувга бошқача шаклда кўчирилган. Натижада, бундай сўзлар ўз аслиятдаги кўринишини ўзгартириб, бошқа маънодаги сўзга айланиб қолган. Масалан, Навоий қўлёзмаларидаги **ضما** замо («бирор нарсани қаттиқ орзу қилмоқлик», «орзумандлик») сўзи «зол» шаклида ёзилиб, «қарилик», «ақлли чол», «пир» маъносига айланган [НШ, 126]. «Тўла асарлар тўплами» нашрларида Қуръони каримдан келтирилган **طرفت العين** тарфат ул-айн иқтибоси («Кўз очиб юмгунча», «У тарафдан бу тарафга қарагунча») – «турфат-ул-айн» тарзида ёзилиб, бошқа маънони ёки тушунарсиз маъноларни ифодалаган [ФС, 245, 475, 514, 650], Ёки: **صلا** сало («чақириқ», «мурожаат»; «нидо») – «соло»

⁷⁴ Каримий Ғ. Мутахассис масъулияти//ЎзАС. 2010 йил 29 октябрь, 44-сон.

тарзида нотўғри ёзилган [ФС, 335], **تبعيت** табаъийят («қарамлик», «тобелик», «мутелик») – «табиат» шаклида битилиб, «борлик», «табиат» маъносини ифодалаган [ФС, 94], Худди шунингдек, **صيراف** сайроф («сарроф», «заршунос») – «сайрот» [Мунш, 135], **تخير** тахйир («ихтиёр бериш», «эркинлик бериш») – «тағйир» [ХА, 17], **استكبار** истикбор («ғурурланиш», «такаббурлик қилиш») – «истибкор» [В, 632], **استنشاق** истиншоқ («сув ёки ҳаво билан бурунни қоқиш»; «тахорат вақтида бурунга сув олиш ёки бурунни чайиш учун сув ишлатиш») – «истиншоҳ» [Сирож, 597] **مخمور** махмур (тасаввуфий маънода «маст», «кайфи ошган»; «хумор», «май бош оғриғи», «ширакайф») – «маъмур» [НШ, 290] тарзида нотўғри ёзилган ва бошқ.

Булардан ташқари, бу асар нашрларида ҳам тарихий шахс номларининг ёзилишида бирор-бир аниқ тамойилга асосланилмаган. Масалан, ўзига хос характерга эга араблар қабиласига мансуб Умайя авлодидан бўлган **طفيل** *Туфайл* исмли тарихий шахс номи нашрда «*туфайл*» [НШ, 370] кўринишида ёзилиб, унга бирор-бир шарҳ берилмаган. Ҳолбуки, уларнинг қўлёзмадаги кўринишидан муаллифнинг ўзига хос ёндашуви маълум бўлади ва бошқ.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, академнашрда имловий хилма-хилликларнинг кўп учраши шоирнинг айрим қўлёзма манбалари устида герменевтик таҳлил ўтказилмаганидир. Ҳолбуки, бундай нуқсон ва камчиликлар шоир асарларнинг 2013 йил «Ғафур Ғулом» нашриёти томонидан нашр этилган ўн жилдлик «Тўла асарлар тўплами»да ҳам такрорланган ва бу ҳол то ҳануз давом этмоқда. Қўлёзманинг бадий таҳлили устида ишлаш муаллиф ижодий имкониятларини тўлароқ англаш имконини беради. Бу таҳлил индуктив усулда олиб борилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Профессор Нусрат Жумахўжа 1989 йил ўзининг «Имло ва маданий мерос» мақоласида классик матнларга оид имло қоидаларини тартибга солиш учун матншунослик комиссияси тузиш таклифини ўртага

ташлаган эди⁷⁵. Дарҳақиқат, ушбу масала бугун ҳам жуда долзарб ва ўз ечимини кутмоқда.

I БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Достонни насрий баёнлаш усули билан ўз даври адабий тили ва ёзувига табдил қилган биринчи киши XIX асрда яшаб ижод қилган адиб Умар Боқий саналади. «Фарҳод ва Ширин» достонининг Ғафур Ғулом томонидан замонавий насрга ўгирилиши 30-йиллар ўзбек адабий ҳаётидаги катта ҳодисалардан бири бўлди. Ўша йиллари бу тажриба асосида Навоийнинг «Хамса»сидаги бошқа достонлари ҳам насрга айлантирилди ва улуғ шоир асарлари гўё янгидан кашф этилгандай, янгидан таваллуд топгандай бўлди. Насрий баёнчилик эса ўзбек навоийшунослигининг янги бир соҳаси бўлиб қолди. Шу билан бирга, «Хамса»нинг насрий баёнлар ҳам нуқсон ва камчиликлардан холи эмас. Масалан, биргина «Фарҳод ва Ширин» достонидаги етмишдан ортиқ байт насрий баёнда ўз ифодасини топмаган.

2. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб навоийшунослик янада сермахсул ишларни амалга оширди. «Хамса»нинг мукаммал матни табдили (Порсо Шамсиев, 1960), «Хазойин ул-маоний»нинг академик табдили наشري (Ҳамид Сулаймонов, 1959–1960) ва Алишер Навоий «Асарлар»и 15 жилдлигининг эълон қилиниши навоийшуносликдаги муҳим воқеалардан бири бўлди. Ўтган асрнинг 90-йилларигача Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган тадқиқотлар рўйхатининг ўзи алоҳида бир китобни ташкил қилади. 1987– 2003 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда Ҳ.С.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти томонидан Алишер Навоийнинг кирилл ёзувига қилинган табдили 20 жилдлик «Мукаммал асарлар тўплами» номи остида эълон қилинди. Алишер Навоий асарларининг ҳозиргача амалга оширилган нашрларига қанчалик кўп меҳнат

⁷⁵ Жумаев Н. Имло ва маданий мерос//Ёшлик журнали, 1989, №5. –Б.69–73.

ва илмий салоҳият билан ёндашилган бўлмасин, камчилик ва нуқсонлардан холи эмас.

3. Бунинг бир неча асосий сабаблари бор. Бири – шоир асарлари табдилининг пухта тайёрланмаганлиги ва матннинг тўлиқ изоҳли луғати яратилмаганидир. Иккинчи сабаби, бу нашрлар мафкуравий тазйиқ остида чоп этилган бўлиб, ундаги ҳамд ва наътлардан ташқари, шоирнинг айрим асарлари жиддий қисқаришга учраган эди. Шоирнинг диний қарашлари мавжуд бўлган тазкиралари устида тадқиқот олиб бориш қўллаб-қувватланмади. Натижада совет даврида шоир асарларининг коммунистик тузум цензураси остида яратилган оммавий нашрлари ғоявий таҳрир ва мафкуравий қисқартириш билан нашр этилди.

4. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, йигирма жилддан иборат Навоий «Мукаммал асарлар тўплами»нинг нашр этилиши, биринчи навбатда, Навоийнинг бой адабий, илмий меросини тўлиқ халққа етказишга имкон яратди. Ана шу мажмуа асосида янги-янги илмий тадқиқотлар яратила бошланди. Натижада, мустақиллик йилларида адабиётшунослик соҳасининг муҳим бир қирраси – навоийшунослик кенг миқёсда ривожлана бошлади. Шоир асарлари кирилл алифбосига ўгирилиши билан бир қаторда лотин ёзувига ҳам табдил қилина бошлади ва уларнинг айримлари мазкур ёзувда нашр ҳам эгтирилди. Айни пайтда, бу соҳада қилинадиган вазифалардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Шоир асарларининг жорий лотин ёзувига қилинган табдиллари кирилл ёзувидагининг ўзи. Ҳар бир янги нашр олдингиларидан мукаммал бўлиши лозим. Таянч матнларни яратмасдан туриб, илмий текширишлар олиб бориш қийин. Шунингдек, шоир асарлари ҳануз тўла маънода изоҳлар билан тўлиқ таъминламаган.

5. Шоирнинг «Мукаммал асарлар тўплами»да унинг очқичи бўлган АНАТИЛда қайд этилмаган, маъноси тушунилиши қийин, нотаниш форсий, арабий ва улар билан боғлиқ диний-фалсафий, сўфиёна тушунчаларни ифодаловчи киритмаларни ҳеч ким махсус ўрганмади. Уларни мазмун-моҳиятига кўра, қуйидагича таснифлаб, гуруҳларга ажратиш мумкин: 1)

Қуръони карим оятлари; 2) пайғамбарларимиз ҳадислари; 3) ҳикматлар; 4) анъанавий дуолар; 5) анъанавий шарафлаш иборалари; 6) диний китоб номлари; 7) тасаввуфий китоб номлари; 8) муаллиф ижоди; 9) сўфиёна калималар; 10) панду насихатлар; 11) ҳамду сано ва муножотлар.

6. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, нуқсонларнинг яна бир неча сабаблари бор: Биринчи сабаб эски ёзувларнинг тилдаги товушларни тўлиқ ва аниқ акс эттирмаслиги; ўзбек тилининг мукаммал тарихий изоҳли ва орфографик луғатининг йўқлиги. Иккинчи сабаби, матнга нисбатан бепарволик, масъулиятсизлик, мазмунга эътибор бермаслик, фан ютуқларини ҳисобга олмаслик; текстологик ожизлик, тил ва услубни, хусусан, поэтикани билмаслик ва билишга ҳаракат қилмаслик, эски ёзувларни яхши билмаслик, график хусусиятларни фонетик хусусият деб тушуниш, бир тил хусусиятини иккинчи тилга механик равишда кўчиришдир. Учинчи сабаби, мумтоз асарларни жорий алифбога табдил қилишдаги асосий тамойиллардан бири бўлган – нашрда ҳозирги давр адабий тили меъёрига эмас, балки анъанавий матншунослигимиз қонун-қоидаларига қатъий риоя қилиш принципи бузилди. Шу жиҳатдан, олдимизда шоир асарларидаги сўз ва ибораларнинг матн транслитерациясида тутган ўрнини тўғри баҳолаш вазифаси турибди. Бу борада, биринчи навбатда, XV асрнинг иккинчи ярмидаги эски ўзбек тилининг ҳолатига асосланиш; иккинчидан, Навоий асарлари бўйича нафақат матншунослик, балки тилшунослик нуқтаи назаридан амалга оширилган тадқиқотларнинг бой тажрибаларига таяниш лозим.

7. Биз ўз тадқиқотимизда МАТ матнининг Абдулжамил котиб ва Султон Али Машҳадий каби машҳур зарринқалам хаттотлар томонидан кўчирилган қўлёзмалар билан қиёслаб ўрганишда қуйидаги матншунослик талаблари ва тартиб-қоидаларига риоя қилдик: 1) мумтоз асарлар тили бўйича тузилган луғатларнинг бой тажрибасига таяниш; 2) матннинг мазмунидан келиб чиқиш; 3) қўлёзмага таяниш; 4) байтлардаги вазн, ички-ташқи қофия талабидан келиб чиқиш; 5) эски ўзбек тили меъёрларига амал қилиш; 6) бадий услуб талабидан келиб чиқиш; 7) қўлёзманинг ўзига хос

ёзув хусусиятларидан келиб чиқиш; 8) араб хат турларига хос ёзув усуллари хисобга олиш; 9) матн ички мантиқига асосланиш. Шунга кўра, нашрда, қайси бир нусхадан фойдаланилган бўлмасин, нуқсонлар юқорида санаб ўтилган тамойиллар асосида аниқлаб, таҳлил қилинди.

8. Навоий асарлари табдили соҳасида олиб борилган ишларнинг 50 йиллик натижаси бўлган йигирма жилдлик «Мукаммал асарлар тўплами»нинг матний хусусиятлари қўлёзмалараро қиёси, фарқли жиҳатлари ва нуқсонлари ўн етти гуруҳга ажратиб таснифланди.

II БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТАБДИЛИ ЖАРАЁНИДА МАТНИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

2.1. Бадиий талқин: герменевтик ёндашув

Навоийшуносликда бадиий матн талқини усули ва у билан боғлиқ масалалар кўп олимларнинг ишлари предмети бўлган⁷⁶. Аммо ҳануз шоир асарлари матнининг тағмаёно қатламларини теран мушоҳада қилиш ва очишда бир талай муаммолар мавжуд. Бунинг асосий сабабларидан бири собиқ Иттифок даврида мумтоз асарлар бўйича амалга оширилган бадиий ижодга синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндашилганлигидадир. Мустақиллик даври ўзбек матншунослигида онтологик, гносеологик қарашлар асосидаги диалектик ҳурфикрлилик мумтоз асарларни матний тадқиқ этишда кенг қамровлиликни таъминлаётгани, у орқали матнни англашга интилиш тамойилларининг устувор аҳамият касб этаётганлигини адабиётшунос ва матншунос олимлар Ш.Юсупов ва А.Расуловнинг тадқиқотлари мисолида кўриш мумкин⁷⁷. Бу борада, айниқса, адабиётшунос олим А.Расуловнинг фикрлари эътирофга лойиқ: «Ўзбек адабиётшунослиги манбашунослик, матншунослик соҳасида бой тажрибага эга. Бу – ёзувчилар асарлари академик нашрини тайёрлашда қўл келади. Иккинчидан, матншунослик, манбашунослик бадиий матн структураси билан узвий боғлиқ. Ҳозир бадиий асар структураси, семиотикаси бўйича баъзи ишлар амалга оширилмоқда. Уларда матннинг тағмаёносини тадқиқ этишга ҳаракат қилинмоқда. Лекин структурал талқин билан шуғулланувчилар бадиий асар

⁷⁶ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI жилдлик. IV ж. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Исоҳов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983; Қайюмов А. Алишер Навоий. – Т.: Камалак, 1991; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV–XIX аср манбалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1998; Салоҳиддинова Д. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадиий санъаткорлик масалалари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1993; Салоҳий, Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001; Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008; К.Муллаҳўжаева. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги («Бадоеъ ул-бидоя» девони асосида): Филол. фан. номз....дисс.-Т.:2005.

⁷⁷ Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 166; Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 93–100.

услуги масаласига жиддий эътибор бермаяптилар»⁷⁸. Бу фикр, яъни матнни тадқиқ этишнинг бадиий таҳлил усули Навоий асарлари бўйича амалга оширилаётган тадқиқот ишларига ҳам тегишли.

Бадиий матн таҳлили матнни синчиклаб ўқиш ва уқиш демакдир. Унда матннинг тағмаъно қатламларини очиш, матн моҳиятини чуқур англаб етиш, хатто матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора маъноларининг жилоси, ранги ва бадиий тафаккури ўз адабий ечимини топиши шарт. Акс ҳолда, бадиий матн таҳлили концепциясидаги айрим масалалар ўз ечимини топмай қолиши муқаррар. Зотан, бу масалага адабиётшунос олим Абдуғафур Расуловнинг куйидаги мулоҳазалари янада аниқлик киритади: «В.Изернинг таъкидлашича, адабий матнда яширин (имплицит) китобхон фаолият кўрсатади. У ҳамиша реал китобхон билан рўбарў келади: асарнинг эстетик бойлиги имкониятини реал китобхонга юқтиради. Адабий матндаги бадиийлик қутби ўзгармаган ҳолда, эстетик қутб – имплицитив китобхон реал китобхон таъсирида ўсиб, ўзгариб боради – замоннинг эстетик-маънавий эҳтиёжларига юз буради. Шундай асарлар борки, китобхон (танқидчи)даги эстетик эҳтиёж бойиб, ортиб бораверган сайин матндаги захира қаватлар, имкониятлар ўзини намоён эта боради. Буни В.Изер маънолар зич, тифизлигининг континууми (қат-қатлиги), дейди. Адабий матн ҳеч қачон бир йўналишдаги ахборот ёхуд хужжат сифатида қабул қилинмайди. У ҳамиша, ҳар қачон маънолар кўп қаватлилиги, зичлиги манбаидир. Бадиий матн талқин қилинган реаллик ортида юз кўрсатган яна аллақандай тушунчалар, ҳолатлардан хабардор қилиши жоиз»⁷⁹. Демак, матн устида иш олиб бораётган тадқиқотчи матнни нафақат ақлий билимлари воситасида, балки билвосита қалб билан чуқур англаши ва уни ўзида шакллантириши мақсадга мувофиқдир.

Бадиий матнни ўқиш ва уқиш – бадиий асарни талқин қилиш асосида шакллана боради. Чунончи, «талқин» «таҳлил»дан кўра кенг қамровли тушунчаларни акс эттиради. Демак, бадиий матн таҳлили бадиий асар

⁷⁸ Расулов А. Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. №49.

⁷⁹ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. – Т., 2003. – Б.4.

талқини асосига қурилади. Негаки, талқин умумий характери ва фалсафий жиҳатлари билан таҳлил усулидан фарқланиб туради.

Бадиий матнни ўқиш ҳолати оддий китобхон билан матншунос ўртасида кечади: «В.Изернинг «Ўқиш ҳолати» асарида бадиий матннинг мутахассис китобхон (танқидчи) ва оддий қабул қилувчи томонидан ўзлаштирилиши масаласига алоҳида эътибор берилади. Оддий китобхон асарни ўзича қабул қилади, унинг қараши, тушунчаси ўзига хос бўлади. Мутахассис китобхон – танқидчи асарни ўқир экан, беихтиёр жамиятнинг эстетик қарашларини сингдириб юборади»⁸⁰. Бинобарин, Навоий асарларини матний тадқиқ этишда ҳам янгилашни ҳолати кузатилмоқда. Зеро, шоир асарлари матни мустақилликнинг эстетик қарашлари замирида ўрганилмоқда. Негаки, Навоийнинг ҳам улуғ мақсади туркий тилнинг келажакдаги истиқболи, у тилда сўзлашувчи халқларнинг мустақиллиги эди: «...сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жом маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намоиши қилур ва анинг қиймати жавоҳирига кўра зоҳир бўлур. Кўнгулда доғи сўз дурри нутқ шарафига соҳиби ихтисос (хос бўлиш) васила (йўл; сабаб)си била гузориш (баён) ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати фаҳм мартабаси нисбатиға боқа интишор (ёйилиш, тарқалиш) ва иштиҳор (шуҳрат) топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур».

Юқорида эътироф этилганидек, бадиий матн таҳлил усуллариининг асоси – микроанализ имкониятларига асосланишдир. Микроанализ нафақат матнни аслият асосида қайта тиклаш балки асар муаллифи услубини ўрганиш билан ҳам характерлидир. Илло, «Услуб ижодий методнинг конкрет ва хилма-хил кўриниши бўлиб, давр ва ҳаёт характери билан яқиндан боғланади, унинг хусусиятларини ёзувчининг шахсий темпераменти ҳаёт

⁸⁰ Ўша китоб. – Б.5.

тажрибаси, миллий хусусиятлари, бирор адабий йўналишга тамойили ва ҳоказолар орқали акс эттиради»⁸¹.

Кўриниб турганидек, адабиётшунос олим А.Ҳайитметовнинг бу борадаги қарашлари ҳам бу ҳолат изохига мос келади. Дарҳақиқат, улуг шоирнинг ҳар бир байти замиридаги маъноларни очишда бир эмас, бир неча навоийшунос олимларимиз заҳмат чекишган: «Қаро кўзум...» Алишер Навоийнинг олимлар, шоирлар томонидан энг кўп ва ҳўб ўрганилган ғазалларидан биридир. Ушбу ғазал таҳлилига оид Эркин Воҳидов, Матёкуб Қўшжонов, Алибек Рустамов, Исматулла Абдуллаев, Нажмиддин Комилов, Абдулла Аъзамов, Бойбўта Дўстқораев, Исмоил Бекжонов ва каминанинг мақолалари эълон қилинган. Ғазалнинг ўқув адабиётларидаги таҳлиллари ҳам мавжуд бўлиб, унда асарнинг тўлиқ матни қамраб олинган. Ғазалнинг айрим байтлари ёки баъзи хусусиятларини таҳлилга тортган мақолалар ҳам бор⁸².

Шу ўринда шуни айтиш жоизки, ҳар бир миллат қадриятларининг бадиий матнда ифода топиш йўсини, халқаро нуфузи – халқининг муайян ахлоқий анъанавийлик тамойилларига риоя қилиши, бардавом ахлоқий анъанавийлик негизда тимсоллар яратиши билан белгиланади. Зотан, у ёки бу миллат шоирларининг бадиий услуби, шеъриятидаги поэтик образ, рамз ва тимсолларнинг жилоси диний-ахлоқий анъанавийлик заминидан баҳра олиб, ривожланади. Диний-ахлоқий қарашлар зимнидаги анъанавийлик, бу – муайян бир соҳанинг анъанавий-ахлоқий негиз аурасида келажакда тадрижий ривожлантирилиши, муваффақиятли бардавомлиги, янги-янги жиҳатлари инкишоф этилиши зарур бўлган руҳоний-ахлоқий ҳодисадир. Хусусан, Навоий назмиёти ҳақида сўз юритганда бардавом анъанавийликнинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратмоқ жоиз.

⁸¹ Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан/Мақолалар тўплами. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 151.

⁸² Нусратулло Жумахўжа. Машхур ғазал таҳлиллари тадқиқи //Шарқ юлдузи. – Т., 2016.-№ 3. –Б.130 –134.

Бадиий матнни таҳлил қилишда **герменевтик талқин усуллари** ҳақида сўз бошлар эканмиз, адабий герменевтиканинг йирик намояндалари сифатида Д.Б.Медисон, Г.Силверман, Й.Грондин ва Э.Тисельтонлар ўз ишларида Гадамер ғояларини тараққий топтириб, асосан постмодернизм намуналарининг матн хусусиятларини ўрганганларини қайд этиш лозим. Бу борадаги тадқиқотлар Россияда М.М.Бахтин, Д.С.Лихачев ва В.В.Виноградовларнинг бадиий матнга оид ишларида кузатилади. Ўзбек адабиётшунослигида Ш.Сирожиддинов, А.Эркинов, Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, Д.Салоҳий каби олимлар герменевтик тадқиқотлар доирасини тўлдиришга интиланлар.

XIV асрда Европада тушунтириш, талқин санъатига асосланган адабий герменевтика бадиий матнни тушуниш жараёнини унинг архитектуроник имкониятлари доирасида ўрганадиган фандир. «Архитектоника» термини юнонча *arhitektonike* «қурилиш санъати» маъносида қўлланади⁸³. Бу услуб Европа матншунослиги фани оламида ёзув ёдгорлик матнини теран англаш, уларнинг матний маъноларига чуқур етиб, таҳлил этиш усули сифатида донг таратди. Адабий герменевтик таҳлил усули асосида ҳам Алишер Навоийнинг асарлари тадқиқ этилган⁸⁴. Герменевтик таҳлилни ўзбек адабиётшунослигига олиб кирган адабиётшунос олим Афтондил Эркинов бўлди. Мазкур матний тадқиқ этиш усули матншунос олимлар томонидан ўз даврида ҳам ижобий баҳоланди. Кейинчалик ҳам бадиий асар матнини ўрганишда бу усулдан кенг миқёсда фойдаланилди. Ҳозирги ўзбек матншунослигида герменевтиканинг муҳим аҳамият касб этиши эътироф этилмоқда. Бу усул икки тушунчани ўзида мужассам этган: 1) матн талқини назарияси ва амалиёти; 2) замонавий фалсафадаги оқим. Демак, бадиий асарни матний тадқиқ этишнинг яна бир усули герменевтика деб номланган. У ёзув ёдгорликлар матнининг тағмаъносини очиш усули бўлиб, ҳозиргача муайян ўзгаришлар билан етиб келган қадимги матнларнинг дастлабки маъносини қайта тиклашга

⁸³ Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. – Б.13.

⁸⁴ Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV–XIX аср манбалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1998.

қаратилган бир таълимот ҳисобланади. Шунингдек, у ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликларнинг ҳақиқий, асл матнини тиклашга ва унинг мумтоз адабиётимиз тарихидаги ўрни, аҳамиятини кўрсатиб беришга қаратилган матний тадқиқот усуллари мажмуини ташкил этади. Бу соҳа таҳлил йўсинининг асосий назарий тамойиллари қуйидагилардан иборат: а) умумий контекстуал талқин тамойиллари; б) шу соҳа доирасига кирувчи талқин усуллари; в) муаллиф назарда тутган аниқ мақсад ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда матннинг тарихий-тадрижий ва ижтимоий-сиёсий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг бошқа қўлёзма нусхалари таҳлили; г) муаллиф мантикий фикр-мулоҳазалари маъноларини очиш; д) таҳлилда муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган прагматик имкониятларга ҳам асосланиш. Яъни қўлёзманинг яратилиш жараёни, муаллиф шахсияти ва ижодиётига доир биографик маълумотлар, асар муаллифининг услуби каби барча масалаларга таянишдир.

Ю.Борев каби хориж матншунос олимларининг таъкидлашича⁸⁵, бу усул бадиий матн мазмунини тўғри идрок этишни ўргатувчи амалий санъат тури сифатида ҳам мутахассислар эътиборини қозонган. Дарҳақиқат, герменевтикани филологик йўналишда чуқур тадқиқ этган олмон олими Фр. Шлейермахер қарашлари бунга далилдир: «Искусство герменевтики состоит в следующем: необходимо исследователю к переводчику текста, чтобы постигнуть индивидуальность говорящего через сказанное им, чтобы через множество частных выразительных средств: особенности стиля, речи, построения фразы и построения всего произведения в целом – постигнуть целое выражения, стилистическое единство произведения а тем самым духовную индивидуальность его автора»⁸⁶.

Ҳазрат Навоий бадиий асарни, унинг маъно-моҳиятини тушунишни шеършунослик, деб атаган экан. Биз ҳам шунга мувофиқ равишда

⁸⁵ Борев Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – С.498.

⁸⁶ Ўша жойда.

шеършуносликни асар тилини тушуниш, унинг ғоясини англаб етиш, бинобарин асар матни таҳлили орқали талқин билан амалга ошириладиган герменевтик шароит деб ҳисоблаймиз. Афтондил Эркинов шундай эътироф этади: «Бизнингча, герменевтика – талқин назарияси ва таълимотини ўзбек адабиётига кенг татбиқ этиш даври келган. Аслида, ҳар бир адабиётшунос олим ўз тадқиқотида асар матни талқини билан шуғулланади, қайсидир даражада герменевтика билан муносабатга киришади. Бироқ олимларимиз интерпретация масаласида муайян ишларни амалга оширган бўлсалар-да, бу атама ва фалсафий таълимот фанимиз учун нисбатан янгиликдир. Герменевтика таълимот сифатида Ғарбда шаклланган, бироқ ўзимизда матн талқинининг ўндан ортиқ йўналишлари, жумладан, тафсир, илми ҳошия, шарҳ битиш, миниатюра... каби талқин билан боғлиқ мустақил соҳалар аввалдан мавжуд бўлган. Герменевтикани ўзбек классик адабиётига доир манбаларга татбиқ этиш, уни замонавий ўзбек адабиётшунослигига олиб кириш лозим»⁸⁷.

Берилган матннинг бадиийлиги, эмоционаллиги, таъсирчанлиги, тасвирийлиги ортида ижодкорнинг, у тегишли бўлган халқ ва умуман инсониятнинг фасоҳати, англаб етилган ёки англаб етилмаган фасоҳати замирида, минглаб авлодларнинг орзу-умидлари, тилаклари, эстетик дунёси, қалб манзаралари тасвири мужассам бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси герменевтиканинг бадиий тилга асосланган матн имкониятлари замирида ўрин топади»⁸⁸. Буни «Фавойид ул-кибар»нинг 343-ғазали шарҳи мисолида кўришимиз мумкин.

*Тоза доғ атрофида жисмимда тим-тим қон кўрунг,
Дарду ғам тоғида, ваҳ-ваҳ, лолаи Нўмон кўрунг.*

Маълумки, мумтоз адабиётда доғ сўзи «куюк», «куйган жой»; «қоралик»; «қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвонлар танасига босилган белги, «нишон», «нақш», «из», «жароҳат» ва «ғам-андух», «қайғу-

⁸⁷ Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018. – Б.

⁸⁸ Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. – Б.48.

алам» сингари маъноларда келади. *Тим* сўзи эса, «томчи», «қатра»; «катта карвон сарой», «усту ёпилган бозор», «раста»; «ғам», «андух» сингари маъноларда келади. Байтда эса, *доғ* ва *тим* сўзларини бадий маъно оламидаги чексизлик жараёни сари қўлланилган тушунчалар дейиш мумкин. Биринчи мисра хасби ҳол руҳида ёзилган бўлиб, мазмуни қуйидагича: жисмимдаги янги жароҳат атрофида пайдо бўлган қатра-қатра қонни кўринг. Бу худди дарду ғам, яъни гўё ғам тоғи теварагидаги *лолаи Нўмон* (қизил лола)га ўхшайди. Матлаънинг ботиний маъноси эса қуйидагича: чуқур қайғулар боис кўнглимда ғам-андух усту ёпиқ бозордаги шовқин мисоли ҳаракатланади. Бу худди гўё асрлар давомида шакллаган дарду ғам тоғининг оҳ нолалари туфайли унда пайдо бўлган қизил лола аъмолига менгзашдир. Нақадар ғаройиб ташбих! Бу матлаъда шоирнинг бағоят бир ички сукути ҳукм суриб, бу тарз унинг бутун мазмун-моҳиятини, аниқроғи, чин ошиқнинг ботиний аҳволи руҳиясини яққол намоён қилади. Аммо ушбу байтда тажохул ул-ориф санъати қўлланилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг замирида яна бир бошқа маъно ҳам борлиги маълум бўлади. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича: «*Тажохул ул-ориф*» андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур «*Мифтоҳ*» соҳиби бу санъатни *суқу-маълум масоқа гайриҳ*, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни *тажохул* деб атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, Тенгри таолонинг каломинда воқеъ бўлуптур, Аллоҳ, тоборака таоло дептур: инна ав иййакум лаъала худан ав фи залалин мубин, яъни ҳақиқаттабиз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз ё йўлдан очиқ озғанмиз. Бу ояттағи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр аҳлиға арз этилмиштур»⁸⁹. Яъни, байтда *доғ* ва *тим* сўзлари *лолаи Нўмон* орқали ўзаро боғланади. Мумтоз адабиётда Нўмон турлича талқин этилган: масалан, араблардаги Тоиф шаҳри яқинидаги дарёнинг номи деб ҳам фараз қилинган. Лекин форсий

⁸⁹ Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.– Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1981. – Б.132.

луғат манбаларга кўра, Нўъмон подшоҳ бўлиб, у аслида тоғдан лола келтириб, парвариш қилгани учун унга *лолаи Нўъмон* деган нисбат берилган⁹⁰. Ҳақиқатан ҳам, ўтмишда шундай нисбатли шахс бўлган. Тарихий манбада қайд этилишича, бу тарз шундай рамзий тус олади: Ажам мулкида Яздигирд Бинни Баҳром деган бир золим подшоҳ бўлиб, у 8 йил деганда бир ўғил фарзанд кўради, лекин негадир ўғлини ўша подшоҳ Нўъмон бинни Мунзирга топширади. Нўъмон унинг ўғлини, яъни Баҳромни худди тоғ лоласи сингари хушхаво ерларда яхши тарбия қилган. Кейинчалик, аниқроғи, отаси вафотидан сўнг, Баҳром Нўъмон ёрдамида золим отаси подшоҳлигини қўлга киритади. У отаси бузган ишларни тузади ва мамлакатда адолат ўрнатади...⁹¹. Шоир умидича, Ҳусайн Бойқаро ҳам гўё шундай йўл тутганда эди, балки унинг мамлакати келажаги ҳам ана ўшандай тоза булоқ сувини ичиб унган тоғ лоласидек қобил фарзанд қўлига ўтган бўлар эди. Эҳтимолки шундандир, улуғ шоир ушбу ғазални битаётганда унинг тахайюли бир муддат «Мажолис ун-нафоис»нинг 8 мажлисида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро ғазалларидаги ўзи шарҳлаган бир байт таҳлили сари ўрлашган бўлса, не ажаб: «Манзурнинг лаби табассумини ва ўзини қоналғон доғини гунчаи хандон ва *лолаи Нўъмон*га ташбих қилибдур ва маъниси шеър саноеъидин «тажохул ул-ориф» услубида хуш воқеъ бўлубтур:

*Айлади лаъли табассум, гунчаи хандон эмас,
Доғини кўнглум қонатти, лолаи Нўъмон эмас.*

Бу санъат иштирокидаги ғазалнинг биринчи байтида ҳайрат изҳор қилинса, иккинчи байтида мадҳ муболағаси, учинчи байтида зам, яъни жамлаш ёки ташбих, тўртинчи байтида ҳамранглик ёки маломат ва қолган байтларида ҳам ана шундай хусусиятлар ифодаланади:

*Нафй қилганлар қуруғ жисмим ҳалоку заъфини,
Танга кўнглумдин тиралган ҳар тараф пайкон кўрунг.*

⁹⁰ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. –С603.

⁹¹ Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б.234–235.

Байтнинг қисқача мазмуни: эй рад қилувчилар аҳли, агар қуриган жисмимнинг заифлашиши ёки фано бўлишини кўрмоқчи бўлсангиз ҳар тарафдан танамга тиралиб турган камон ўқларига боқинг.

*Халқ йиғлаб туфроғим бошида юз ҳасрат била,
Ўқларин ҳар ён таним омочида хандон кўрунг.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: халқ бу оламдан ўтганимдан сўнг туфроғим бошида юз ҳасрат билан йиғлайди. Аслида, кўксим гўё азалдан ўк отиб машқ қилиш учун бир нишон бўлганлигини билишгач, яъни ҳар тарафдан кўксимга йўналтирилган ўқларни кўришгач хандон отиб кулишади.

*Ғам туни юммас кўзум давринда киприк хайлини
Саф чекиб, кўзнинг қорарган ҳолига ҳайрон кўрунг.*

Байтнинг умумий маъноси шундай бадиий тафаккурни тақозо қилади: андуҳ туни, яъни кўнглим ўша ғамга ботган қоронғу тунда гўё кўзим теварагидаги мижгон гуруҳлари бу аҳволимдан огоҳлиги боис мижжа қоқмадим. Шунда улар, яъни киприклар тўдаси гўё аскарлардек саф тортиб, ғамдан қорайиб торайган кўзимнинг бу маҳзун ҳолатига лолу ҳайрон боқишди.

*Ишқин этганлар ҳавас, ийнак бу туҳматдан мени,
Богланиб бўйнуи фано бозорида, урён кўрунг.*

Бунда Навоий шундай бадиий тафаккурни илгари суради: ёр ишқини ҳавас этганлар шу ишқ боис, яъни зиммамдаги ана шу оғир савдо туфайли менинг фано бозори кўйида иложсиз, имконсиз холи қолганлигимни кўриб таажжубландилар. Ёки: маъшуқа ишқини ҳавас этганлар шу ишқ боис, менинг гарданим фано бозорида иложсиз, имконсиз яланғоч қолганлигини кўриб қаттиқ таажжубландилар.

*Чарх баҳри нақдини қилган таманно зарралар,
Меҳр ғаввосин бу игрим ичра саргардон кўрунг.*

Байтнинг умумий мазмуни: аслида, даврон қимматбаҳо хазиналарга тўла денгиз ашёларини орзу қилганлигига сабаб зарралар – нурлардир. Агар ана шу нурлар денгизни ёритмаганида эди, кишилар бу гўзаллик сирларидан воқиф бўлмас эдилар. Уни орзу қилишга ҳожат қолмас эди. Меҳр ғаввоси,

яъни сув ичига шўнғиган ёки балқиган қуёшнинг ўзи эса, гўё ҳеч нарсадан беҳабардек бу гирдоб ичида сарсон-саргардон бўлиб юрганини кўринг!

*Ўқларидиндур Навоий жисми меҳнат гулбуни,
Гуллар ийнак тоза қонлиг доғидин ҳар ён кўрунг.*

Мақтаънинг қисқача маъноси: ўша ўқлардан Навоий жисми гўё дард гулларига айланди. Бунинг бари, яъни шу умид гулларининг униб-ўсиши худди шундай бағоят даражада покиза қонлик сирли доғ туфайлидир.

Эндиликда илмий тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шарҳлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек мумтоз танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда⁹².

Яна бир мисолга эътиборни қаратсак. Навоийнинг аксарият ғазаллари теран фалсафий-фикр мушоҳадаларга бой бўлиб, талқин китобхоннинг диди ва савиясига боғлиқ. «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 115-ғазали талқини:

Тўққиз байтдан таркиб топган бу ғазални ғоялар баёни, мазмун-мундарижаси мутаносиблиги жиҳатидан, айниқса, зоҳирий маъносига кўра панднома руҳида ёзилган, дейишга тўғри келса-да, ғазалда сўз комил инсон ахлоқи борасида бораётганлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Аниқроқ айтганда, ғазалнинг маънавий латофати кўнгил тарбиясига қаратилган оҳорли ва илоҳий, яъни Ҳақ нури билан музайян – зийнатланган фикрларда аниқ-тиниқ кўринади. Ғазалнинг зоҳирий маънолар олаmidан шу ҳолат ҳам англашиладики, шоир ўзининг бу – маҳорат мактаби орқали ҳар қандай худбин, жоҳил, хасис, ҳарис, нафс гирдобига мубтало бўлган инсонларни қайта тарбиялашга камарбаста бўлаётгани ҳам аниқ сезилиб туради. Чунки бу – ижтимоий ҳаёт тақозоси билан юзага келган. Илло, шоир жамиятдаги бундай ҳолатларни, яъни ўзидаги ахлоқий қусурни ҳеч бир вақт илғай олмайдиган, бир-бирига икки томчи сувдек қисматдош айрим кимсаларга тўғридан-тўғри панд бериш бефойдалигини ич-ичидан чуқур идрок этган:

⁹²Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари – Адабий танқиднинг методологик асослари. <http://www.textology.ru>

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

Шоир бу байтда рамзий ифода усули воситасида киши асранди бир болага қанчалик меҳр-муҳаббат, борингки, борини бермасин, бир кун эмас, бир кун келиб у асл ўзлигини намоён этади, деган ғояни илгари суради. Шу туфайли шоир ниҳоясиз изтироб билан аччиқ ҳақиқатни шундай талқин этади: ҳеч қачон киши фарзанди кишига фарзанд бўлмагани каби бировнинг гўзал хулқи ҳам бошқа бировнинг хулқига зеб бўла олмайди: ахир, у ҳар на бўлганда ҳам бировнинг дарди, бировнинг хулқи-да?! Бас, эй банда, сен бундан бунча масрурланмагин-да, яхшиси, тез ўзингнинг яхши, покиза хулқингни тузишга киришгил, акс ҳолда кеч бўлади, дейди. Албатта, ушбу байт замирида сўфиёна мажозий маънолар ҳам бор. Шу боис бу ерда таврия («луғатта бир нимани беркитиб, ўзгасин кўрсатмакдур ва аташ важҳи зоҳирдур») маънавий санъати қўлланилган, деб фараз қилсак, у ҳолда бунда ушбу маъно-мазмун ҳам бор: инсондаги азалий-илоҳий жасорат фақат ўз хулқини тарбият этишида намоён бўлмайди. Ахир, бу ҳам худбинликнинг бир кўриниши эмасми? Афтидан, бу ерда шоирнинг ўз давридаги айрим сўфинамо кишиларга мажозий бир зардаси ҳам йўқ эмас. Шоир фикрича, илоҳий жасоратнинг аввали, Тангри таоло суйган ҳар бир инсонни севиш, ҳеч вақт унинг муаммоларига бефарқ бўлмаслик ва уларнинг қувончидан мудом шодланишдир.

*Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг биров бирла
Қилай пайванд боре, қилмагил ноаҳл ила пайванд.*

Яъни: «Эй инсон, замон аҳлидан ким биландир ошно тутинишни ихтиёр этсанг, бу йўлда асло ноаҳил киши билан алоқа қилма».

Бу ўринда «алоқа», «муносабат»; «меҳр-муҳаббат»; «васл» маъноларидаги *пайванд* сўзи уч маротаба қўлланилиб, тажнис, ё иштиқоқ ё шибҳ-и иштиқоқ бадиий санъатларини ҳосил қилган, дейиш мумкин. Зеро, бундай дейишимизга сабаб шуки, «Бадоеъ ус-саноеъ» асарининг муаллифи Атоуллоҳ Ҳусайний бу ҳақда шундай ёзади: «...Ажам шуароси наздида андин

ибораттурким, садрда, яъни биринчи мисра бошида, биринчи мисра ҳашвида, яъни ўртасида бир лафзни келтирурлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода байт охирида зикр қилурлар ёки ораларида ё тажнис, ё иштиқоқ ё шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бирин биринчи мисранинг садри ё ҳашвида келтирурлар, иккинчисин эса ажзда – байт охирида». Демак, унга асосан, байтда шибҳ-и иштиқоқ санъатининг иккинчи тури қўлланилган.

Бу байтни яна қуйидагича шарҳлаш ҳам мумкин: «эй солик – сўфийлик ихтиёр қилган огоҳ мусофир, кўнгилни хилватга олиш фурсати етди, яъни бу йўлда нафақат ноаҳил кишилар билан, балки замон аҳлидан алоқани узиб, ёлғиз ёр – Тангри васлига интил!»

Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона кўнглумни

Топарсен ўйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.

Бу ерда яна ўша илоҳий ишққа мубтало кўнгилнинг дунё ҳою ҳавасларига мойил эмаслиги ҳақида сўз кетмоқда. Албатта, бунда, аниқроғи, байтнинг биринчи мисрасида шоирнинг ҳолати руҳияси мужассам. Уни қуйидагича талқин қилиш мумкин: «Агар менда ё дунё молига ҳавас, ё кўнглимда кимгадир покликни кўз-кўз қилишга бир орзумандлик уйғонган бўлса, унда менинг ёлғиз бу девона кўнглимни юз бўлакка нимталанган ҳолда топасан, ўшанда ҳеч иккиланмасдан бу нимталанган кўнгил парчаларини ҳар бир итга биттадан тақсимлаб бера қол».

Эшитмай халқ пандин, турфаким панд элга ҳам дерсен,

Қила олсанг, эшитгил панд, сен ким, элга бермак панд.

Бу ўринда шоир сўз амал дарахтининг илоҳий меваси эканлигига сирли ишора қилади. Дарҳақиқат, Жалолиддин Румий ҳам сўзга шундай тавсиф беради: «ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир». Зотан, мутафаккир наздида, ҳар бир инсон кишига панд-насиҳат беришдан аввал ўз сўзига ўзи қатъий амал қилиши лозимлиги ҳақида ҳам чуқур ўйласин, яъни ўзининг кимлигини англасин ва халқ пандини эшитмай туриб ҳам улусга панд-насиҳат қилиш жоиз ёки ножоизлиги борасида мулоҳаза юритсин, деган поэтик ғояни илгари суради. Бу ерда ҳам ғазалнинг иккинчи

байтидаги сингари шибҳи иштиқоқ санъати қўлланилган. Бу – байтда *панд* сўзининг уч маротаба, худди шу тарзда келганлиги билан изоҳланади.

Бу фоний дайр аро гар шоҳлиг истар эсанг, бўлгил

Гадолиг нонига хурсанду бўлма шаҳга ҳожатманд.

Яъни бу ўткинчи дунёда мабодо кишида шоҳликка ёхуд мол-дунё йиғишга рағбат уйғонса, у бу орзуйига эришгани маъқул – токи ундаги бу кучли ҳавас ҳеч қачон надоматга айланмасин. Лекин бунинг акси бўлиб чиқса, киши гадолигига ҳам масрур бўлиб, шоҳга ҳожатманд бўлмасин.

Бўлуб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,

Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.

Улуғ шоир назарида нафсига тобе инсон кўпинча йўлида учраган ҳар бир кишини ўзига душман деб билади. Улардан гумонсирайди ва энг қизиғи шундаки, боз устига уларни маҳв этишга тушади. Чунки бундай нафс бандлари ўз одатини тарк этиши маҳол. Бинобарин, инсон маънавиятсиз бўлса, нафси тезда унинг руҳиятини занжирбанд этиши муқаррар. Шоир бундай кимсаларга шундай панд-насихат беради: «Эй инсон, аслида, сенга ўз нафсингдан кўра ёмонроқ душман йўқ. Агар қурбинг етса, у сени асир этмасдан бурун сен уни банд эт. Ана шунда шоядки, сен ҳам руҳий озодликка мушарраф бўлурсан», дейди. Бунда Навоийнинг бани башар авлодини биргаликда нафсни маҳв этишга, яъни нафсни мужоҳида – тизгинлашга чорлови бор. Ушбу сатрлар сўнгидаги ботиний маъноларга кўра эса, шоир комил инсон нафақат ҳеч бир вақт ўз ҳолатидан қониқиш ҳосил қилмаслиги керак, балки мудом ўзини Тангри олдида гуноҳкор ҳис этиб, нафс жловини ҳеч маҳал қўлдан бой бермаслиги айтилиб заруратдир.

Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма

Ки, бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаккарханд.

Яъни: «Гар ширинсухан кишиларнинг чиройли табассумини кўрсанг, уларга учиб, бирдан кўнгил бермагин. Зеро, бу сохтакор ноз-карашмали чехралар, ахир, қанчадан-қанча бедилларни аччиқ-аччиқ йиғлатмаган». Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги бедил сўзига эътибор қилинг. Бу сўз байтда

«кўнгилсиз»; «бемажол»; «махлиё»; «қайғули»; «қайғу аламли лирик маъшука», «ошиқ» сингари маъноларни ифодалаб келган. Зотан, бу байт замирида ҳам мажозий маънолар мужассам.

Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,

Гирифтор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.

Бу ерда шоир бундан олдинги байтдаги поэтик тафаккурни янада кучайтириб, давом эттиради: «Эй инсон, дунёнинг тотли неъматларини ширин жон қадар яхши кўрасан. Агар билсанг, аслида, сен уларнинг банди – асирисан. Унга ҳаддан зиёда мафтун бўлма, огоҳ бўл – у худди ширинлик каби ўзига тортади». Шоирнинг бу фикрлари шунчаки бир бадиият мажбурияти талабидан келиб чиқиб, қоғозга туширилмаган, албатта. Аслида, бу хусусиятлар шоир шахсиятида мужассам эди. У ҳолда улуғ шоир бошқа бир ўринда бундай демаган бўлур эди:

Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнглум,

Риёзат айнидиндур кунда бир бодом ила қонёъ.

Байтда қўлланилган «нотавон кўнгул», «риёзат айна» ва «бодом» – тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул – нотинч, бетоқат, бечора кўнгил, доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айна – риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. Бодом – қаноат тимсоли. Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги *бодом* тимсолига эътибор қилинг. Зеро, шоир ҳақ йўлида чин риёзат чекувчи банда, бир кунда бир дона бодом емоқ билан кифояланади, дейди.

Кўнгулдин жаҳл ранжи дофийи гар истасанг бордур,

Навоий боғи назми шаккаристонида ул гулқанд.

Шоир наздида, кимсанинг кўнглида номавзун сифатлар – жаҳл, жаҳолат, нодонлик, сохталик, ғафлат куртак очган бўлса, уни даф қилишнинг иложи бор. Бу – шеъриятдир. Шеърият бўлганда ҳам Навоийнинг шириндан-шакар шеърият боғики, унинг ўртасида бир гулқанд (қизил гул япроғи билан шакарни аралаштириб офтобда тайёрланадиган бир хил ширинлик) бор. Лекин унга етишиш ҳам кўп осон иш эмас. Зеро, киши бу йўлда дуч келади-

ган ҳар қандай машаққатга бардош бериб, риёзат чекишга тайёр бўлиши зарур. Кўринадики, бу сатрлар замиридаги ботиний маънолар шу гулканд сўзи замирида тажассум топган. Чунки Навоий бу ерда ўқувчининг диққат-эътиборини табиий равишда тайёрланадиган гулканд хусусиятига қаратади. Шоир фикрича, инсон бағир кони гўё гулканд сингари шаффоф-қизил бўлади. Нақадар ғаройиб ташбих: агар инсон кўнгли ҳам гўё гулканд сингари табиий маънолар қуёши нурига беланса, унинг кўнгли ҳам орифнинг ҳассос кўнглига айланиши тайин. Унинг кўнгил руҳи эса мудом маънолар қуёши нурига эҳтиёж сезиб яшайди.

Умуман, ғазал ботинан рамз ва мажозий маъноларга бойлиги, зоҳиран эса улкан бадиий ва ғоятда беназир панд-насихат касб этганлиги билан улуғ шоир ғазалиётида муҳим ўрин тутаяди.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий асарлари матнини тадқиқ этиш, унинг назм-наsr тарзида ёзилган манбалар эканлигига биноан, назмий ва насрий асарлар матнини ўрганишга қўйилган талаблар асосида комплекс текширилишни тақозо қилади. Герменевтик талқин улуғ шоир асарлари матнининг бадиий, илмий, тарихий мавзудаги барча асарлари учун ҳам жорий қилиниши мақсадга мувофиқдир. Бу билан Навоий асарлари матни тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади. Бу таҳлил матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: а) Навоий асарларининг мукамал илмий-танқидий матнини яратиш ва шу асосда тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; б) бу борадаги илмий текширувлар шоир асарлари матнини ўрганиш юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий омил вазифасини бажаради.

2.2. Матний тадқиқ этишнинг глосс ва конъектура усуллари

Ўзбек матншунослиги ва адабий манбашунослигининг қадим сарчашмалари узоқ даврларга бориб тақалади. Дастлабки босқичи эрамиздан

аввалги VI–VII асрларга тўғри келади⁹³. Аммо ўзбек матншунослигида темурийлар даври адабий манбалари, тадрижан – ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан, мумтоз матний тараққиётнинг энг юқори босқичи маҳсули ҳисобланади. «Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ҳақида сўз кетар экан, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг хизматлари ҳақида тўхталмасликнинг ҳеч иложи йўқ. Унинг хатга, хаттотлик ишига бўлган қарашлари ўзбек матншунослиги тарихини ёритишда муҳим ўрин тутди. Ёисиддин бинни Ҳумомиддин Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» китобида ёзилишича, Алишер Навоий давлат ва ўз ижодий ишлари билан ниҳоятда банд бўлишига қарамай, бутун бўш вақтини «китоб иборатларини тузатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш»га сарфлаган»⁹⁴. Шунини алоҳида айтиш жоизки, туркий матншунослик илмининг олтин даври Алишер Навоий қўлига қалам олган даврга тўғри келади. Бинобарин, шоирнинг:

Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,

Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш, –

матлабини тинглаган беназир туркийзабон шоир Лутфийнинг, лозим бўлса, ушбу байтга ўн икки минг мисрамни алмаштирган бўлур эдим, деган шоирона ҳайрати бунинг тасдиғидир. Айни шу маънода, бу даврда туркий тилда ўта мукаммал бадиий матн яратилди, дейишга асос бор. Улуғ шоир асарлари матнининг тадқиқ этилишига ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Чунки Навоий асарлари матни, аниқроғи, шеърий матнлари бўйича илк илмий матншунослик илми, яъни матн таҳририни унинг дўсти Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи бошлаб берган эди. У бир шеърида:

Балогат кишварининг нуктадони,

Фасоҳат мулкининг соҳибқирони, –

дея Навоий ижодиётини тўплаб, девон тартиб беришни буюрган эди. Шу билан бирга, бу даврда матнни шарҳлашнинг усуллари, айниқса, шеърий

⁹³ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: «Akademnashr», 2015. – Б. 28.

⁹⁴ Ўша асар. – Б. 38.

матни тавсифлаш усуллари ҳам юксак даражада ўз тадрижини топа бошлаган эди. Бу ҳолат Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида мужассам. Зеро, ушбу тазкирада замона шоирлари яратган ҳар бир шеърӣ матн услубига алоҳида-алоҳида шарҳ ёзилиб, уларнинг муаллифи услубига ҳам тўлақонли муносиб баҳо берилган эди. Бинобарин, миллий матншунослигимиз илмининг тарихан узвийлигини барқарорлаштириш, уни кенг миқёсда шакллантириш ва замон талаблари даражасида янада юксалтириш учун Навоий асарлари матнини янгича усулларда матний тадқиқ этиш муҳим илмӣ аҳамият касб этади. Чунончи, улуғ шоир асарларининг матний хусусиятлари, яъни улардаги матний таҳлил билан боғлиқ барча масалалар то хануз тўла-тўқис ўз матний тадқиқини топган эмас⁹⁵.

Албатта, Навоий матншунослиги XX асрда ҳам, бугунги даврда ҳам, шубҳасиз, салмоқли ютуқларни қўлга киритиб бормоқда. Жумладан, Ғафур Ғулом, Порсо Шамсиев, Ғулом Каримов, Ҳамид Сулаймонов, Азиз Қаюмов, Суйима Ғаниева сингари етук матншунос, устоз олимлар бошлаб берган ишлар бугун янада юксакроқ савияда давом эттирилмоқда. «Хамса», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб», «Мезон ул-авзон» каби беназир асарларнинг илмӣ-танқидий матни яратилгани бугун илм ривожига катта ҳисса қўшаётир. Охириги йилларда А.Эркинов томонидан Навоий мухлислари томонидан тузилган иккинчи девоннинг топилиши ҳам «Илк девон» қаторида Навоий даврида ёзилган камёб нусха сифатида Навоий асарларининг кейинги нашрларида манба сифатида қаралиши лозим⁹⁶. Навоийшуносликда эришилган бу ютуқлар кейинги даврда «Назм ул-жавоҳир», «Муншаот», «Насойим ул-муҳаббат» асарлари мисолида давом этаётганлиги қувонарли ҳол⁹⁷. Айниқса, бу асарларнинг матншунослик аспектида тадқиқ қилинган-лиги, асарлар матнининг илмӣ шарҳ-изоҳлар

⁹⁵ Раҳмон В. Адабий идрок тантанаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 4, 23 январь; Раҳмон В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият//Ёшлик. – Т., 2015. № 2. – Б.38 – 42.

⁹⁶ Ali Shir Nava'i. Divan of the Aq Qoyunlu admirers. Ed.by Aftandil Erkinov.ILCAA,2015.

⁹⁷ Рашидова М. Алишер Навоий. «Назм ул-жавоҳир» асарининг матний тадқиқи: Филол. фан. номз.... дисс. – Т.: ЎзФА Тил ва адабиёт институти, 1991. – Б. 222; Турсунов Ю. «Муншаот» асарининг матний тадқиқи. – Т.: Мумтоз мўз, 2016; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат.Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Ислоний Ҳ. . – Т.: Мовароуннаҳр, 2017.

билан нашр этилаётганлиги бу соҳада сўнгги йилларда қўлга киритилган салмоқли ютуқлардандир. Матншунос олимлар М.Рашидова, Б. Ражабова, Ю.Турсунов ва Ҳ.Исломий-нинг бу ишлари фақат муайян асарларнинг теран ўрганилгани билангина эмас, балки матншуносликнинг бир қанча назарий-услубий масалаларининг ҳал этилгани билан ҳам аҳамиятлидир. Охириги йилларда қўлёзма матн устида ишлаш тамойиллари, матн тарихи, хусусан, адабий манбаларнинг ўзига хос хусусиятлари сингари матний муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий асосда ўрганилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Маълумки, шу пайтгача матншунослик истилоҳи ўзида, асосан, икки тушунчани мужассам этар эди: биринчидан, муайян матннинг аслият асосида илмий-танқидий матнини тузиш, табдил ва мукаммал нашрларини яратиш; иккинчидан, эса муайян матнни микроанализ, макроанализ усуллари ёрдамида илмий тадқиқ этиш. Аслида, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувидан таркиб топган соҳадир. Албатта, бу борада ҳам ўзбек матншунослигида ҳам қисман матнни ҳам микроанализ, ҳам макроанализ нуқтаи назаридан тадқиқ этиш йўлга қўйилган. Аммо ҳозирги дунё матншунослиги матнни тил тарихи соҳаси билан боғлиқ ҳолда ўрганиш борасида анча илгарилаб кетган⁹⁸. Бироқ, матнни замон талаблари даражасида, айниқса, назарий жиҳатдан ўрганиш борасида ўзбек адабий манбашунослиги ва матншунослиги ҳали ҳамон юқори натижаларга эришганича йўқ. Зеро, бу соҳада айрим матншунос олимларнинг «Матншунослик олдида ечимини кутаётган долзарб муаммолар нималарда кўринади? Биринчидан, дунёда фаннинг бу жабҳаси замон талаблари даражасида ривожланаётган бугунги кунда биз ҳануз матншуносликнинг системали яхлит назариясини ишлаб чиқа олганимиз йўқ»⁹⁹, – деган фикр-мулоҳазаси ҳам фикримизнинг ёрқин исботидир. Дарҳақиқат, ҳозирги матншуносликда матнни замон талаблари даражасида тадқиқ этиш муҳим илмий-назарий

⁹⁸ Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

⁹⁹ Ўша ерда. – Т., 2010. № 27.

муаммолардан бири сифатида тан олиниб, «матн тарихи», «вариантлилиқ», «матн таҳрири», «глосс», «интерполяция», «конъектура», «цензура ва автоцензура», «матнни тадқиқ этиш усуллари», «бадий асар структураси», «бадий асар семиотикаси», деб номланаётган соҳаларда матн, унинг турли томонлари, матн билан боғлиқ бўлган илмий-назарий масалалар текширилиб, уларга муҳим илмий тадқиқотлар объекти сифатида қаралмоқда¹⁰⁰.

Шундай экан, табдил ишлари анъанавий матншуносликнинг турли хил усул ва методлардан кенг фойдаланиши табиий. Бинобарин, жаҳон матншунослигида матн ва унинг турларини ўрганиш усули кейинги қирқ-эллик йил ичида шаклланиб тараққий этди. Бугунги кунга келиб матнни ўрганишнинг ўнлаб усуллари, методлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар матн табдилида ҳам муҳим ўрин тутди¹⁰¹. Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб, халқаро миқёсда матнни конъектура, глосс ва статистик тадқиқ усуллари ёрдамида таҳлил этиш ҳам кенг қўллаб-қувватланмоқда¹⁰². Шунга қарамадан, бу борада ўзбек матншунослигида ҳали айтилмаган гаплар кўп. Буни мумтоз адабиёт намуналарининг ҳозирги ёзувга ўгириш ишларига, табдил масалаларига текстологик тадқиқот сифатида қарамаслик тенденциясида кўриш мумкин. Ҳолбуки, машҳур матншунос Д.Лихачевнинг ибораси билан айтганда «Нашр тури қандай бўлишидан қатъи назар, илмий-оммабоппи ёки мутахассисларга мўлжалланганми, ҳар бир нашр илмий бўлиши шарт, яъни нашр илмий текстологик тадқиққа асосланган бўлиши керак»¹⁰³. Айни маънода, энг биринчи навбатда, Навоий асарлари матнини

¹⁰⁰ Расулов А. Концепция зарурати/Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 49.

¹⁰¹ Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литератур народов Ближнего и Среднего Востока.-В. кн.: Первая Всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 13; Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных рукописей// Советское востоковедение. – М., 1955. №3. – С.184; Лихачев Д.С. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. – Известия АССР ОЛЯ, 1955.т. XIV, Вып. 5. – С.35, 477; Лихачев Д.С. По поводу статьи В.А. Черныха о развитии методов передачи текста. Исторический архив. 1956. №3, – С.508; Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ. 2008 – Б. 90; 294. Зубдату-т-таворих/Огаҳий (Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли); нашрга тайёрловчи, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Жабборов. – Т.: O'zbekiston, 2009. – Б.240; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – Б. 326.

¹⁰² Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: «Akademnashr», 2015 – Б. 128; Содиқов Қ. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: «Akademnashr», 2017.

¹⁰³ Лихачев Д.С. Текстология. – М.–Л., 1962. –С. 490.

матний тадқиқ этишда конъектура, глосс, статистик каби муайян методлар назарий ишланмаларини яратиш, улардан ўринли ва мақсадли фойдаланиш ўзбек матншунослиги ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилишини таъкидлаш ўринлидир.

Мумтоз матнни ўрганишнинг назарий асоси матн тарихини ўрганиш билан белгиланади. Зеро, матн тарихи фақат матннинг аслиятини аниқлаш, уни тўғри ўқиш, хаттий, палеографик хусусиятларини ўрганиш, қўлёзмаларни муқояса қилиш, илмий-танқидий матн яратиш, матнни жорий алифбода нашр этиш каби масалалар билангина чекланиб қолмайди. Бунда матн тарихи бевосита ва билвосита ички ва ташқи маълумотлар асосида ўрганилади. Зотан, «ҳеч бир ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас»¹⁰⁴, чунончи, унга дахлдор турли тарихий асослар, тамойиллар, ҳамда ёндош соҳаларнинг манбалари бор. Бинобарин, Навоий асарлари матнини ўрганишда ҳам бевосита ва билвосита матн тарихига доир маълумотлар муҳим омил ҳисобланади.

Айни маънода ўзбек матншунослиги назарий масалаларнинг тугал ечими ёки бу борадаги назарий адабиётлар яратиш ҳали олдиндадир. Аммо, айрим Ғарб матншунос олимлари матнни илмий-назарий йўсинда тадқиқ этишни биринчи ўринга қўйишади. Шу билан биргаликда, улар матн тарихини чуқур ўрганмасдан матн табдилини нашр қилиб, уни илмий муомага киритиш катта матний нуқсонларга олиб келиши мумкинлигини эътироф этишади¹⁰⁵.

Тан олиш керак, ўзбек матншунослиги ва адабий манбашунослигининг тамойиллари ҳамда услубий мезонлари йўсини барча матний тадқиқот ишларига жорий қилинади. Ушбу матншунослик мезонлари ва услубий йўналишлари ҳодисасини Навоий асарлари матнини табдил қилиш жараёнига ҳам татбиқ этиш мумкин.

¹⁰⁴ Ўша манба. — С.62.

¹⁰⁵ Қаранг: Лихачев Д.С. Текстология. — М.—Л.: Наука, 1962. — С.219.

Алишер Навоий асарларининг матний тадқиқига бағишланган тадқиқот ишларида шу пайтгача, шубҳасиз бир умумийлик, яқраглик мавжуд эди: – у, асосан, асар қўлёзмаларини тасниф ва тавсифлаш, аслиятдаги мавжуд ўхшашлик ва фарқларни аниқлаш, манбанинг илмий-танқидий матнини яратиш, табдил қилиш, нашрга тайёрлаш каби хусусиятлардан иборат эди. Аниқроғи, уларда қўлёзмалараро хаттий хусусиятларни киёслаб ўрганиш устувор бўлиб, бироқ, адабий манбашунослик ва матншуносликнинг муҳим илмий-назарий методологик характерга хос барча таҳлил усуллари ҳам қўлланмас эди.

Бу фикр-мулоҳазалардан сўнг ўз-ўзидан мумтоз асар матнини тўлиқ ва ҳар томонлама мукаммал ўрганиш учун яна қандай матний тадқиқ этиш усулларига мурожаат қилиш лозим, деган савол туғилади. Аввало, бугунги кунда жаҳон матншунослигининг замонавий тамойил ва услубий мезонлари йўсини барча матний муаммолар тадқиқига жорий қилинмоқда. Ҳар қандай матний тадқиқ этиш усули матнни шарҳлашга мушкуллик туғдираётган матний муаммоларни бартараф этишга қаратилмоғи зарур. Бинобарин, Навоий асарлари матнини ҳам матншуносликнинг **глосс, конъектура** усуллари ёрдамида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Шу маънода ушбу бўлимда Навоий асарларининг ҳар бир матни, асосан, **глосс ва конъектура** тушунчаларининг тарихий принципларига асосланиб, талқин этилди: 1) **матний тадқиқ этишнинг глосс усули**. Бу матний тадқиқ этиш усули матншуносликда жуда кенг тушунчаларни ифодалаб, кўпинча, «интерполяция» истилоҳи билан альтернатив равишда қўлланилади. Уларни қуйидаги ҳолларда бир-биридан фарқлаш мумкин. **Глосс** – бу муайян қўлёзманинг ҳошиясидаги ёки матн ўртасидаги қайдлар. Зеро, **глосс** қўлёзмадаги асосий матн билан қўшилиб кетмай, балки ундан фарқлантириб, котиб томонидан бирор ўринни шарҳлаш учун ёзилган алоҳида қайддир. Интерполяция эса муайян асар матнига киритилган бўлиб, бу матн билан қўшилиб кетган қўшимча ҳисобланади. Матнга интерполяцияни хаттотнинг ўзи ҳам бевосита

кўчириш жараёнида киритиши мумкин, бироқ кўпинча интерполяция хаттот кўчириб олган глоссни ифодалайди.

Машхур рус матншунос олими Д.С.Лихачев **глосс** ва интерполяцияларнинг қўлланилиши ҳақида қуйидагича фикр билдирган: «Глосс ва интерполяциялар турли сабабларга кўра киритилади: матнни мукамаллигини кучайтириш, (масалан, айниқса, тарихий асарларда шу мавзу бўйича бошқа асарлардан интерполяциялар киритиш) ёки нусха кўчирувчига ҳаёлий ёки ҳақиқий тушиб қолган жойларни тўлдириш ва тушунарсиз бўлган матнни тушунтириб бериш учун (тушунилиши қийин сўзларни, матндаги нуқсонларни, яхши тушуниб бўлмайдиган мулоҳазани, ноаниқ фактларни тушунтириб берувчи глосс)»¹⁰⁶.

Юқорида қайд этилганидек, глосснинг асосий вазифаларидан бири матндаги тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто асар нашри бўйича тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва ибораларнинг матндаги ўрнини аниқлаш ва шарҳлаш ҳамда уларни матнга илова қилишдан иборатдир.

Қуйида Навоийнинг барча асарлари матнидаги ана шундай тушунилиши қийин, изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукамал нашрига тўлиқ илова қилинмаган глосслар таҳлилига тўхталиб ўтамиз. Айни шу маънода бу ҳолатни қисман «Мажолис ун-нафоис» (МН) матнидаги ана шундай тушунилиши қийин, ҳатто изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукамал нашрларига ҳам тўлиқ илова қилинмаган **глосс** – сўз ва иборалар таҳлилига эътиборни қаратамиз.

Шоир туркий сўзлар билан биргаликда арабий, форсий лексик бирликлардан юксак даражада бадиий маҳорат билан фойдаланган ва бу ҳол шоир асарлари тилининг конструкцион тузилишига таъсир қилмай, балки аста-секинлик билан ҳар бир асарнинг бадиий ифода қатламини бойита борган. Айниқса, шоир асарда арабий сўзларни араб тилининг флексив

¹⁰⁶Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.90 – 92.

хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган. Афсуски, бундай сўзлар изоҳи, яъни глоссар на луғатда, на асарнинг сўнгги мукамал нашрига илова қилинган. Ваҳоланки, бундай глоссар шарҳи матннинг тағмаъносини очишда ниҳоятда қўл келади. Ёрқин тасаввур бўлиши учун шундай глоссардан мисоллар келтиришни жоиз деб биламиз.

«Бадоеъ ул-васат» асарида бир маротаба қўлланилган **اوچوز учуз** туркий сўзи қадимги ёзув ёдгорликларида **учузланді** тарзида учрайди¹⁰⁷. Бу сўз форсий эквиваленти – *арзон* сўзи билан изоҳланади:

Фақр қўйи туфрозиким, улдур иксири ҳаёт,

*Жон бериб кўз ёритурча олсанг – олмишсен **учуз*** [БВ, 160].

«Сабъаи сайёр» асарида фақат бир ўринда учраган форсча **کۆژپشت кўж-пушт** сўзи туркий *букри* эквиваленти билан изоҳланади:

*Басо **кўжпушту** пароканда ҳол,*

Бўйида чу бўлғай ипе эски шол [СИ, 385].

Шунингдек, туркий **کادود кадуд** сўзи ҳам форсий *бигиз* сўзи билан изоҳланади: *Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: бийзки сорт **кадуд** дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва бийзки «дарафш» дерлар* [МЛ, 19].

لوقايак аёқлук сўзи шоир асарлари тилида *косалик* маъносини ифодалаган: *Ул қул ҳикоятиким оёғи тойилиб, **аёғлук** ошини шоҳнинг боши коса-сизга урди ва каромлиг шоҳ олида ўз ошин пишурди* [ХА, 343].

Асарда **اياغ аёғ-илиг** сўзи *оёқ-қўл* маъносини англатган: *Таҳорат қилур эрди ва ел келур эрди ва **аёғ-илиги** ёрилур эрди ва қон келур эрди* [НН, 133].

«Насойим ул-муҳаббат» асарида учровчи **اويقولا уйқуламоқ** феъли ухламоқ ўхшаш варианты билан изоҳланади: *[Ҳишом б. Абдон р.т.]. Бир кун **уйқулаб**, уйғонгач кўрдиким, қўйи биров зироатиға кирибдур. Ани ул зироат*

¹⁰⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, Т.I–III. – Т.: Фан, 1960–1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов; Девону луғотит турк. Индекс-луғат/Ғ.А.Абдурахмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – Б.308.

иясига берди ва андин беҳиллик тилади [НМ, 169]. Мазкур асардаги **بوكراك** **букрак** сўзи буйрак эквиваленти билан изоҳланади: *Ҳақ с.т. агарчи зоҳир кўзин ёнуқ яратқандур, аммо кўнгли кўзин бағоят ёруқ қилгондур: лубёга илик суртубдур ва дебдурки, қўй **букрагига** ўхшайдур ва нахудни бармоги била силаб, дебдурки, итолгу бошига ўхшар* [НМ, 426].

«Наводир ун-ниҳоя» асаридаги арабча **احزان** **эхзон** сўзи ҳам *гамли, маҳзун* маънодошлари билан изоҳланади:

Очмай ўтлуқ чехра чунким ўртади кўнглум уйин,

*Очса не ўтларки тушгай кулбайи **эхзонима*** [НН, 477].

Шунингдек, феъл туркумига хос айрим туркий сўзлар ҳам синонимлар билан изоҳлаш усули орқали шарҳланди: Масалан, «Насойим ул-муҳаббат» асарида бир ўринда учраган **اولا ماق//اولا ماق** **уваламоқ//увламоқ** феълининг маъноси *уқаламоқ, ишқаламоқ* феъллари билан изоҳланади:

[Абуладён қ.с.] *Аҳмад дебдурки, кеча оёгин **увалар** эрдим* [НМ, 155]. Бу сўз айрим мумтоз манбалар тилида **увламоқ** шаклида ҳам учрайди ¹⁰⁸.

Булардан ташқари, МАТ даги **كرا** **гарро** – кул, ғулом, банда [НМ, 239], **وئوق** **вусук** – ишонч, таянч, суянч [НМ, 268], **هنجار** **хинжор** – йўсин, йўл, тарик ёки қоида, тартиб, равиш [ФС, 253, 402] сингари сўзлар.

توكور ماق **тукурмоқ** – тупламоқ, тукурмоқ:

Анжум эрмас чарх зулмин ҳолимда англаб қазо,

*Тийра рухсорига минг қатла **тукурди** бу кеча* [НН, 483].

قيپرا نماك **қипранмак** – қимирламоқ, қўзғалмоқ:

*Ва бодбоғлар торттиларким, мулкларига азимат қилгайлар. Кема еридин **қипранмади**, бовужудиде улки, азим ел даги борур эрди* [НМ, 385].

هور ايتماك **хавр этмак** – ҳайдамоқ, қувмоқ:

*Илоҳи ани яхишлар орасидин **хавр этма** ва ёмонлар хайлига қотма* [МК, 130]. **تولغي** **тулғи** – қуйқа, қолдик, қуйқум:

*Май **тулгининг** ҳар пашиаси пиледурур хартумлуқ,*

¹⁰⁸ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953. – Б.350.

Дафъ этгали дайр аҳлига гар чекса дарду гам сипаҳ [ББ, 507].

عذر азр – сабаб, баҳона:

Бўлма малул ўлса кенгаида талош,

Азру узун доғи керакмас кенгаи [ХА, 326].

دهن بسط даҳанбаст – оғзи очик, рўзасиз:

Авом рўзасин баён қилмоқ ва даҳанбастлар очлигин аён қилмоқ [ФС, 551].

فلكيانه фулкиёна – кемача, қайиқча:

ул ҳазрат сочқон дурлар олдида не кўрунғай ва анинг ҳиммати жсанобида бу фулкиёна музаҳҳар не бўла олғай [НЖ, 134].

تات тот – исломни қабул қилмаган уйғур ёки хитойлар:

Чаҳдағи тухм арнасини оти еб,

*Уйда товугларни сурук **тоти** еб* [ХА, 227].

پيژير пижир – кўкнинг сифати:

Муганний, улуг йир садосини туз,

*Пижир кўкка **пийпо** садосини туз!* [СИ, 383].

الفبا алафбаҳо – экиннинг кўкига қараб белгиланган солиқ тури:

Бирисидин алафбаҳо кўтариб,

Сабзаи умри айишдин кўкариб [СС, 66].

حفص ҳафс – чармли сават, чармдан ишланган нарсa:

Зулфининг ҳар ҳалқасида бир шикандур уйлаким,

Ҳафс занжирида ҳар тавъ ичра бир аҳли гуноҳ [НШ, 380].

پيته пайта – пилта ип:

Илойимда кесак қуҳи балодур,

*Кўзумга **пайта** ришта аждаҳодур* [ФШ, 383].

تخته کيز тахтагиз – тахта кигиз:

Шаҳеким кўкка чиққай тахту жоҳи,

*Гадоким, **тахтагиз** бўлғай паноҳи* [ФШ, 61].

خرنوب харнуб – уруғ ёки донлари ейиладиган дарахтнинг бир тури:

*Ва Абу Абдуллоҳнинг қабри Тури Сино тоғи устида, устода Абулҳусайн қабри ёнида, **харнуб** йиғочи остидадур* [НМ, 67].

حك **ҳикка** арабча сўз бўлиб, Алишер Навоий асарларида фақат бир ўринда учрайди:

Қарига шаҳват агар берса хориш, андоқдур

*Ки кўргузур қариган хез **ҳиккаи** шанъат* [ФК, 54].

Бу сўз «Фавойид ул-кибар»да киши танасида баъзан пайдо бўладиган кичима, кўтир маъносида келган.

У матн маъносидан келиб чиқиб қуйидагича кенгроқ изоҳланади: кўзнинг кўриш қувватини ошириш учун марварид кукуни билан сурманинг аралашмасидан тайёрланган жавоҳир сурма.

قوبقه **қўбқа** – хум, хумдон; сув сақланадиган идиш:

*Йўли устида **қўбқаким** сув сочиб,*

Сочар вақти сув йўқки, инжу сочиб [СИ, 29].

اعصابه **исоба** – пешанабоғ, пешанабанд, пешона билан танғиб ўраладиган кичик рўмол:

*Бир хотун кишининг **исобаси** боқий қолдики, ияси пайдо эмас эрди. Шайх ани олди ва ўз муборак эғнига солди. Солгач филҳол ул **исоба** Шайхнинг эғнидин зойиб бўлди. Ман ҳайрон қолдим. Чун Шайх минбардин тушди, анинг кайфиятин манга айтдики, чун мажлис аҳли бизинг мувофақатимизга дасторларин минбар аёғига солдилар, бизинг бир синглимиз бор Исфаҳонда, ул ҳам **исобасин** солди* [НМ, 496–497].

زادهزاد//خانهخانه **хоназод//хоназода** – хўжайинларнинг уйида туғилиб тарбия топган қул ёки чўри; хонаки ғулом ёки хизматкор:

Қайси пари пайкари ҳури нажод,

*Балки анга ҳуру пари **хоназод*** [ХА, 201].

Ёки:

*ва бу васиъ остоннинг мавруси тугмаси, яъни бу **хоназоданинг** хонаводаси ва бу хонаводанинг **хоназодаси** эрди* [ББ, 17].

تابدان **тобдон** – ташқи томони нақшланган ва рангли шишалар билан ишланган маҳаллий уй тоқчаси:

Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин,

Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сариг, яшил [НН, 331].

خلخ **Халлух** – ривоятларга кўра, қадим Туркистондаги шаҳарлардан бирининг номи; бу шаҳарнинг одамлари чиройли бўлишган, у ерда тайёрланган тоза, сифатли хўшбўй ҳидли мушк (атир)лар дунёнинг бошқа ўлкаларига келтириб турилган. Ана шу сифатлари билан хўшбўй ҳидли мушклар «Халлух» номи билан ҳам машҳур бўлган:

Малоҳат ўлса олур жонни лўлию ҳинду,

Гар ўлмаса қочурур моҳи ўқчаву Халлух [НШ, 85].

خل **хал** арабча сўз бўлиб, шоир асарларида бир ўринда учрайди:

Қуёш нигинининг остида захридин хал этар,

Кишига меҳр била ким эзиб берур шарбат [НН, 64].

Бу сўз специфик хусусиятига кўра узум ёки бошқа мевалар сувини ачитиш йўли билан тайёрланадиган ачитқи суюқлик, деган маънони англатади. Сирка маъносида келади.

Кўринадики, бунда мутафаккир араб тилининг нақадар чуқур билимдони сифатида ўз сўз қўллаш санъатини кўрсата олган. Асар матнидаги бундай тушунилиши қийин ёки изоҳли луғатга кирмай қолган сўзларни яна қуйидагича таҳлил қилиб ўтиш мумкин: *فردوس تزيين* **фирдавстазийин** – «жаннаторо»; «жаннатсифат боғ»; «зийнатланган боғ»: Бу Султони Соҳибқироннинг эрамойин суҳбатларида ва **фирдавстазийин** хилватларида ва навъ *гариб латойиф* ва *ажиб заройиф* ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутаवотир ва лаҳза *мутазоид* ва *мутақосир* зоҳир бўлур (209), *استقرار* **истиқрор** – «сабот», «матонат», «чидам», «ўз сўзи, аҳдида собит туриш»; «барқарорлик», «ўз вазифасини матонат билан бажариш»: Ва бир қарн бўлар *бордиким, истиқлол била аморат* **истиқрор** била *подшоҳга ноёбат қиладурким, ҳеч киши андин бир номулойим нимақим, мужиби эътироз* бўла олгай, нақл қилмайдур (151), *قبالجات* **қаболжот** – «хужжат», «ижозатнома», «никоҳ хати»: Мавлоно Низо-

миддин қазо масжидида мутаммакин эрканда, маҳкамаси ва дор ул-қазо-сида сижиллот ва **қаболжот** ва шаръиёт анга эврулур эрди (123), **حقيرالجته** ҳақир ул-жусса – «озғин», «заиф жуссали», «кичик жуссали»: Бағоят маҳрум ва вожиб ул – риоя ва номурод кўрундиким, ҳам **ҳақир ул-жусса** эрди ва ҳам сағир ус-син (78), **ذوالقافيتين** зулқофиятайн – «икки қофияли»: **Зулқофиятайндур** ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолатдиндур (68).

Тазкирада бир қатор арабий сўзларга форсий ўзак ёки қўшимчалар қўшилиши натижасида янги сўзлар ҳосил қилинган: **معالجه پذير** муолажапазир – «даволовчи»: Гаҳи савдоси андоқ золиб бўлурким, мизожси сиҳат қонунидин мунҳариф бўлур, яна кўп заҳмат билан **муолажапазир** бўлур (82), **جوي غرايت** гаробатжўй – «ажойиб», «қизиқарли»: Хили жунун зотида борким, салоҳият касбига монёдур, йўқ эрса, **гаробатжўй** табъғинаси бор (87). Бундан ташқари, асарда яна бир қатор форсий қоришиқ сўзлар (44) учрайди: **شيرين** **اشعار** ширинашъор (184), **اداليق شيرين** ширинадолиқ (80) ва бошқ. Кўрина-дики, шоир асарлари матнидаги бундай тушунилиши қийин сўзлар талайгина қисмни ташкил этади.

2) **матний тадқиқ этишнинг конъектура усули**. Ягона рўйхат қайсидир жойда бузилган бўлса ёки бошқа бир маълум жойда очикдан-очик бузилган матнни ёки гарчи аниқ бўлса ҳам, у ёки бу мулоҳазаларга кўра дастлабки муаллиф, муҳаррир матнида бўлиши мумкин бўлмаган матнни бераётган бўлса, тадқиқотчи конъектуралар ишлатишга ҳақли. **Конъектура** – бу тадқиқотчи томонидан турли мулоҳазалар асосида тақдим этилаётган тузатишлар (аниқроқ айтганда – дастлабки матнни қисман тиклаш). Катта тажриба ва мантиқий фикр асосида, ҳатто аслиятга қиёсламасдан туриб ҳам асар нашридаги хато ва нуқсонларни аниқлай олиш ва уни муаллиф яратган матнга яқинлаштира олиш **конъектура** усули дейилади¹⁰⁹. Тадқиқотчи томонидан муайян асар матни бўйича асосли фикр-мулоҳазалар асосида тақдим қилинаётган илмий тузатишлар ҳам **конъектура** ҳаракатларига кира-

¹⁰⁹ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: «Akademnashr», 2015 – Б. 12.

ди. Матншунос олим Н.В.Перетц конъектуралар ҳақида шундай ёзади: «Шундай ҳолатлар бўладики, мавжуд қўлёзмалардан биттаси ҳам аниқ, етарлича қаноатланарли ўқишни бермайди ёки қандайдир ёдгорликнинг биттаю-битта бузилган, ноаниқ жойлари бор қўлёзмаси бўлади. Бундай ҳолатларда танқидчи муаллиф ўрнида бўлиб, конъектуралар, яъни турли мулоҳаза ва тахминлар ёрдамида бузилган матнни тиклашга уриниб кўришга мажбур бўлади. Конъектуралар учун умумий аниқ қонун ва қоидалар йўқ: кимки бошқалардан кўра кўпроқ ушбу асарнинг муаллифига яқин фикр юрита олса, унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олса, бошқалардан кўпроқ уни тушуна олса – ўшагина уни муваффақиятлироқ тўғрилай олиши мумкин. Албатта, таклиф этилаётган конъектуралар, иложи борича, матнга энг соз маъно бериши керак ва бу асарнинг бошқа қисмларига, муаллифнинг одатларига зид бўлмаслиги керак»¹¹⁰.

В.Н.Перетцнинг «муаллифга ўхшай олиш» лозимлиги, «унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олиш» ҳақидаги ҳамма ёзганлари жуда муҳимдир. Матн ортида муаллифни, унинг дунёқарашини, руҳини, ҳаттоки, одатларини кўриш – матншуноснинг биринчи вазифаси. Бунга фақат шуни кўшиб қўйиш жоизки, фақатгина муаллиф билан чекланмаслик керак – дастлабки матнни яратганнигина эмас, уни ўзгартирганни – кўчириб ёзувчини ва қайта ишлаганни ҳам тасаввур қилиш керак. Ўзгартирилган матнни дастлабки ҳолатига келтиришгина эмас, қандай, қачон ва нима учун матнни ўзгартириши содир бўлганини тушунтира билиш керак. Бизни қизиқтираётган жойни тиклаш ва киритилган ўзгартиришни тушунтириш билан бирга тузатиш киритиш лозим – фақат ўшандагина конъектура пухта қилинган, деб ҳисобланади. Агар матннинг ўзгартирилиши онгли равишда қилинган бўлса, бу ўзгартиришнинг мақсадини, сабабларини, бу ўзгартиришни келтириб чиқарган вазиятни тушунтириб бериш керак. Агарда матннинг ўзгартирилиши онгсиз равишда қилинган бўлса, бизнинг

¹¹⁰ Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.592.

наздимизда хато бўлса – хато қандай пайдо бўлганини, у ҳолда хатонинг қандай тури содир этилганини палеографик равишда тушунтириб бериш жоиз¹¹¹.

С.М.Бонди жуда тўғри ёзади: «Конъектуранинг шубҳасиз тўғрилиги (ёки, ҳар ҳолда, максимал эҳтимоллиги), биринчидан, олинган матннинг сифати (ҳақиқатнамолиги) билан ва, иккинчидан, матннинг асл нусхаси бузилишининг сабабларини пухта тушунтириш билан исботланади. Охирги талаб ҳақида кўпинча унутишади, аммо ҳақиқатда эса у ғоят муҳимдир»¹¹².

Конъектуралар икки нуқтаи назардан муҳимдир: матнни нашр этиш учун ва матн тарихини тиклаш учун. Конъектуранинг шубҳасиз тўғрилик даражаси турлидир. Шунга қарамай, матн тарихи учун асослилик даражаси унча катта бўлмаган конъектуралар ҳам аҳамиятлидир. Матншунослик бўйича машҳур асар ёзган етук матншунос олим П.Маас матн вариантларида ҳамма мумкин бўлган конъектураларни қолдириш керак деб ҳисоблайди, чунки янги қўлёзмалар топилиши натижасида улар қачондир тўғри бўлиб чиқиши мумкин. Вариантларда ҳар эҳтимолга қарши қолдирилган бундай конъектураларни П.Маас «диагностик конъектуралар» (Diagnostische Konjekturen) деб номлайди¹¹³.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, баъзи бир тадқиқотчиларнинг конъектураларга қарши умумий сохта фикрлари ҳеч қандай асосга эга эмас, чунки аксарият қўлёзмалар матнлари шундай конъектураларга тўла, лекин бу конъектуралар олимлар томонидан эмас, бурунги, шубҳасиз, нодон бўлган нусха кўчирувчилар томонидан яратилган. Ҳақиқатан, юқорида биз айтган хатолар ва «фаҳмлашлар», – бу, аслини олганда, конъектуралардир. Шунинг учун бу тарз, кўпинча, тадқиқотчиларнинг – нусха кўчирувчилар томонидан яратилган конъектуралар маъносини очиб беришда намоён бўлади. Нусха кўчирувчилар томонидан яратилган конъектураларни қолдириб, тадқиқотчи-

¹¹¹ Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.592.

¹¹² Ўша асар.С.М.Бонди. – С.592.

¹¹³ Paul Maas. Textkritik Leipzig. 1957. – S.33.

ларнинг конъектураларини киритмаслик – бемаъниликдир. Ҳамма гап шундаки, у ёки бу конъектурани таклиф эта туриб, тадқиқотчи уни, шубҳасиз, тўғрилиқ даражасини холисона баҳолаши мажбур ва нашрда конъектурани асл нусха ёки нусхаларнинг матни деб кўрсатмай, тўппа-тўғри уни изоҳлаб бериши керак (масалан, матнда конъектура курсив билан белгиланиб, ҳаволада эса асар нусхаси кўрсатилади)¹¹⁴.

Албатта, конъектура, муаллиф руҳини англаш сингари матншунослик масалалари, аслида, Д.С.Лихачев сингари олимлардан анча бурун бошланиб, ва бу борада етарлича илмий-назарий қарашлар шаклланган эди¹¹⁵.

Ҳозирги пайтда **конъектура**, асосан, матн нашридан кейин рўй беради. Матншунослар табдиллардаги хато ва камчиликларни матний маънодан келиб чиқиб аниқлашади. Демак, аслиятнинг хаттий ва маъновий хусусиятларини тўлиқ англаган, тасаввур қилган ҳолда мантиққа асосланиб, унинг нашрларидаги ноқисликларни тўғри тузата олиш конъектура ҳаракатларига киради. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» қўлёзмасидаги бир жумла нашрда «...*мажлисда назм тарийқида ҳамроз эрдилар ва наср услубида нуктапардоз*» (113) тарзида нотўғри ифодаланибди.

Ушбу жумладаги **نکته پرداز** *нуктапардоз* сўзининг ўрнида *нуктапардоз* бўлганлигини қўлёзмага қарамай туриб, конъектура усули билан, яъни мантиққа асосланиб ҳам аниқласа бўлади. Зеро, *нуктапардоз* – «чуқур маъноли сўзлар айтувчи», – деган маънони беради. Бу шубҳасиз матний маънони англатади. Ёки: *Ва масҳлиқ ва мабҳутлуқ оламин ҳам кўп таъриф қилурлар* (121).

Мазкур мисолдаги **مسخلیق** *масхлиқ* сўзининг ўрнида *масхлиқ* ифодаланган. Буни тахминий ёки умумий фикрлар асосида фарқласа бўлади. Чунки *масхлиқ* – «ўзгариш», «қабих суратга айланиш», «бир шакл ёки кўринишдан бошқа бир ёмонроқ шакл ва кўринишга ўтиш» каби маъноларни англатади. *Масхлиқ* эса мумтоз матнларда қўл «билан уқаламоқ, қашламоқ»

¹¹⁴ Ўша асар. – Б.592.

¹¹⁵ Бласс Фр. Герменевтики и критика. – Одесса : Университет, 1891. – С.71–183.

маъносини ифодалаб келади¹¹⁶. Бу маъно шубҳасиз матний маънога тўғри келмайди. Бундан ташқари, асар нашрида *شعور* *шуъур* – «сезги», «ҳис», «ҳуш», «фаҳм», «идрок» (156) сўзининг ўрнида *шуур*, *احقاد* *аҳфод* – «набиралар», «авлод» (172) сўзининг ўрнида *ахфод*, *خط* *ҳабт* – «ақлдан озиш», «девонасимонлик», «ақлга путур етиш» (36) сўзининг ўрнида *ҳабт*, *اشتهار* *иштиҳор* – «машҳурлик», «шуҳрат» (140) сўзининг ўрнида *иштҳори*; *صاحب وجود* *соҳиб вужудлуқ* – «соҳибкарамлик» (44) сўзининг ўрнида *соҳибвужудлуқ*; *کلبانک* *гулбонг* – «ёқимли сайраш»; «баланд овоз», «кичқирик»; «булбулнинг овози» (8) сўзининг ўрнида *гул бонг*; (Изоҳ: бу сўзлар матнда ажратиб ёки қўшиб ёзилган); *برکستوان* *баргуствон* – «зирих»//«зирх»; «урушда яроқ ва ўқ ўтмасин учун от ёки филнинг устига ташланадиган ёпинчиқ» (30) сўзининг ўрнида *баргнуствон* тарзида нотўғри ифодаланган. Асар матнидаги бундай ҳолатларни ҳам конъектура ҳаракатлари ёрдамида тузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон матншунослигида матнни замонавий усуллар воситасида тадқиқ этиш ўз эътирофини топган бўлса-да, ўзбек матншунослигида улардан самарали фойдаланилганича йўқ. Хусусан, матнни глосс ва конъектура усуллари воситасида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Бу усуллар Алишер Навоий асарларидан бошқа мумтоз асарлар учун ҳам жорий қилиниши муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Бу билан мумтоз асарлар тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади.

2.3. Матний тадқиқ этишнинг статистик усули ва диний талқин муаммолари

XX–XXI аср компьютер технологияси тараққиёти муносабати билан барча ижтимоий-илмий соҳаларда математик ва статистик усуллардан кенг истифода этишга катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ўзбек матн-

¹¹⁶Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 653.

шунослигида XX асрнинг 30- йилларидан бошлаб, айниқса, илмий-танқидий матн тузишда статистик методлардан фойдаланилди ва бу методларга алоҳида эътибор берилди бошланди. Унда матндаги ҳар бир сатр ёки ҳар бир байт рақамланиши ва уларнинг статистикаси берилишида шарт ва зарурий тамойиллар, мезонлар ишлаб чиқилди. Бироқ матнни таъдил этиш масалаларида статистик методлардан унумли фойдаланилмади. Навоий асарлари матни кўп маротаба тадқиқот объекти бўлишига қарамасдан, статистик усуллар қўлланмаган. Буни бугунги кунгача илмий шарҳ ва изоҳлар билан тўлиқ таъминланган Навоий асарлари тўплами ёки АНАТИЛнинг такомиллаштирилган варианты йўқлигида ҳам кўрамыз. Тўғри охириги даврда 5 жилдли Навоий тили луғати Бердақ Юсуф томонидан нашрга тайёрланди¹¹⁷. Лекин уни ўрганиб чиқиш ишлари кўрсатилдики, унинг асосий эътибори АНАТИЛдаги хатоларни тузатишга қаратилган. Ваҳоланки бугунги кунда нафақат унинг хатоларини тузатиб чиқиш, балки АНАТИЛга кирмаган сўз ва ибораларни топиб, ушбу мўътабар луғатни тўлдириб бориш асосий вазифа бўлиши керак. Ҳозирги мавжуд ҳолат эса, шубҳасиз, шоир асарлари матни тадқиқи бўйича олиб борилган тадқиқот ишларининг илмий қимматига таъсир қилади. Негаки матн тарихи тадқиқи матндаги барча сўзларнинг матний маънолари мукошафаси, шаклланиши билан тўлиқ амалга ошади. Бинобарин, бу борада рус символист назариётчи олими А.Белийнинг қуйидаги фикр-мулоҳазалари фикримизнинг ёрқин далилидир: «ҳар бир шоирнинг сўз танлаш манераси индивидуал хусусиятга эга, ҳар бир шоирнинг ижоди бўйича луғат бўлиши зарур. Шоир асарларининг луғатларини тузиш керак, сўнгра уларни солиштириб тадқиқ этиш яхши самара беради»¹¹⁸. Албатта, Навоий асарлари бўйича матншунос олим П.Шамсиев, С.Иброҳимов каби олимлар томонидан турли матний тадқиқ этиш усуллари қаратилган Навоий асарларининг луғатлари

¹¹⁷ Юсуф Б. Навоий тили луғати. Беш жилдли. –Т.: Шарқ НМАУ, 2018.

¹¹⁸ Ёўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ, 2008. 1-қисм. – Б.3.

яратилди¹¹⁹. Ундан сўнг тилшунос олимлар томонидан «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» ҳам тузилди¹²⁰. Аммо, улар нафақат Навоий асарларидаги барча сўзларни камраб олмаган, балки маълум бир асарнинг мукамал илмий-танқидий матни ёки табдили яратилишини кўзлаб тузилмаган эди. Шу боис, энг аввало, бу борада шоир асарларининг илмий-танқидий матнлари ва табдилларини яратишда кўплаб нуқсон ва илмий камчиликларга йўл қўйилди.

Навоий асарлари матни статистик усулларда кўпроқ тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилди. Айни шу маънода матнни ўрганишнинг статистик методлари шоир асарлари матнига тўғридан-тўғри татбиқ этила бошлади. Масалан, тилшунос олим, филология фанлари доктори Б.Бафоевнинг Навоий асарлари лексикасига доир монографиясининг биринчи боби «Алишер Навоий асарларининг лексикасини статистик ўрганиш натижалари», деб аталади¹²¹. Унда олим шоир асарларини диахрон аспектда таҳлил қилиб, уларда жами 26035 та сўз қўлланилганлиги ҳақида маълумот беради¹²². Албатта, бундай ишлар статистик методларнинг ўзбек тилшунослигига дастлабки татбиқ этилиши жараёнида яхши қабул қилинди. Бироқ матншуносликда статистик методлардан янада самарали фойдаланиш мумкинлигига илмий тадқиқотларда унчалик эътибор берилмаяпти. Биз ўз тадқиқотимизда статистик усулдан фойдаланиб АНАТИЛни ўрганиб чиқдик. Маълум бўлишича, АНАТИЛда мавжуд сўзлар сони 17075 тани ташкил этар экан. Агар Б. Бафоевнинг статистик маълумоти тўғри бўладиган бўлса, унда 8960 та сўз АНАТИЛга кирмаган бўлиб чиқади. Демак, шунча сўз миқдорида Навоийни тушунишдан йироқлашамиз. Бу, ўз-ўзидан навоийшунослик ва матншунослик олдига янги вазифаларни қўяди. Бинобарин, «... жаҳоннинг бир қанча мамлакатлари фан ва таълим марказларида матншунослик назариясига оид йирик ҳажмли тадқиқотлар яратилган. Матншуносликнинг

¹¹⁹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953. – Б.452; Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.84.

¹²⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, IV жилдлик, 1983–1985.

¹²¹ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. – Б.157.

¹²² Ўша китоб.

барча ижтимоий фанлар, жумладан, адабиётшунослик, археография, диалектология ва тарихий тилшунослик сингари соҳалар билан муносабати масаласи анча чуқур ўрганилган. Бу фанга оид муаммоларни ҳал этишда дунё олимлари палеография, герменевтика, мумтоз поэтика ва стилистикада эришилган ютуқлардан самарали фойдаланилмоқда. Модомики соҳани ривожлантирмоқчи эканмиз, бу тажрибаларни танқидий ўрганишимиз зарур»¹²³. Бундан асосий мақсад, биринчидан, шоирнинг барча асарлари матнидаги АНАТИЛда қайд этилмаган маъноси, шаклий ифодаси тушунарсиз ҳар бир сўз ва ибораларни аниқлаш ва уларни матндан ўтказиб юбормаслик бўлса, иккинчидан, шоир асарлари нашридаги чалкашлик, хатоликларни бартараф этиш ҳамда бундай матний нуқсонларнинг яна қайтарилмаслигига йўл қўймасликдир. Бадиий матндаги сўз ва ибораларни ўрганишнинг статистик усуллари қўллаш Алишер Навоий асарлари табидада ўта муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот жараёнида Алишер Навоийнинг 29 та асари сатрма-сатр, қаторма-қатор статистик тадқиқ этиш усули воситасида ўқилиб, ўрганиб чиқилди. Қиёсий изланишлар АНАТИЛга кирмай қолган сўз ва ибораларни аниқлашга имкон туғдирди. Ўтказилган тадқиқотлар давомида Навоий асарлари юзасидан узок йиллар давомида кўплаб матншуносликка доир тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлишига қарамасдан, шоир асарлари матнидаги кўплаб сўз ва иборалар АНАТИЛда қайд этилмаганлиги аниқланди. Улар қуйидагича: «Бадоеъ ул-бидоя»дан 246 та, такрори билан 253 та; «Наводир ун-ниҳоя»дан 234 та, такрори билан 251 та; «Ғаройиб ус-сиғар»дан 276 та, қайтариғи билан 317 та; «Наводир уш-шабоб»дан 302 та, такрори билан 339 та; «Бадоеъ ул-васат»дан 238 та, такрори билан 277 та; «Фавойид ул-кибар»дан 275 та, такрори билан 309 та; «Ҳайрат ул-аброр»дан 291 та, қайтариғи билан 318 та; «Фарҳод ва Ширин»дан 181 та, такрори билан 208 та; «Лайли ва Мажнун»дан 172 та, қайтариғи билан 185 та;

¹²³ Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами?/Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

«Сабъаи сайёр»дан 161 та, такрори билан 188 та; «Садди Искандарий»дан 332 та, қайтариғи билан 363 та; «Лисон ут-тайр»дан 85 та, такрори билан 106 та; «Назм ул-жавоҳир»дан 321 та, қайтариғи билан 324 та; «Арбаъин»дан 46 та; «Сирож ул-муслимин»дан 32 та, қайтариғи билан 38 та сўз ва иборалар АНАТИЛга кирмай қолган; Шунингдек, шоирнинг насрий ва адабиётшунослик, тилшуносликка оид асарлари «Мажолис ун-нафоис»дан 191 та, қайтариғи билан 213 та; «Маҳбуб ул-қулуб»дан 265 та, такрори билан 299 та; «Муншаот»дан 136 та, қайтариғи билан 162 та; «Вақфия»дан 77 та, такрори билан 78 та; «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дан 113 та, қайтариғи билан 125 та; «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»дан 14 та, такрори билан 15 та; «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»дан 10 та; «Муҳокамат ул-луғатайн»дан 76 та, қайтариғи билан 79 та; «Мезон ул-авзон»дан 64 та, такрори билан 82 та; «Тарихи анбиё ва ҳукамо»дан 275 та, қайтариғи билан 330 та; «Тарихи мулуки Ажам»дан 45 та, такрори билан 59 та; «Муножот»дан 35 та, такрори билан 36 та; «Рисолаи тийр андохтан»дан 10 та, қайтариғи билан 18 та, «Насойим ул-муҳаббат»дан 855 та, такрори билан 1054 та сўз ва иборалар АНАТИЛдан тушириб қолдирилган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Алишер Навоийнинг 29 та асари бўйича жами 5358 та, такрори билан 6082 тадан ортиқ сўз ва иборалар АНАТИЛга кирмай қолганлиги аниқланди («Насойим ул-муҳаббат» асаридаги 770 та шайхлар исми ва кунялар рўйхати билан 61128 та, такрори билан бу кўрсаткич 6852 тадан ошади).

Алишер Навоий ҳазратлари «сўз қоидасида интизом...» дея сўзга бениҳоя шоён таърифу тавсиф бериб ўтиш баробарида, аслида, сўз қоидасида азалдан маълум бир мунтазамлик, яъни қатъий бир интизом мавжудлигини хотирга келтириб ўтадилар. Зеро, улуғ мутафаккир назарида сўз қоидасига мунтазам риоя қилиш – шеърӣ тафаккур тарзи учун ниҳоятда муҳим омил эди. Бошқачароқ айтганда, шоир наздида шеърӣятдаги сўз – салмоғи билан эмас, балки сифат миқдори билан бадиий кашфиёт, ҳаттоки, илоҳий қудрат касб этади. Дарвоқе, баъзи олимлар улуғ шоир асарларида 26 мингдан ортиқ сўз қўлланилган десалар, баъзилари шоир асарларига бағишлаб тузилган,

нисбатан энг тўлиқ тўрт жилдли «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати» да атиги 17 минг атрофида сўз изоҳланганлигини маълум қиладилар. Яна баъзилари эса, ана шу изоҳли луғатда қайд этилмаган яна беш мингдан ортиқ янги изоҳланган, тушунилиши қийин сўзлар ҳақида баҳс юритадилар. Бунга мисол тариқасида шоир асарларидаги ана шу изоҳли луғатга кирмай қолган қуйидаги айрим қадимги туркий сўзларнинг изоҳи билан танишсак: *аваламақ* – «уйилмоқ», «тўпламоқ»; «қўймақ», «ясамоқ»; *аёғлуқ* – «косалик»; *аёқ* – «уёқ», «у томон», яъни «осмон ё ўзга макон»; *айрулуқ* – «бошқалик», «ўзгалик»; «айрилиқ»; *айтилмамақ* – «айтилмаган»; *андиг* – «бир оз», «озгина», «пича»; «атрофи», «гардиши»; *аниши* – «хушҳол», «мамнун», «хурсанд»; *ҳавр этмақ* – «хайдамоқ», «кувмоқ»; *қўнг* – «қарға»; *қўнгранмақ* – «дўрилламоқ», «ғўнғилламоқ»; *қусмақ* – «қусмоқ», «қайт қилмоқ»; *ўйла* – «пешин вақт»; *қулмақ* – «хотинликка қўлини сўрамоқ»; *қоз* – «сувда сузувчи йирик қуш», «ғоз»; *қовғанмақ* – «жамғармоқ», «тўпламоқ», «оз-оздан йиғмоқ»; *қипранмақ* – «қимирламоқ», «қўзғалмоқ»; *ўксун* – «само»; *чўқ* – «тўғри»; «рост», «тузук», «дуруст»; *чир* – «яралар», «захмлар»; «дардлар»; *ченг* – «бурун суви», «бурундан келган сув»; *чевилянмақ* – «айланмоқ»; *чекин I* – «ўсимлик»; *чекин II* – «ипак»; *чаб* – «тақлидий сўз»; *канаркамақ* – «кўндирмоқ», «икрор қилдирмоқ»; *суқадамақ* – «қитиқламоқ»; *дебсамақ* – «тепинмоқ», «ер тепмоқ», «ер тепиб турмоқ» сингари.

Албатта, илмдаги статистик тадқиқ усули бизнинг адабиётимизда бугун ёки кеча Ғарбдан кириб келган эмас. Бунга амал қилиш азалдан Шарқу Ғарб илмий адабиётларида турлича кўринишларда учрайди. Неча асрлардан буён муфасссир (тафсирчи)лар, мушаррих (шарҳловчи)лар Қуръондаги нафақат сўзлар миқдорини, балки ҳарфлар ададини қайта-қайта кўриб чиққанлар. Бу жараён албатта, ҳозир ҳам давом этмоқда. Бизнингча, бунга мисол сифатида исломшунос олимлар томонидан мусҳафдаги биргина «дуо» сўзининг статистик тадқиқ этилиши, яъни унинг мусҳафда 212 марта тилга олинганлигини ёдга олишнинг ўзи кифоя. Илло, миллий маънавиятимиз тарихидаги буюк маърифатпарварлар – Имом Исмоил ал-Бухорий (810–871),

Абу Райхон Беруний (973–1048), Махмуд Замахшарий (1075–1144), Мирзо Улуғбек (1394–1449) каби қайси бир алломаларимизнинг иши бундан фориг деб айта олишимиз мумкин? Йўқ, албатта. Қолаверса, навоийшунослик илмидаги улкан тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳатто, Навоийнинг ўзлари ҳам бу усулдан кенг фойдаланганлар ва ҳеч вақт бу масалага нописанд бўлмаганлар деб, айтиш жоиз.

Айтиш мумкинки, бир пайтлар айрим навоийшунос олимларимиз бежиз мумтоз араб тилининг катта ҳажмдаги изохли луғати – «Сабъат абхур» («Етти денгиз») ни улуғ мутафаккир каламига мансуб демаган эдилар¹²⁴. Ҳақиқатан, бу фикр ўз-ўзидан пайдо бўлмаган эди, зеро бунда катта ҳикмат ҳам бор эди. Чунки мумтоз асарлардаги сўзларни ўрганган ҳар бир адабиётшунос ёки тилшунос олим ҳеч бир асоссиз ҳам шундай хулосага келиши тайин эди. Зотан, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Кошғарий, Саккокий, Гадоий, Юсуф Амирий, Мавлоно Лутфий асарларига қиёсан қараганда, улардагига нисбатан мутафаккир асарларида қўлланилган арабий сўзлар миқдори икки-уч ҳисса кўп ҳам эди. Бу нимадан далолат эди? Бу – шоир араб тилининг чуқур билимдони эканлигидан яна бир дарак эди. Зотан, шоир ўз ижодиётида юксак даражадаги бадиий маҳорат билан мумтоз араб тилининг ички захира имкониятларидан шундай кенг фойдаланган эдики, бу ҳол асло шоир асарлари тилининг конструкцион тузилишига заррача ҳам таъсир қилмай, балки аста-секинлик билан, унинг ҳар бир асари бадиий ифода қатламини бойита борган эди. Айниқса, шоир ҳар бир асарида арабий сўзларни араб тилининг ички флектив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган эди. Қуйида биргина «Мажолис ун-нафоис» асари мисолида ана шундай айрим сўзлар шарҳини кўриб ўтамиз: *мунқавий* сўзи асарда бир ўринда қўлланиб, матний маъносига кўра, «маҳкам», «собит» маъноларини ифодалаган: *Улвий ҳимматдин дунёву мофийҳога этак силкиб мақсуд каъбасида мунқавий бўлубдур ва ҳамул даражадин мохалақаллоҳ, балки мосиваллоҳни мавҳуми маҳз, балки маъдуми мутлақ билиб вусул*

¹²⁴ Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг «Сабъат абхур» луғати. – Т.: Фан, 1981. – Б. 104.

ҳаримида эътикоф қилибдур¹²⁵. Мунқавий сўзининг қавий шакли эса, Навоий асарларида сермахсул қўлланилган. Асардаги бундай сўз шакллариининг айримлари ҳатто, бошқа туркий манбаларда ҳам учрамайди. Лекин буларга қўшимча яна асарда араб тилига хос тўғри кўпликлар иштирокида янги сўзлар ҳам ҳосил қилинган: *мустағалот* – «ғалла экиладиган ерлар»: *Фонийваши ва бетакаллуф киши эрди, жузъий мустағалоти ҳосили била қаноат қилиб эрди*¹²⁶.

Матн табибли билан боғлиқ ишлардаги яна бир муаммо – **диний талқин** масаласидаги оқсоқлигимиздир. Навоий асарларининг барчаси ҳам диний матн таҳлили нуқтаи назаридан етарлича ўрганилган эмас. Кўп ҳолларда матннинг диний талқини ҳаммага маълум қолиплар асосида олиб борилади. Навоий шеъриятида чуқур маъноларни ўзида қамраган диний-фикрий муддаони теран англаш учун, аввало, тадқиқотчидан Қуръони карим оятларини яхши билиш, муайян диний билимларга эга бўлиш ва албатта, диний-тасаввуфий сўзларнинг истилоҳий маъноларини яхши билиш талаб этилади. Масалан, «тангри», «пайғамбар» сўзлари Навоийнинг ҳамд ва наътларидан бошқа асарларида (ёзувда) доимо қўлланилавермайди. Демак, уларнинг матндаги ўрнини аниқлаш учун ҳар қандай кичик ёки катта матн юзасидан чуқур матний тадқиқ ўтказиш лозим. Зеро, муайян сўз санъаткори услубининг нозик қирралари инкишоф этиш – у назарда тутган ғоялар асосини тўғри идрок этиш матннинг тағмаъно қатламини теран англашдан бошланади. Услубдаги умумийлик ва хусусийлик хусусиятларини фарқлаш масаласига Навоий жуда катта эътибор берган. У услубни чуқур ўрганиш ва ривожлантириш матний тадқиқ усули учун нечоғлик зарур эканлигини ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асари мисолида кўрсатган десак, ҳеч муболаға бўлмайди. Зеро, матн тарихи мазмун-моҳиятини тўлиқ идрок этиш учун муаллиф услубини яхши билиш мақсадга мувофиқдир. Айни шу важҳдан қараганда, Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»да қўллаган «Ул

¹²⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис/Мукамал асарлар тўплами. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.158.

¹²⁶ Ўша асар. – Б.37.

услугда зехни яхши бордур» (108), «Ва юқориғи сўз услуби тақозои ул килурким» (174), «Ҳар тақдир била инсоф улдурким, анинг асаридин бу кунгача анга ғолиби маҳз шеърнинг барча услубида киши йўқтур» (15) сингари жумлалари бунинг тасдиғидир. Бундан шу нарса ойдинлашадики, шоирнинг «Мажолис ун-нафоис»да ҳар бир шоир услубига берган баҳоси ва бундан унинг муддаоси ўша давр шеърятининг услубий оқим ранг-барангликларини намоён этиш эди. Зеро, бунда муаллиф ва матн олдиға кўйиладиган талаблар, матний таҳлил мезонлари аниқлашади. Бинобарин, матнни тадқиқ этишнинг бадиий таҳлил усуллари XIV–XV асрда юқори илмий савияда чуқур ўрганилган. Зотан, зарринқалам хаттотлар томонидан юқори санъат даражасида битилган Алишер Навоий қўлёзмалари бунга гувоҳдир.

Навоий шеърятидаги анъанавийликка хос диний-фикрий муддаони теран англаш учун ундаги диний-тасаввуфий сўзларнинг истилоҳий маъноларини яхши билиш лозим. Акс ҳолда, шоир назарда тутган маъно тўлиқ англаб қилиш мумкин. Шу маънода Пайғамбар сиймоси тараннум этилган яна бир байтни шарҳлашдан олдин унга алоқадор диний-сўфиёна «файз» сўзининг истилоҳий маъносини очишга ҳаракат қиламиз. Баъзан эса мутафаккир назмиётидаги бирор-бир байтнинг ирфоний рамз ва маъноларини очиш шоирнинг бошқа байтларининг шарҳини талаб қилади.

Буюк мутафаккир «Бадоеъ ул-бидоя» асарида:

Файз кўз тутма риёзатда тешилмай юрагинг

Очмайин равзана, уй ичра қуёш солмади зав¹²⁷, –

дейди. Яъни дарчасиз уй ичида қуёш нурлари тажалли қилмаганидек, инсон қалби ҳам то ҳайрат туйнуклари очилмагунча, унга файзи ҳақиқийдан баҳрамандлик етмайди. Навоий назарида, аслида, ҳар бир инсон қалб вужудида тешиклар бўлади, фақат у ғализ парда сабабли зоҳир бўлмайди. Агар инсон доимо ўзликни таниш, борлиқни зикр этиш билан машғул бўлса, бу ғализ пардалар очилиб, шу тешиқдан тажалли бирликдан иборат нур

¹²⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя/Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1987– Б.473.

таралади ва инсон жисмида сайр қилади. Бундан инсон ақли ва бошқа тана аъзолари беҳад ҳайратланади. Улар мана шу қалб ҳайрат туйнукларидан таралаётган нури тажаллидан батамом хушнудланадилар. Кейин уларда бирорта сарф-харажат на зохирда ва на ботинда намоён бўлади. Шунинг учун бу туйнук «ҳайрат» (ал-бахт) деб аталади. Зотан, Хожа Аҳрор таъкидлаганидек, «Қачонки Аллоҳ таоло бу банданинг боқий қолишини ирода қилса, унинг қалбига бир булут юборади. У қалб мана шу нуқтадан кенгаётган нур орасини ўраб олади. Шундан сўнг нур унда акс эта бошлайди. Рух билан аъзолар ҳайратдан халос бўладилар. Мана шу ёниб йўқ бўлиб кетишдир, мустаҳкам барқарорликдир. Демак, мана шу булут ортида расми колганлиги учун шохид бўлиб қолаверади. Тажалли эса ҳамиша боқий қолади. Ҳеч қачон бу қалб тешикдан йўқолмайди»¹²⁸.

Навоий фикрича, файз тушунчасининг маъно кўлами ниҳоятда кенг. Бу сўфиёна истилоҳ мазмун-маъно жиҳатидан ирфоний ҳақиқатлар сирини очишга доир масалаларни қамраб олади. Дарҳақиқат, файз тасаввуф адабиётида «файзи ақдас», «файзи муқаддас», «файзи раҳмоний», «файзи илоҳий», «важҳи нос» каби турларга ажратилади. Шулардан «важҳи нос»да борликда ҳар нарса мавжуд бўлса, ўшанинг зотий тажаллидан насибаси бўлади. Шоир айтганидек, арбоби завқдан бўлган ҳар бир инсон «Эй соқий, сафосини ол, ифлосини ташла!» («Айюҳа-с-соқий лано даъ мо кадар хуз мо сафо!»)¹²⁹ маъносини ўйлаб, ўзларининг ахлоқларини поклаш мақомида бўлишлари керак. Файзи илоҳийдан нимаики етса, шукр қилиб, риёзат чекишни тарк этмасликлари энг тўғри йўлдир. Аниқроқ айтганда, инсон қалб каъбасини поклаш учун тинимсиз риёзат чекиши, кўнгилни дунёвий майллардан буткул узиб, узлатга олиши керак.

Шоир талқинига кўра, исломдан илгари ўтган яҳудий ва насронийлардан бўлган Абдуллоҳ ибн Салом, Ҳабашистон подшоҳи Нажоший каби айрим тарихий шахслар илоҳий файз орқали Қуръони карим (Муҳаммад

¹²⁸ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. – Т.: Адолат, 2004. – 119 б.

¹²⁹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукамал асарлар тўплами. 4-жилд. – Т.: Фан, 1989 – Б.29.

с.а.в.га) нозил бўлганидан хабар топишгач, ўзларининг китоблари Таврот ва Инжилдаги Тангри таоло ўзининг охириги Пайғамбарини юбориши борасида берган ваъдаси амалга ошганидан шодланиб, Муҳаммад алайҳиссаломга имон келтирган эканлар:

*Файз ар ўтдин етар, Парвез этиб ул ер тутар,
Чун наби сари хаёл ичра Нажоший эврулур*¹³⁰.

Навоий наздида, илоҳий файз тушунчасини теран англамаган киши Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.)нинг қандай зот эканликлари, сурат ва сийратларини чуқур ҳис ва идрок этиш бахтига мушарраф бўла олмайди. Аслини олганда, шоир назарда тутган ушбу байтдаги бош мақсад ҳам шеърхонга Пайғамбарнинг хислат ва фазилатларини тасаввур қилдиришдан иборат (Мазкур байтдаги *Парвез, Нажоший* тарихий шахс номлари нашрда кичик ҳарфлар ҳамда айрим нуқсонлар билан ифодаланган: *парвиз, начоши* – М.А.). Шу маънода анъанавийликка хос Навоий лирикасидаги Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.) тимсоли ана шундай ирфоний ишора ва маънолар билан идрок этилиши мақсадга мувофиқ. Бинобарин, мазкур байтнинг кенг талқини куйидагича: ривоятларга кўра, қадим замонларда Шарқда Ҳурмуз бинни Ануширвон деган бир золим подшоҳ бўлган. Унинг Парвез исмли ўғли бўлган. Кунлардан бир куни Ануширвон салтанатида фитна юз беради. Ануширвон бу фитна содир бўлишида ўғли Парвезнинг ҳам кўли бор деб гумон қилади. У мулозимларига ўғлини тезда ушлаб, қатл эттиришларини буюради. Аммо Парвез отаси тазйиқидан Арман вилоятига қочишга улгуради. Орадан анча йиллар ўтгандан сўнг Ҳурмуз салтанати инқирозга юз тута бошлайди. Бундан норози бўлган давлат аъёнлари Ҳурмузнинг кўзига мил тортиб, қатл этадилар ва унинг ўрнига ўғли Парвезни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Демак, шоир назарида, агар Тангридан илоҳий файз етса, ҳар қандай қабоҳат, албатта, барҳам топажак. Зеро, шоир ўшандай алғов-далғов замонларда Парвездек бир бечоранинг подшоҳлик мақомига кўтарилиши кимнинг ҳам хаёлига келган эди, дейди. Шу маънода, шоир илоҳий файзнинг муқаррарли-

¹³⁰ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 1-жилд. – Т.: Фан, 1990 – Б.112.

гини, унинг асосини Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.)га боғлайди ва у зотнинг тимсолида илоҳий файзни янада аниқроқ, илмийроқ мукошафа этишга ҳаракат қилади: диний китоблардаги тарихий шахс Нажошийнинг илоҳий файз топганлигини эътироф этади. Яъни Нажоший ва унинг сафдошлари ўзларининг илоҳий китобларидан келажакда Муҳаммад (с.а.в.)нинг таваллуд топиши, унга Қуръони карим тушиши, у охириги Пайғамбар бўлиши каби муждани пайқайдилар ва унга имон келтирадилар. Бунга сабаб уларнинг илоҳий файздан баҳраманд бўлишларидир. Бинобарин, шоир лирикасидаги кўплаб ғазаллар исломий характердаги ғоялар маҳсулидир. Илло, Навоий ўз шеъриятида диний-анъанавийлик ва исломий тимсолни қўллашда нақадар чуқур ёндашган. Айни пайтда эса шеърятга бундай ёндашиш миллий адабиётнинг диний-анъанавий узлуксизлигини таъминловчи мезон ҳамдир. Бунинг учун ўрни билан шоир ғазалиётдаги ўта ботиний, мураккаб, аниқроғи, тушунилиши қийин диний руҳдаги ғазаллар матнини тўлиқ шарҳлаш, уларни изоҳлар билан таъминлаш керак.

Навоийнинг ҳар бир ғазали катида сурат ва маъно уйғунлиги мужассам. Зеро, ҳар нарса фақат кўринишдангина иборат эмас. Суратнинг замирида эса, ботиний маъно-моҳият бор. Ғазалиётдаги бундай хусусиятлар кўпинча рамз-ишоралар тилида баён этилади. Лекин, уларнинг бадий ечими баъзан ёлғиз мусҳафгагина бориб тақалади. Яъни, улар Аллоҳ кашшофлигидаги оламлар-нинг азалий кўриниши-ю Одамнинг яратилиши сингари илоҳий ҳодисалар билан муштарак тарзда талқин қилингандagina бўй кўрсатади. Булар эса мусҳафсиз англашилмайди. Албатта, бу – ғазалиётда азал-азалдан анъана тусини олиб улгурган эди.

Улуғ шоирнинг чуқур эътиқодига кўра ҳам, ҳар бир мусулмон фарзанди, айниқса, Шарқ ижодкори ғазалиётдаги сурат ва маъно вобасталигини теран мушоҳада қилиши учун сўнгги набийнинг асл моҳиятини бир ички сезим орқали идрок эта олиши жоиз. Шундагина у чинакам шарқона шеърят замирида жо бўлган сурат ва маъно моҳиятига этади. Илло, шеърхон бу набийнинг сурат ва сийрати-ю, унинг замон ва

макон эврилишлари аро тутган мақомини чуқур ҳис ва теран фаҳм этмай туриб, улуғ мутафаккир ғазалиётидаги сурат ва маъно маснадини англаши анча мушкул. Айни шу маънода Навоий ғазалиёти замиридаги бундай ботиний хусусиятларнинг маълум бир қисми Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар таъсирида вужудга келган дейишимизга асос бор.

Энди ана шудай наът ғазаллар сирасига кирувчи «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 114-ғазалини тўла изох-шарҳини келтирамиз.

Шуни айтиш жоизки, 9 байтли бу наът ғазал Пайғамбар ва унинг арзу само ичра азалий сурат ва маъно мутаносиблигига қай тарзда дахлдорлиги борасидаги тасаввуримизни янада кенгайтиришда муҳим адабий омил бўлиб хизмат қилади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,

Суратда санга волид, маънода санга фарзанд.

Ушбу байт мазмунига кўра, инсон Одам Атодан тарқалган, унинг зурриётидир. Аммо у сен (Мустафо (с.а.в.) назарда тутилган – М.А.) га фақат суратда, яъни дунёвий ўлчам кўринишидагина ота, маънода эса сенга фарзанддир. Зотан, сенинг нурунгни улуғ Тангри таоло башариятни яратмасдан бурун яратиб қўйган эди. Негаки, Тангри таолонинг инсонни яратишидан муроди ҳам сен эдинг. Улуғ мутафаккир бу манзарани бошқа бир асарида шундай образли тарзда баён этади: «У Одам Атодан ҳам илгари мавжуд бўлиб, ҳам набий, ҳам сирлар огоҳи эди. У олти кунда яратилган оламдан бурун ҳам нур ҳолида бор эди. Бу шундай нурки, у юз иззат ва шараф эгасидир. У – маъшук, яратувчи – ишқивоз эди. Аллоҳ Булбашарни яратгунига қадар, бу нур узоқ йиллар ҳақ назаридан баҳраманд эди. Булбашар вужуди яратилганда унинг юзи шу юлдуз нуридан камол топди»¹³¹.

Иккинчи байтда матлаъдаги бадий кайфият, яъни сурат ва маъно муносабатлари Юсуф Пайғамбар гўзаллиги мисолида намоён бўлади. Бу ўринда Юсуф – сурат, Мустафо (с.а.в.) эса, нур – маъно рамзидир:

¹³¹ Алишер Навоий. «Лисон ут-тайр», насрий баён. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.272–273.

Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,

Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.

Юсуф Пайғамбарлар орасида гўзалликда тенги йўқ эди, эй Мустафо (с.а.в.), лекин малоҳат – жозиба бобида у ҳам сенга ўз ҳуснини тенг топмади.

Учинчи байтда ҳам биринчи, иккинчи байтлардаги каби рамзий маъно Исо ва сўнгги мурсал тимсолида ифодаланади:

Исо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,

Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.

Мазкур байтнинг мазмуни: бир замонлар Исо Пайғамбарнинг муборак нафасидан ўликлар ҳам руҳ, яъни жон топар эди. Бироқ сенинг ботинингни билган мусулмон фарзандлари энди нафақат адолатли динингни топди, балки ундан ҳам ортиқ жон топиб, бундан беҳад масрур бўлдилар. Чунки бу тириклик шунчаки бир тириклик эмас, ботиний тирикликдир. Ахир, унда ботин олами мужассам эди. Шунингдек, ушбу байт замирида Қуръонда келтирилган, яъни Исо Пайғамбар Расулуллоҳ (с.а.в.) нинг ўзидан устунлигига иқроф бўлганлиги ҳақидаги «Зумар» сурасининг 22-ояти маъносига ишора ҳам йўқ эмас: «Ахир, Аллоҳ кўксини Ислом учун кенг қилиб қўйган, бас ўзи Парвардигори томонидан бир нур – ҳидоят устида бўлган киши куфр зулматларида адашиб-улоқиб юрган кимса билан баробар бўлурми ?!»¹³².

Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки, чиқдинг, гул

Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.

Байтнинг қисқача мазмуни: эй Мустафо (с.а.в.), сен қачонлардир даврон гулзорида сарви гулдек бўй тортиб чиққанингда ҳаттоки гул хижолатдан тирноғлари билан ўз рухсорини тимдалаб ташлаган эди.

Шаҳларга гадо андоқким келди букун муҳтож,

Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳоҷатманд.

¹³² Қуръони карим/Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.340.

Ушбу байт мазмуни: албатта, шундай бир кун келди ҳам, яъни унинг (Мустафо с.а.в. кўзда тутилган – М.А.). Ерга келиши-ю, Тангри таолонинг муборак сўзларини инсониятга етказиши баракотидан эндиликда шоҳлар-да ўта адолатли ва мурувватлидир. Буни қарангки, улар ҳатто эрта тонгдан ғарибу ғураболарга, яъни барча мискин ва гадоларга саховат қўлларини чўздилар. Бу нақадар ажиб бир кўриниш эди.

Гесу санга бўлмишдур чун силсилаи мақсуд,

Мажнунунг эрур жонлар, қил силсила бирлан банд.

Улуғ мутафаккир байтда шеърӣ мантиқ ва тахайюл кучи орқали шундай бадий кайфиятни баён этади: ахир соч, кокил сенга мурод, орзу силсиласи – зоҳирий мақсад воситасигина эди, холос. Энди кўйингда мажнун бўлганларни ана шу силсила билан банд қилгин. Аниқроғи, сени деганларни суратинг замиридаги маъно билан асир қил. Ушбу байт замирида ҳам рамзий маъно мужассам. Зеро, шоир бу ўринда ҳам яна Пайғамбар мадҳ этилган оятлар маъносига ишора қилади. Уларда Расулуллоҳнинг сочи, кўзи, қоши тараннум этилган. Дарвоқе, бу кўриниш борасида улуғ шоирнинг бошқа бир шеърда шундай сатрлар бор: «Сураи «Ваш-шамс» тафсири юзи бобиндадур, Шарҳи «мо зоғал-басар» наргислари хобиндадур» сингари.

Шаккарга узубатда нутқунг не ажаб кулса

Ким, эрнингга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.

Байтнинг мухтасар маъноси: эй Мустафо (с.а.в.), фасоҳат ва балоғат бобида каломинг шакардан ҳам ширин бўлса, не ажаб. Негаки, бу худди лабингда, яъни гўзал хулқ-атворинг ичра чиройли ширин табассумдек тажас-сум топганга ўхшайди.

Йўқ бўлди каломингдин асфори само барча

Асфори самовийдин бўлган киби йўқ Пожанд.

Энди шоир бу байтда илоҳий каломнинг қудрати суратида эмас, балки унинг ботиний маъносида эканлиги ҳақидаги собит хотирларини очиқ-ойдин илгари суради: яъни эй расул, Тангридан туширилаётган улуғ каломинг боис аввал кўкдан нозил бўлган (тушган) *асфори самовий* – Таврот, Инжил, Забур

сингари осмоний китоблар-да ўз илоҳий кучини йўқотди, яъни сўнгги илоҳий Китоб олдида ҳеч бўлди. Зотан, кўкдан нузул бўлган – энган бу илоҳий Китоблар баробаринда қадим миф ёдномаларига оид *Пожанд* – Жанд, яъни Занд томонидан ёзилган ўтпарастлик дини ҳақидаги китоб ҳам йўққа чиққани сингари. Албатта, булар бежиз эмас. Чунки сўнгги мурсал ҳеч вақт сўз суратига мағрур бўлиб, орзу билан сўзламайди. Илло, у каломнинг ҳақиқий эгасини танийди. Ахир ул зот ҳар на сўйласа-да, маънодан, яъни ваҳийдан бошқа нарса ҳам эмас.

Не келса Навоийга сендин юз эвурмаским,

Ул зарра дурур, сен меҳр, ул бандаву сен хованд.

Аввало, мақтаъдаги нотаниш бўлган характерли сўз маъносини изохлайлик. Бу – форсча *худованд* сўзининг қисқарган шакли *хованд*дир. Унинг луғавий маъноси «худо». Шу маънога кўра, байтни қуйидагича шарҳлаш мумкин: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки у (мурсал) бир зарра бўлса, сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар у бир банда бўлса, ахир сен Парвардигори оламсан. Агар бу ўринда *хованд* сўзининг кўчма «саййид» маъносини қўлласак, у ҳолда байт замирида қуйидаги маъно мавжуд: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки у (Навоий) бир зарра бўлса, сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар у бир оддий кул бўлса, ахир сен ҳар қандай балоларни қайтаргувчи *хованд* – саййидларнинг саййидисан-ку. Яъни суратдагина одам, маънода эса, неча минг йиллар бурун ҳам нур ҳолида мавжуд бўлган малаксан. Бу байт қатида ҳам фақат Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар маъносига ишора бор.

Ғазалнинг бошидан охиригача маъно ва сурат мутаносиблиги – анбиё, саййид ул-мурсалин Муҳаммад Мустафо(с.а.в.) нинг сифатлари орқали аста-секинлик билан намоён бўла боради. Шунини айтиш жоизки, ғазал замиридаги ботиний маънолар шарҳини қуйидаги румиёна таъриф-тавсиф орқали ифода-лаш айтиш муддаодир: «Набий ўзининг кўриниши (сурати)дан иборат эмас. Кўриниши унинг исми. Набийнинг ўзи эса ишқ ва муҳаббатдир! Боқийдир!

Худди солиҳнинг туяси каби. Унинг фақат юзигина туядир. Набий ўлмас ишк ва севгидан иборатдир». Аниқки, шоир бу ғазал замирига маънонинг сурат билан боғлиқлигини муфассал жо этган. Ахир, «Иккаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди». Зеро, «Сурат маъно нуридир... Демак, устунлик – суратда эмас, моҳиятда, ундаги жавҳардадир» (Румий).

Навоийнинг биз юқорида шарҳлашга уринган ғазалида нур – маъно, аслида суратдан олдин пайдо бўлган, яъни маъно бирламчи деган фикр илгари сурилган. Кўринадики, мазкур ғазал мисралари замирида ана шундай ботиний маънолар олами бор.

Улуғ бобомиз шеъриятидаги сўзларнинг турфа хил рангин маънолари шунча кўп ва жозибки, уларнинг тубига етишга ақл ожизлик қилади. Бу унинг сўз қоидаси борасида аниқ позицияга эга бўлганини англатади:

Ким оз деди нукта айшу ком ўлди анга,

Сўз қоидасида интизом ўлди анга...

Алишер Навоий бадиий матндаги ҳар бир сўзнинг бетакрор, пурмаънога эга бўлишига эришган улуғ сўз санъаткоригина бўлиб қолмай, балки ўзининг муназзах (пок, латиф) туйғулари ва гўзал ташбиҳлари орқали ҳар бир сўзни мангу кўнгил оламига йўналтира олган буюк зот ҳамдир:

Занбурнинг эви киби кўнглум тешук-тешук,

Лаълинг хаёли ҳар тешук ичинда бол экин.

Ҳар ҳолда, ушбу байтни ўқиган, уққан ва ундаги юқори пафосли бадиий кайфиятни тўлиқидрок этган ҳар бир шоир ақл чироғида беихтиёр нега менга яратган эгам шундай бир салоҳият бермаган-а деган, хаёл ўти чакнаши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шоир наздидаги чинакам сўз санъаткорининг муназзах (пок) кўнгли, мудом инсониятни эзгу амаллар сари ундаб турувчи, худди заҳматкаш асаларининг уяси сингари саросар сара сўзларга лиммо-лим тўлиб туриши жоизлиги ҳақидаги сўз қоидасини илгари суришдан иборат. Шу маънода улуғ шоирнинг қуйидаги мисралари биз илгари сурган сўз ҳақидаги фикр-мушоҳадаларга янада аниқлик киритади:

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,

*Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,
Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин*¹³³.

Шоир ушбу тўртлиги орқали «Қавл ул маръи юхбиру аммо фи қалбиҳи, яъни кишининг сўзи, унинг кўнглидагини фош этиб кўяди»¹³⁴, – дейди. Демакки, улуғ мутафаккир «Сўз қоидасида интизом...» деганда, инсоният зиммасига жуда катта маънавий масъулиятни юклайди. Зеро, «Мажолис ун-нафоис» асаридан ҳам маълумки, XIV–XV аср замона шоирларининг сўзни баён этиш кайфияти – сўз қоидасидаги тутумлари, яъни ундаги маъно ва миқдор ўзгаришлари доимо улуғ мутафаккирнинг нигоҳида бўлган, умуман, ушбу тўртлик мазмуни ҳам буни кўрсатиб турибди.

Ушбу фаслга хулоса қилар эканмиз, Навоий асарлари матнини статистик усулда кўриб чиқиш фақат тилшунослик нуқтаи назаридан эмас, матншуносликда ҳам муҳим ўрин тутadi. Зеро, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувидан таркиб топган соҳадир. Негаки, мумтоз адабиёт тарихи матнлари тил тарихи нуқтаи назаридан диахрон аспектда тадқиқ этиш билан борлиқ назарий-амалий масалалар матншуносликда ҳам ўрганилади.

Шоир асарларининг диний асосларини ўрганиш ҳам матн табида катта ўрин тутadi. Афсуски, илгари шоир асарлари матни диний жиҳатдан тўлиқ ўрганилмади. Ваҳоланки, ҳар бир миллат диний қадриятларининг матнда ифода топиш йўсини, халқаро нуфузи – халқининг муайян диний анъанавийлик тамойилларига риоя қилиши, бардавом диний анъанавийлик негизида диний тимсоллар яратиши билан белгиланади. Зотан, у ёки бу миллат шоирларининг бадиий услуби, шеъриятидаги диний поэтик образ, рамз ва тимсолларнинг жилоси диний-анъанавийлик заминидан баҳра олиб, ривожланади. Диний қарашлар зимнидаги анъанавийлик, бу – муайян бир соҳанинг анъанавий-диний негиз аурасида келажакда тадрижий ривожланти-

¹³³ Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.168–169.

¹³⁴ Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2018. – Б.560.

рилиши, муваффақиятли бардавомлиги, янги-янги жиҳатлари инкишоф этилиши зарур бўлган руҳоний – диний ҳодиса ҳисобланади. Айни маънода, иш жараёнида шоир асарларининг диний қатламлари, ундаги матний-диний тағмаёнолар изоҳ-шарҳлар билан таъминлансагина академнашрларнинг мукамаллиги таъминланади.

II БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Бадиий матн таҳлил усуллариининг асоси – микроанализ имкониятларига асосланишдир. Микроанализ нафақат матнни аслият асосида қайта тиклаш балки асар муаллифи услубини ўрганиш билан ҳам характерлидир.

Ҳозирги ўзбек матншунослигида герменевтиканинг муҳим аҳамият касб этиши эътироф этилмоқда. Бу усул икки тушунчани ўзида мужассам этган: 1) матн талқини назарияси ва амалиёти; 2) замонавий фалсафадаги оқим. Демак, бадиий асарни матний тадқиқ этишнинг яна бир усули герменевтика деб номланган. У ёзув ёдгорликлар матнининг тағмаёносини очиш усули бўлиб, ҳозиргача муайян ўзгаришлар билан етиб келган қадимги матнларнинг дастлабки маъносини қайта тиклашга қаратилган бир таълимот ҳисобланади.

2. Герменевтик таҳлил йўсинининг асосий назарий тамойиллари қуйидагилардан иборат: а) умумий контекстуал талқин тамойиллари; б) шу соҳа доирасига кирувчи талқин усуллари; в) муаллиф назарда тутган аниқ мақсад ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда матннинг тарихий-тадрижий ва ижтимоий-сиёсий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг бошқа қўлёзма нусхалари таҳлили; г) муаллиф мантиқий фикр-мулоҳазалари маъноларини очиш; д) таҳлилда муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган прагматик имкониятларга ҳам асосланиш.

3. Берилган матннинг бадиийлиги, эмоционаллиги, таъсирчанлиги, тасвирийлиги ортида ижодкорнинг, у тегишли бўлган халқ ва умуман инсониятнинг фасоҳати, англаб етилган ёки англаб етилмаган фасоҳати

замирида, минглаб авлодларнинг орзу-умидлари, тилаклари, эстетик дунёси, калб манзаралари тасвири мужассам бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси герменевтиканинг бадиий тилга асосланган матн имкониятлари замирида ўрин топади.

4. Навоий асарлари матнини тадқиқ этиш, унинг назм-наср тарзида ёзилган манбалар эканлигига биноан, назмий ва насрий асарлар матнини ўрганишга қўйилган талаблар асосида комплекс текширилишни тақозо қилади. Герменевтик талқин улуғ шоир асарлари матнининг бадиий, илмий, тарихий мавзудаги барча асарлари учун ҳам жорий қилиниши мақсадга мувофиқдир. Бу билан Навоий асарлари матни тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади. Герменевтик таҳлил матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: а) Навоий асарларининг мукамал илмий-танқидий матнини яратиш ва шу асосда тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; б) бу борадаги илмий текширувлар шоир асарлари матнини ўрганиш юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий омил вазифасини бажаради.

5. Навоий асарлари матни статистик усулларда кўпроқ тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган. Бироқ кейинчалик умумфилологик текширувлар натижаси тақозосига кўра, бу усул матншуносликда ҳам жорий қилина бошлади. Тадқиқотларда статистик усуллардан кенг ва унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувида таркиб топган соҳадир. Негаки, мумтоз адабиёт тарихи матнлари тил тарихи нуқтаи назаридан диахрон аспектда тадқиқ этиш билан борлиқ назарий-амалий масалалар матншуносликда ҳам ўрганишни назарда тутлади.

6. XX–XXI аср компьютер технологияси тараққиёти муносабати билан барча ижтимоий-илмий соҳаларда математик ва статистик усуллардан кенг истифода этишга катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ўзбек матн-

шунослигида XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб, айниқса, илмий-танқидий матн тузишда статистик методлардан фойдаланилди ва бу методларга алоҳида эътибор берилди бошланди. Унда матндаги ҳар бир сатр ёки ҳар бир байт рақамланиши ва уларнинг статистикаси берилишида шарт ва зарурий тамойиллар, мезонлар ишлаб чиқилди. Бироқ матнни тадқиқ этишнинг бошқа усулларида статистик методлардан унумли фойдаланилмади. Шунинг учун ҳам, Навоий асарлари матни кўп маротаба матний тадқиқот объекти бўлишига қарамасдан, то ҳануз статистик усуллар асосида тадқиқотлар олиб борилмади ва буни бугунги кунгача илмий шарҳ ва изоҳлар билан тўлиқ таъминланган Навоий асарлари тўплами ёки АНАТИЛнинг такомиллаштирилган варианты йўқлигида ҳам кўрамиз.

7. Шоир асарларининг диний асосларини ўрганиш ҳам матн табида катта ўрин тутди. Афсуски, илгари шоир асарлари матни диний жиҳатдан тўлиқ ўрганилмади. Ваҳоланки, ҳар бир миллат диний қадриятларининг матнда ифода топиш йўсини, халқаро нуфузи – халқининг муайян диний анъанавийлик тамойилларига риоя қилиши, бардавом диний анъанавийлик негизида диний тимсоллар яратиши билан белгиланади. Зотан, у ёки бу миллат шоирларининг бадиий услуби, шеъриятидаги диний поэтик образ, рамз ва тимсолларнинг жилоси диний-анъанавийлик заминидан баҳра олиб, ривожланади. Диний қарашлар зимнидаги анъанавийлик, бу – муайян бир соҳанинг анъанавий-диний негиз аурасида келажакда тадрижий ривожлантирилиши, муваффақиятли бардавомлиги, янги-янги жиҳатлари инкишоф этилиши зарур бўлган руҳоний – диний ҳодиса ҳисобланади. Айни маънода, иш жараёнида шоир асарларининг диний қатламлари, ундаги матний-диний таъмаънолар изоҳ-шарҳлар билан таъминлансагина академнашрларнинг мукамаллиги таъминланади.

III БОБ. НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИНИ ТАБДИЛ ҚИЛИШ ЖАРАЁНИДА МАТНШУНОСЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ

3.1. Орфографик ва фонетик, пунктуацион хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили

Алишер Навоий асарлари лексик таркиби туркий, форсий ва арабий сўзлардан таркиб топган. Маълумки, туркий ёзма ёдгорликлар тили, товуш тизими, хусусан, унлилар арабча ва форс-тожик тиллари унлиларидан миқдор жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам тубдан фарқланади. Матнчи бунини ҳисобга олиши ва ҳар бир сўзнинг контекстдаги мазмунига кўра тўғри ўқиши шарт этиб қўйилади. Худди шу аспектда мумтоз адабиёт намуналарининг жорий ёзувга ўгириш, яъни транслитерация масаласи ҳам текстология соҳасининг муҳим бўғинларидан ҳисобланади.

Туркий сўзлардаги унли товушларнинг ёзувдаги ифодаси бўйича ҳали жаҳон матншунослигида бир қарорга келингани йўқ. Бу ҳол Навоий асарларининг замонавий туркий тилларидаги табдилларда ҳам, хориж олимларининг инглиз ва бошқа Европа тилларида олиб борган тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида мумтоз ёзувимиздаги унлилар ҳақида қимматли маълумотлар берган. Уларни тўплаб, тартибга келтириш натижасида XV аср вокализм ва консонантизми – мумтоз ёзувимиз ҳақида зарур маълумотлар олиш мумкин. Бугун табдил (транслитерация) соҳасида ягона унификацияланган қоидаларга эришишимиз мумкинми, бу ҳозирча матнчиликнинг энг катта муаммоси десам янглишмайман. Аввало, Навоийнинг товушлар тизими ҳақидаги ўз қарашларига эътибор қаратсак.

Масалан, шоир а унлисининг сифат хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни баён этади. «... Ул жумладин бири, Алиф (ا) билад ҳо (ه) орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз билад қофия қилса бўлур. андоқки, «ядо» (يَدَا) лафазин «садо» (سَدَا) билад

кофия қилса бўлур, «**бода**» (باده) била ҳам кофия қилса бўлур»¹³⁵. Шоир ушбу мисол ёрдамида эски ўзбек тилида иккита **а** унлиси, бири алиф (ا) белгиси орқали ифодаланувчи меъёрий чўзиқликка эга **а** товушини, иккинчиси ҳойи хавваз (ه) орқали ифодаланувчи, маъно ажратиш хусусиятига эга бўлмаган қисқа **а** унлиси мавжудлигини маълум қилмоқда. Ва ниҳоят, шоир асарларида учровчи, жумладан, Алишер Навоийнинг Техрондаги салтанат кутубхонасида сақланаётган шоир дастхатидаги сўз бошида келувчи алифи мамдуда (اِ) – чўзиқ **а** билан ёзилган: *алмиштур, атса, агулуқ* сўзларини ҳисобга олсак, XV асрда уч хил **а** унлиси мавжуд бўлганлиги маълум бўлади¹³⁶. Навоий лабланган унли ҳақида сўз юритар экан, XV аср эски ўзбек адабий тилида тўртта мустақил фонема бўлганлигини таъкидлаб, қуйидаги мисолларни келтиради: «...**тўр** (تور) ки домдур, яна **тўр** (تور) ки андин дақиқ (ингичка)рокдурки: куш ўлтурур йиғочдур ва **тўр** (تور) ки, андин дақиқрокдур: уйнинг тўридур ва **тўр** (تور) ки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур»¹³⁷.

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, Навоий эски ўзбек тилида бири-биридан узун-қисқаликда фарқланувчи тўрт мустақил фонема борлигини таъкидламоқда. Улардан биринчиси оддий чўзиқликка эга **ў** (تور – дом), иккинчиси (تور – куш ўтирадиган ёғоч) биринчисидан қисқароқ бўлганлиги учун биринчи даражали қисқа **у**¹³⁸, учинчиси (تور – уйнинг тўри) иккинчисидан қисқароқ бўлгани учун иккинчи даражали қисқа **у**; тўртинчиси **ў** (تور – тўрлиғ, эшикнинг тўри) учинчисидан қисқароқ бўлгани учун учинчи даражали қисқа **у**.

Шоир XV асрдаги **и** унлилари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар қолдирган: «Ва **ёйий** мисол уч ҳаракатдан ортиқ топилмас: тер (تير) ки,

¹³⁵ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 19.

¹³⁶ Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.36–43; Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24; Шукуров Ш. Ҳойи хавваз ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1991. -№ 5. – Б.20–25.

¹³⁷ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 19.

¹³⁸ Алишер Навоий асарларига бағишлаб тузилган «Бадоеъ ул-луғат» маълумотларига асосланиб иккинчи, учинчи ва тўртинчи фонемалар – **у** килиб олинди.

¹³⁹ Ўша асар. – Б. 19.

термак маъниси биладир. **Тер** (تير) ки, андин дақиқдур, улдурки, сортлар они «арак» ва «хуй» дерлар. **Тер** (تير) ки, боридин арикдур, ўқ маъноси биладур»¹⁴⁰. Бу мисоллар XV аср эски ўзбек тилида бир-биридан узун-қисқаликда фарқ қилиб, маъно ажаратиш хусусиятига эга учта **и** унлиси бўлганлигини кўрсатади. Булардан биринчи сўздаги **и** унлисини биз **и'** деб олдик, иккинчи сўзда оддий чўзиқликдаги **и**, учинчисида чўзиқ **и** фонемаси акс этган. Агар бу маълумотларга шоир асарлардаги **к**, **ғ** ундошлари ёнида келадиган қисқа **и** унлисини қўшсак (қыз, ғыл) XV асрда тўртта **и** товуши борлигини билиш мумкин. Бу эса, шоирнинг «...ва туркий алфозда бу маъруф мажхул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам **вовий**си ҳам **ёйий**си» фикрини тўла тасдиқлайди¹⁴¹. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бу тўртта **и** дан учтаси фонема ҳисобланади, чунки юқоридаги мисоллардан кўринишича, улар маъно ажратиш хусусиятига эга. Қолган биттаси (қисқа **и**) бу хусусиятдан мустасно. Бу унлилар ёнига ўша давр тилида мавжуд бўлган ўрта кенг **э** унлисини қўшсак, XV асрда қуйидаги унли товушлар бўлганлигини кўрамиз: 1) маддали алиф – чўзиқ **ä**; 2) оддий чўзиқликка эга **а**; 3) ҳойи ҳавваз орқали ифодаланган қисқа **а**; 4) оддий чўзиқликдаги **ў**; 5) биринчи даражали қисқа **у**; 6) иккинчи даражали қисқа **у**; 7) учинчи даражали қисқа **у**; 8) оддий чўзиқликка эга **и**; 9) қисқа **и**; 10) узун **и**; 11) **и'** унлиси; 12) **э** унлиси.

Демак, Навоий асарлари тилида, яъни XV аср эски ўзбек тилида 12 та унли товуш бўлган. Улардан тўққизтаси фонема хусусиятига эга (**а**, **ў**, **у** – биринчи даражали қисқа, **у** – иккинчи даражали қисқа, **у** – учинчи даражали қисқа **и**, **и'**, **и**; **э**) қолган учтаси (чўзиқ **ä**, қисқа **а** ва **и**) бу хусусиятдан мустасно. Бундан ташқари, ёзув ёдгорликлар тилидаги унли товушларнинг имлоси, айниқса, алиф (ا), вов (و), йо (ي) ҳарфларининг имлоси ва вазифаларини айрим туркийшунос олимлар ўз илмий мақолаларида бирма-бир

¹⁴⁰ Ўша асар. – Б.19.

¹⁴¹ Ўша асар. – Б.19.

батафсил таҳлил қилиб ўтишган¹⁴². Аммо кейинги тадқиқотлар мумтоз ўзбек тилида 12 та эмас 10 та унли борлигини тасдиқлайди¹⁴³. Улар бир-биридан узун- қисқалик билан фарқ қилган: **а:** - **а**, **и:** - **и**, **у:** - **у**, **ў:** - **ў**, **э:** - **э** ¹⁴⁴. Ундошлар эса 31 та бўлганлигини кўрсатади¹⁴⁵.

Ундошлар имлоси. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг саккизинчи мажлисида Хусайн Бойқаро шеърятини ҳақида фикр-мулоҳаза юритар экан, ўзбек тилидаги ундошлар борасида қимматли маълумотлар бериб ўтади. Навоийнинг фикрича, эски ўзбек ёзувида йигирма учта ундош бўлган. Кўринадики, эски ўзбек тилида ўнта унли ва йигирма учта ундош бўлган. Демак, эски ўзбек ёзуви ўттиз битта ҳарфдан иборат. Аммо, луғатшунос Толе Имоний фикрича, эски ўзбек алифбоси ўттиз беш ҳарфдан иборат бўлган¹⁴⁶. Бизнингча, бу борадаги кейинги тадқиқот ишларининг натижаларига асосланиш лозим¹⁴⁷.

Ўтмишда яратилган тарихий, адабий манбаларни тадбир қилишда, аввало, у ёки бу ёзувнинг имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда ёзувнинг асосий хусусиятларидан бири унинг график белгиси бўлиб хизмат қила олишидир¹⁴⁸. Ёзув маълум бир эҳтиёж зарурият асосида фикрни кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Матн таъдилини амалга оширишда ёзув муҳим ўрин эгаллайди. Зеро, қадимги ёзув ёдгорликлари бизгача монӣй, сурёний, браҳма, ҳинд, орамӣй, юноний-бохтарӣй, миххат, авесто, суғд, рун, уйғур, хоразм, ўрхун-энасой, араб, эски ўзбек ёзуви каби алифболар орқали етиб келган. Шу жиҳатдан, араб ёзувида ўз ифодаси топган Алишер Навоий асарларидаги янги аниқланган сўз ва ибораларнинг фонетик, шаклдошлик хусусиятлари алоҳида эътиборга моликдир.

¹⁴² Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.36–43; Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24; Шукуров Ш. Ҳойи ҳавваз ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1991. -№ 5. – Б.20–25; «Алишер Навоий: комусий луғат»/Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. – Т. : Шарк, 2016. – Б. 392–393.

¹⁴³ Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – Т., 209. – С.28.

¹⁴⁴ Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б.30.

¹⁴⁵ Ўша асар. Б.30.

¹⁴⁶ Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – Б.4.

¹⁴⁷ Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б.32.

¹⁴⁸ Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.22.

Таъкидлаганимиздек, араб ёзуви имкониятлари бошқа ёзувлардан тубдан фаркланиб туради. Масалан, бу ёзувда **қ, қ, ғ** товушлари изчиллик билан фарқланади. Грамматик кўрсаткичлар таркиби (сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчилар)да эса, бу товушлар жуда кенг қўлланилган. Бундай қўшимчаларда **қ, ғ** товуши ўзак ва қўшимча таркибидаги унлиларнинг каттик (орқа қатор)лигидан **қ, ғ** эса, уларнинг юмшоқ (олд қатор)лилигидан далолат беради ва сўз таркибидаги унлилар табиатини аниқлашга ёрдам беради. Иккинчидан, қисқа унлиларнинг ёзувда ифодаланмаслиги нафақат арабча, форсча, балки туркий сўз ва қўшимчаларнинг матндаги имлосини аниқлаш учун, баъзан бир ҳаракат белгисини иккинчи бир ҳаракат белгиси билан ёзиш имкониятини беради. Учинчидан, туркий сўзлар имлосидаги ранг-баранглик унли товушларни ёзувда мумкин қадар тўла акс эттириш имкониятини беради ва сўздаги унли товушларни аниқлашга ёрдам беради. Товушларни адекват ўтказиш муаммоси олдимизга Навоий асарларини транскрипция усулида бериш афзалми ёки арабий ҳарфларни жорий алифбога ўтказиш маъқулми (транслитерация усули), деган масалада аниқ бир ечимга келишни талаб қилади. Жаҳон навоийшунослиги тажрибасини кузатадиган бўлсак, Туркияда бу масалада анча тажриба тўпланган. Хусусан, улар мумтоз адабиёт намуналарини ҳозирги турк ёзувига табдил қилишда қилишда деярли бир хил мураккабликдаги транскрипциядан фойдаланадилар. Уларни қуйидаги мисоллар воситасида кўрсатиш мумкин:

Cins-i beşer yok āgehing ħurşîd ħāk-i dergehing

Kök mehd ara ħifl-i rehing yitti ata vü tört ana ¹⁴⁹.

«Найратү'л-ебрâr»:

Rişte imes ħurfe kemendîdür ol

Devlet ü dîn şaydıġa bendîdür ol

Қaysi kemend olmadı herġiz kemend

Ravza-i Firdevs ġazālîġa bend¹⁵⁰.

¹⁴⁹ ‘Ālî Şîr Nevâyî. Fevāyidü’l-kiber. Hazirlayan Onal Kaya.-Ankara, 1996. – .S.5.

¹⁵⁰ Ālî Şîr Nevâyî. Hayratü’l-ebrâr. Hazirlayan Muhammed Sabir, Tanju Seyhan. – Istanbul: Kesit, 2016. – .S.81.

Кўриниб турибдики, форсий изофа чизикча орқали берилган. Ингичка –и *î* белгиси билан, йўғон –и эса *i* белгиси билан ифодаланади. Ундош харфларга келадиган бўлсак, улар араб ёзувидаги харфларни айнан транслитерация қилишган. Йўғон – *ÿ* *ö* белгиси билан, ингичка –у эса *ii* белгиси билан берилган. Ўзбекистонда амалга оширилган охириги тадқиқотларда транслитерация ва транскрипцияни қўллашнинг дастлабки уринишларини кўриш мумкин. Жумладан, Ш.Сирожиддинов -у тил олди унлисини *ū* шаклида (*bölūr*), тил орқа –*ÿ* ни айрим ўринларда *ō* шаклида (*ōqughāngha*), айрим ўринларда эса *u* шаклида (*köngul*); тил олди –*u* (ий)ни *ī* шаклида, тил орқа –*u* ни *i* тарзида беради, изофаларни чизикча билан ажратган¹⁵¹. А.Эркиновнинг тадқиқотида -у тил олди унлиси *u* шаклида (*husn mulki*), тил орқа –*ÿ* унлиси *ö* тарзида (*öz*), тил олди –*u* (ий) *i* шаклида, тил орқа –*u* ни бир жойда *ï* (*qildim*), бошқа бир ўринда *i* (*išimdän*) тарзида беради¹⁵². А.Эркинов ҳам изофани чизикча билан ажратган. Шунини таъкид-лаш жоизки, ҳар иккала тадқиқотдаги ёндашув дастлабки уринишлар бўлгани учун камчиликлардан холи бўлмаслиги табиий. Масалан, транслитерация ва транскрипция элементлари аралаштириб юборилган. Ундошларни беришда, гоҳ транслитерацияларда қўлланадиган араб тилига хос бўлган товушни ифодаловчи белгилар (ذ dh, غ gh, ط t, ض d, ص s) ишлатилган, «ё» беришда кўп ўринларда *ī* ва *i* унлилари чалкаштириб юборилганини кўрамиз. Француз навоийшунос олими Марк Тоутант тадқиқотларидан ғарб олимлари қўллаётган транслитерация ҳақида тасаввур олиш мумкин. Масалан, олим келтирган Навоий байти табдилига кўз ташласак:

Angla bu qānūn ilā shah khidmatin

‘Ayshidin artuq gham ilā mihnatin.

У «қонун»даги «о» *ā* билан, -у ни *ū* билан, ингичка -а ни *ä* билан, йўғон –а ни *a* билан, -ғ ни *gh* билан ифодалаган. У «шоҳ» ва «қонун»даги «о»ни фарқламоқда.

¹⁵¹ Қаранг: Sirojiddinov Sh.Mir Ali Shir Nava’i the great. –Tashkent: G’ulom, 2018.

¹⁵² Қаранг:Erkinov A.Ali Shir Nava’i : Divan of the Aq Qoyunlu admirers. –Tokyo: ILCAA, 2015.

Яна бир байт:

Tā bu wasīla bilā tapīb qabūl
Maqsad-i aslī sarī bolghay nuzūl ¹⁵³.

Бунда М.Тоутант бошдаги «то» ни «Тā» шаклида тўғри бераётган бўлса ҳам, «tapīb»да ҳам талаффуз ва ҳам вазн тақозосига кўра чўзиқ бўлган «то» ни “ta” шаклида беради. Бу унинг ўзбек тили хусусиятларидан эмас, ғарбий туркий тил фонетик хусусиятларидан келиб чиқаётганини билдиради. Агар биз бу йўлдан борадиган бўлсак, Навоийни табдил қилишда жуда кўп муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Қ.Содиқов Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» табдилида қуйидаги транскрипция усулини қўллаган. Унга кўра:

a – тилнинг тагидан чиқадиган (орқа қатор), «йўғон», кенг, лабланмаган унли;

ä – тилнинг учидан чиқадиган (олд қатор), «ингичка», кенг, лабланмаган унли;

e – тилнинг учидан чиқадиган, «ингичка», «ёпик», лабланмаган унли.

ï – тилнинг тагидан чиқадиган, «йўғон», тор, лабланмаган унли;

i – тилнинг учидан чиқадиган, «ингичка», тор, лабланмаган унли;

o – тилнинг тагидан чиқадиган, «йўғон», кенг, лабланган унли;

ö – тилнинг учидан чиқадиган, «ингичка», кенг, лабланган унли;

u – тилнинг тагидан чиқадиган, «йўғон», тор, лабланган унли;

ü – тилнинг учидан чиқадиган, «ингичка», тор, лабланган унли.

Ундошлар учун туркшуносликда қабул қилинган *b, p, d, t, q, k, γ, g, x, z, s, č, š, y, l, m, n, ŋ, r* ҳарфлари қўлланган. Буларнинг ичида: *γ* ҳарфи ўзбекча кирилл хатидаги *г* га, *č* – *ч* га, *š* – *ш* га тўғри келади.

Шунингдек, асарнинг араб ёзувли қўлёзмаларида ишлатилган *ž* товуши *ž* билан берилган.

Туркий сўзларда сўз ичи ёки сўз охирида келган *ǰ* ҳарфи транскрипцияда *δ* билан ифодаланган.

¹⁵³ Toutant M. Adab according to Mir ‘Ali Shir Nava’i/Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2018 йил, 8 февраль. –pp.110–121.

Араб тилидан ўзлашган сўзларда ишлатилган, араб тилигагина хос бўлган айрим товушлар учун қуйидаги белгилардан фойдаланилган: **ذ** ҳарфи учун – *ð*; **ه** учун – *h*; **ح** учун – *ħ*; **ث** учун – *ð*; **ع** учун – *ʿ*; **ظ** учун – *z*; **ط** учун – *t*; **ض** учун – *d*; **ص** учун – *ʃ*.

Шунингдек, арабча ва форсчадан ўзлашган сўзлардаги чўзик унлиларни беришда ўша унлини ифодалаган ҳарфнинг устига чизикча тортиб кетилган: *ā*, *ī*, *ū* сингари¹⁵⁴. Қ.Содиқов тавсияси батафсиллиги билан эътиборга лойиқ. Аммо бугун ўша даврда Навоий талаффузининг айнан шундай бўлгани ва тўлалигича туркий тил фонетикасига бўйсундирилганига ким кафолат бера олади? Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн»даги мулоҳазалари фақат туркий сўзларга тааллуқлидир. Бироқ Навоий асарларидаги лексик қатламнинг саксон фоизини арабий ва форсий сўзлар ташкил этади. Табдил қилиш ишларида уларни ҳам туркий тиллар фонетикаси асосида қараб чиқиш тўғри бўлмаса керак.

Қисқача қилиб айтганда, табдил қоидаларининг ягона тартиби ишлаб чиқилмагунча бундай турфахилликларнинг бўлиши табиий.

Бизнингча, Навоий асарлари табдилида фақат туркий сўзларга тегишли ерларда имкон қадар Қ.Содиқов тавсия этаётган транскрипция усулини қўллаган маъқул. Бироқ бу ҳам жуда мушкул вазифа. Бунинг учун қадимги туркий тил қонуниятларини билиш талаб қилинади. Шу нуқтаи назардан транслитерация усулини қўллаш муайян даражада шоир асарларини илмий жамоатчиликка таништиришга хизмат қилиши аниқ. Ушбу масала мунозарали ва дунё олимлари ягона фикрга келмагунча мунозарали бўлиб қолаверади. Қўлёзма асарлардаги сўз ва ибораларнинг шаклий ифодаси, хусусан, товуш таркибидаги ўзгаришлар, фонетик вариантларнинг юзага келиши оддий бир ҳолат эмас. Бу матннинг ички ривожланиш қонуниятлари, давр муҳити, тилларнинг ўзаро таъсири, янги-янги сўз ва ибораларнинг кириб келиши, фан ва техниканинг тараққиёти сингари тамойилларга

¹⁵⁴ Содиқов Қ. Матнни ўқиш ва транскрипцияга ўгириш йўллари/ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: Академнашр, 2017. –Б.25–26.

асосланади. Демак, уларни табдил қилиш жараёнида бу фонетик ҳолатларни чуқур ўрганиш жоиз бўлади. Бу борада XIV–XV асрларда яратилган Навоий асарларидаги айрим туркий сўзларнинг имловий хусусиятлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир. Шоир асарларида баъзи туркий сўзлардаги унли товушлар МАТ нашрларида ифодаланмаган. МАТдаги бундай сўзларни куйидагича гуруҳлантириш мумкин:

1. Биринчи бўғиндаги **а** товуши ёзувда ифодаланилган:

Мажнун ғамидин бори азолиқ,

*Лайли ўлуми учун қаролик*¹⁵⁵.

قىرا لىق **қаролик** [ЛМ,306], ياشيرماق **яширмак** [НМ,161],¹⁵⁶ يخنه **яхна** [НМ,222,427], يخشىلىق **яхшилиқ** [НМ,155], يشقماق **яшқамок** [МЛ, 12], قىرلوغاج **қарлуғоч** [МҚ,84], قىرداشلىغ **қардошлиғ** [НМ, 83], قىراقچى لىق **қароқчилик** [ТАХ, 132], قىلوله **қайлула** [НМ, 206] ва бошқ.

2. Биринчи бўғиндаги **и** товуши ёзувда ифодаланмаган:

Бир қадаҳ май берсалар, ваҳ, ғояти ифлосдин,

*Неча лаъли қийматий топқон ғадодек олдарай*¹⁵⁷.

قىماتى **қийматий** [ББ,528], قىاغ **қиёғ** [БВ,491] ва бошқ.

3. Биринчи бўғинда **у** товуши ёзувда ифодаланмаган: «Ўз замонида балки бунча **қурун** (قرون)ларда алардек солиқ муртоз киши ёд бермас. Қабрлари ҳам ул кентда ўқдур»[НМ, 445].

4. Иккинчи бўғинда **а** товуши ёзувда ифодаланмаган: «Ҳақиқий ишқ беқарори ва анинг тажаллиёти садамининг беихтиёри, **қалақ** (قلق) ва изтиробда анга яраша керак бўлғай» [МҚ, 86]. Шунингдек бу сўз шоирнинг бошқа асарларида ҳам учрайди قلق **қалақ** [НМ, 356, 359, 418].

5. Айрим сўзлар икки хил шаклда ёзилган **а** – нул: شوربه **шўрба** [НМ,167] – شوربا **шўрбо** [НМ, 246]; **у** – **и**: يوقسوزلوق **йўқсузлук** [НМ, 497] – كونگوللىك **кўнгуллик** [НМ, 59], كونگوللوك **кўнгуллуқ** [НШ, 411] – كونگوللىك **кўнгуллик**

¹⁵⁵ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1992. – Б. 306.

¹⁵⁶ Қавс ичидаги қисқартма асар номининг («Насойим ул-муҳаббат» [НМ], ракамлар эса асар саҳифаларинигина билдиради. Кейинги ўринларда МАТдаги барча асарларнинг номи ана шундай тарзда берилади. Бу ҳақда тадқиқотнинг «Шартли қисқартмалар» қисмига қаранг.

¹⁵⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 528.

кўнгуллик [НМ,168,191,236], г – в: چوگورتکه чугуртка [ТАХ, 131] – جوورتکه чувуртка [НМ,23], б – п: چوبروتماق чубрутмоқ [ФК,114] – چوپروتماق чупрутмоқ [МК, 13], қ – ғ: آقلىق оқлик [ХА, 223] – آقلىغ оқлиғ [МК, 42], آچىلماغلىق очилмоғлик [ФК,393] – آچىلماغلىغ очилмоғлиғ [ХА, 61], آورالىق оралик [ХМ,15] – آورالىغ оралиғ [НМ,1993], қ- к: قوراغلىق куроғлик [НМ,490] – قوراغلىك куроғлик [НМ,75], كوناغولسىزلىق кўнгулсизлик [ХА, 283] – كوناغولسىزلىك кўнгулсизлик [ФС,433], у – ноль: يورتاچى юртачи [МК, 80] – يورتاچى юртачи [ЛТ,31] ва бошқ.

МАТда айрим форсий сўз ва сўз бирикмалари икки хил шаклда ёзилган:

Қайси пари пайкари ҳури нажод,

Балки анга ҳуру пари хоназод¹⁵⁸.

Ки бор ул хайли саргардони сода

Санга фарзанд, бизга хоназода¹⁵⁹.

خانه زاد хоназод [ХА, 201], خانه زاده хоназода [ББ, 19], آزادмард [НМ,75-76], آزاده مرد озодамард [НМ, 326], سرفراز сарфароз [ЛМ, 301], سرپراز сарпароз [ФС,51] کلاغ پا калоғпо [МЛ,11], کلاغ پای колоғпой [МК, 72] ва бошқ.

МАТда баъзи арабча сўз ва сўз бирикмалари икки хил тарзда ифода-ланган: فريضة фариза [НМ,109], فريض фариз [НШ,156], شى لله шайлиллох [НШ, 477], شىءالله шайъ-ул (л) оҳ [НШ,80], خاتم النبواه хотам ун-нубувва [ТАХ, 181], خاتم النبوت хотам ун-нубувват [ТАХ,177] ва бошқ.

Шунингдек, айрим арабча ва форсча сўзлар жорий алифбода икки ёки ундан ортиқ шаклларда учрайди: عاطرد аторуд [СИ,202] – аторуд [ББ,18], – уторид [НШ, 455, ХА, 310] – уторуд [ББ, 477], كيسه بر киссабур [МК, 36], – кисабур [ХА,243], عليه السلام алайҳис-салом [ББ,98], – алайҳас-салом [НМ,150] ва бошқ.

¹⁵⁸ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1991. – Б. 201.

¹⁵⁹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 19.

Алишер Навоий асарлари табдилни тайёрлашда асар тили, унда қўлланган сўз ва ибораларнинг қандай талаффуз этилганини тўғри бера олиш лозимдир. Нуқсонли, яъни пунктуацион белгилари хато қўйилган матн, сўзлари нотўғри берилган матн китобхонни чалғитади, матн замиридаги маънони англашга монелик қилади. Жумладан, Навоий асарлари қўлёзмаларида ҳозиргидек тиниш белгилари қўлланилмаган. Албатта, қисман бўлсада мумтоз асарлар матни табдили бўйича матншуносликка оид айрим тадқиқот ишлари қилинган¹⁶⁰. Энди шу тадқиқот ишлари таҳлилларига тўхталиб ўтсак.

Шунингдек, матншунос олим Ваҳоб Раҳмоннинг «Мумтоз сўз сеҳри» китобида ҳам шу пайтгача мумтоз асарлар матни табдилида йўл қўйилиб келинаётган жиддий нуқсон ва камчиликлар ҳақида қизиқарли баҳс ва мунозаралар бор. Масалан:

*Зиҳи буроқинг изи ҳажру сайр барқ осо,
Бу барқ сайри била пўяси фалак фасо*¹⁶¹.

Лекин матншунос олим Ваҳоб Раҳмон ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги «**фалак фарсо**» сўзини «**фалак фасо**» тарзида янглиш қўллаган. Аслида асар нашри табдилида бу сўз тўғри қўлланилган:

*Зиҳи буроқинг изи ҳажру сайр барқ осо,
Бу барқ сайри била пўяси **фалак фарсо***¹⁶².

Шунга қарамасдан, матншунос байтдаги хатоликларни маромига етказиб кўрсатган. Энди шу байт бўйича матншунос таҳлиliga ўтамыз:

«Шу биргина байтда матншуносликнинг энг муҳим учта талаби бажарилмаган»:

1. Отнинг изи айрилиққа (ҳажр) ўхшайдими? Муаллиф отнинг изини

¹⁶⁰ Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. – Б. 136; Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.440; Жумахўжа Н. Алишер Навоий асарларидаги «эп», «қолғай», «шух» сўзларининг маънолари ва матний хусусиятлари. <http://nusratullajumaxoja.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>

¹⁶¹ Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. –Б.373.

¹⁶² Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б.11.

«мехр» (қуёш)га ўхшатган эди. Ношир «мехр» (қуёш) сўзини «ҳажр» деб ўқиган-у уқмаган.

2. Қўшма сўзлар имлоси «барқсайр», «фалакфарсо», «барқосо» бузиб берилган. Натижада «барқсайр» (Буроқ назарда тутилган) яшиннинг сайрига айланган.

3. «Сайр» сўзидаги изофа инобатга олинмаган. Энди байтнинг эпақадаги тарзини тиклайлик:

*Зиҳи буроқинг изи **мехру сайри барқосо**,
Бу **барқсайри** била пўяси фалакфарсо»¹⁶³.*

Улуғ шоир асарлари матни табдилини ўқишда тиниш белгили хато кўпинча -ки эргаштирувчи боғловчиси билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

Афсуски, бундай нуқсонлар шоир асарларининг 2013 йил «Ғафур Ғулом» нашриёти томонидан нашр этилган ўн жилдлик «Тўла асарлар тўплами»да ҳам юз берган. Айни маънода «Тўла асарлар тўплами»нинг «Ғаройиб ус-сиғар» асарида олинган эргаш гапли қўшма гап шаклидаги байтнинг берилишига эътиборни қаратайлик:

*Навоий фироқингдин анингдек заиф ўлди,
Ки ўрнида эл боқса дегайлар магар йўқтур»¹⁶⁴.*

Нашрда биринчи мисранинг охирига вергул қўйилган, кейинги мисра эса -ки боғловчиси билан бошланган. Аслида -ки биринчи мисрадаги ўлди сўзига тегишли бўлиб, қўшма гап «Навоий фироқингдан шундай заиф бўлдики, агар унга эл қараса у йўқ-ку дейдилар» деган маънони англатади. Матндаги -ки мисра бошида келгани билан, уни алоҳида сўз дея қарамаслик жоиз: у инверсия, ўрин алмашиши ҳолатига кўра шу ерда турибди; у эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Шу туфайли вергул биринчи мисранинг охирига эмас, -ки дан кейин қўйилиши керак.

Ёки яна бир мисол:

Шаҳга бормиш бу навъ овоза,

¹⁶³ Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.373–374.

¹⁶⁴ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2013. – Б. 171.

*Ки анинг базлига йўқ андоза*¹⁶⁵.

Бу байтда ҳам кейинги гап ки- билан бошланаётгани йўқ. У «овоза» сўзига тааллуқли бўлиб, вергул иккинчи мисрадаги -ки дан сўнг қўйилади. Бу гапнинг қурилиши шундай: «Шоҳнинг қулоғига шундай овоза етибдирки, гўё Масъуднинг тенги йўқ эмиш». Албатта, шоир асарлари матни табдилларида тиниш белгиларнинг, айниқса вергулнинг ўрни бекиёс. Зеро, бир вергул нотўғри қўлланилса матн маъноси бутунлай ўзгариб кетади:

Навоий, аҳли жунун зумрасига кирди илоҳий,

*Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил анга Лайло*¹⁶⁶.

Ушбу байтни матншунос олим Ваҳоб Раҳмон қуйидагича матний таҳлил қилиб ўтган: «Байтлар қиёсида «илоҳи» ва «илоҳий» фарқли ҳолатлари кузатилади, холос, фикр ўша-ўша. Мулоҳаза қилайлик. Алишер Навоий «Мукаммал асарлар тўплами» йигирма жилдлигини нашрга тайёрлаган, айниқса иккинчи ва тўртинчи жилдларнинг нашрга тайёрловчиси, масъул муҳаррири, нашриёт муҳаррири ва мусахҳихларидан бирор киши шу байт мазмунини мулоҳаза ва идрок қилганмиканлар?

Агар ушбу китоблар мутасаддиларидан бири байт мазмунини мулоҳаза қилиб, битта вергулнинг ўрнини ўзгартира олганларида эди. Байт олами қуйидагидек гулистон бўларди, навоиёна тус оларди.

Навоий аҳли жунун зумрасига кирди, Илоҳи,

*Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил анга Лайло*¹⁶⁷.

Навоий асарлари матни табдилида сифатдош қўшимчасини олган туркий сўзларнинг талаффузи ҳам ўзгартирилган: қолғон, бўлғон, олғон сингари. Уларни қолган, бўлган, олган тарзида берилгани мақсадга мувофиқдир. Ҳолбуки, туркий тил тарихида сифатдошнинг -ғон қўшимчаси йўқ. У қан, -ган, -кан, -ған - шаклларида бўлган.

¹⁶⁵ Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Тўла асарлар тўплами – Т.: Фафур Фулом нашриёти, 2013. – Б. 500.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1989. – Б. 8.

¹⁶⁷ Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.372–373.

Алишер Навоий асарлари матнини ҳозирги ёзувга табдил қилишда тенг боғловчилар билан боғлиқ муаммолар бор. Зеро, шоир асарлари матни табдилида -у – форсча, *ва* эса араб тилидан қўлланилган.

Араб тилида -у , *ва* боғловчилари ёзувда фарқланмайди, иккови ҳам «вов» ҳарфи билан ифодаланади. Шоир асарлари табдилларида улар боғловчи сифатида берилган. Натижада бу тарз матннинг мазмунга ҳам путур етган ўринлар мавжуд. Масалан, булар Навоий асарлари матни табдилларида «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» шаклида учрайди. Аслида эса уларни «Лайли-ву Мажнун», «Фарҳод-у Ширин» тарзида бериш табдил қоидаси талабидир.

Айниқса, омографларнинг турли ўринларда турлича ўқилиши лозимлиги диққат эътиборда бўлиши лозим. Бироқ шундай амоформа, омофон ва омографлар ҳам борки, бир хил ўқилади ва бир хил ёзилади. Диссертацияда қатор мисоллар воситасида шаклдош сўзлар таҳлил этилган.

Мисол тариқасида қуйида улардан айримларини келтириб ўтамиз:

هنگ **ҳанг I** – босиқлик, ҳушёрлик; билимли:

Шайх Шариф Балхда дебдурки, бизнинг Абу Мансурга Ҳирийда бир ўғул бўлди. Андоқ ҳанг. Ва ҳанг лафзидурки, жамеъ яхшиликлар анда дарждур [НМ, 229].

هنگ **ҳанг II** – аскар, қўшин, лашкар:

Қирққандин ики-уч кун ўтибон бўлмиш эди,

Ўйлаким ҳанги пай эткайлар ики дилкаш ёй [БВ,407].

كالا // کولا **кола I** мулк, қимматли нарсалар:

[Ҳожа Қутбиддин Яҳъё Нишобурий қ.с.]. Ва етти қатла ҳаж гузарлабдур. Бир кун ўз қай ва колоси бошига ёзига боргондур [НМ,409].

كولا **кола II** – қовоқ, шароб учун қовоқдан тайёрланган идиш, шароб сақланадиган қовоқ:

Пиёла бирла май оғзимга қўпдин қуйма, эй соқий,

Қим ул жавҳарга гўёким муносиб кайл эрур кола [НН,459].

مورچه **мўрча I** – чумоли, қумурска :

*Саводи холи анинг лаъли руҳпарвар аро,
Магарки **мўрча** нисфи узулди шаккар аро* [НН,26].

Ёки:

мўрча минг шери жиён қила олмаган ишни нечук қила олғай ... [ФС,15].

مورچه **мўрча II** – кумурсқаларча, чумолиларча:

*Дашти фанони мўрча йўқ шерларга саф,
Гарчи махуф йўлдурур, эт азму лотахаф* [БВ,218].

فسوس **фусус I** – афсус, надомат;

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор,
Олсангким, емай даҳр ишидин Фусус* [ББ, 633].

فصوص **фусус II** – 1. узук қошига ўтказилган қимматбаҳо тош; 2. илми каломга дахлдор китоб номи;

*Лаълинг нигини шарҳидадур гўйиё фусус,
Ҳар жузвида нишонаи вақф айлади бу фас* [НШ,198].

Муҳиддин Ибн ал-Аъробийнинг тасаввуфга доир «Фусус ал-ҳикмат»[ҳикматлар тоши] номли асари (пайғамбарлик бурч-ухдалари борасида мажоз ва имо-ишораларга тўла араб тилида ёзилган китоб:

[Шайх Садриддин Равосий]. Бадахшон шоҳигакам, анга мурид бўлиб эрди, «Фусус» дарс айтур эрди, кўнглумни Басе сайд қилди [МН,35].

چيکين **Чекин I** – ўсимлик :

*Бу **чекин** кўйи эмди бўлди қиёғ
Ки, кўнгулни қияр қиёғ бикин* [БВ. 481].

چيکين **Чекин II** – ипак:

*Чекилур эрди сабзаи хатти,
Кўнглум ичраки дедим ани **чекин*** [БВ, 491]

Шундай қилиб, шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маънавий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади.

Бир сўз билан айтганда, табдилда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим. Зеро, МАТда шаклдошлик ҳосил қилувчи сўзларни матнлараро қиёсий тадқиқ этишда аслият ва луғат манбалар муҳим ўрин тутди.

3.2. Навоий асарлари матнининг транслитерацияси жараёнида сўз тадқиқи тамойиллари

Мумтоз адабиётга доир қўлёзма асарни нашрга тайёрлаш матншуноздан уни ҳар томонлама текстологик тадқиқдан ўтказиш билан бирга, матндаги ҳар бир сўзнинг китобхонга тушунарли бўлишини ҳисобга олган ҳолда иш олиб боришни талаб қилади. Бет остида ёки матн сўнгида нотаниш сўзлар луғати илова қилиб берилади. Навоий асарлари тили учун махсус изоҳли луғат яратилган. Шундан маълум бўладики, шоир асарлари матнини ўрганишнинг муҳим бир тамойили – бу, сўзни матн контекстидан келиб чиқиб тўғри талқин қилиш ва шарҳлаб беришдир.

Туркий манбалардаги сўз ва ибораларни тўплаш, уларни илмий изоҳлаш анъанаси XI асрда яратилган «Девону луғотит турк»ка бориб тақалади. Луғат муаллифи Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарий ўз давридаги турли қабила уруғлари тилига мансуб сўз ва ибораларни йиғиб, келажак авлод учун нодир хазина қолдирди. Бу борада луғатшунос шундай ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни ҳам аниқ-

лаш учун қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим»¹⁶⁸.

Хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарий ҳам «Мақомот уз-Замахшарий», «Атвоқ уз-заҳаб», «Ал-Мусотақсо фи амсол ал-араб», «Наво-биғ ул-калим» каби асарларида араб халқ мақоллари ва ҳикматли сўз ва ибораларини тўплашга эътиборни қаратган. Бинобарин, Навоий бундай сўз ва иборалар, афоризмларни Замахшарий, Саккокий, Ибн Ҳожиб, Тафтазоний каби луғатшунос, сўзшунос алломалар каби йиғган. Бу борада адабиётшунос олим Абдукодир Ҳайитметов шундай деб ёзади: «Замахшарий асарларининг, хусусан, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг яратилишига муайян таъсири бўлган бўлиши керак. Аммо бу ҳақда биз ҳали жиддий ўйлаб кўрганимиз йўқ»¹⁶⁹.

Ўрта асрларда Маҳмуд Кошғарийга ўхшаш ишни Алишер Навоий бажарди. Зотан, улуғ шоир асарларида «Девону луғотит турк»да учраган кўплаб этнонимлар соф тилшунослик ва адабиётшуносликка оид атамалар билан бирга кенас, қовчин, қўнғирот, чигатой, барлос, қиёт, тархон, арлот, жалойир, чият, туркман, найман, манғит ва бошқа туркий уруғ, элатларнинг номини такрор-такрор учратамиз¹⁷⁰. Шунингдек, шоир асарларида халқ оғзаки ижоди намуналари, афоризмлар, ҳикматли сўзлар, араб мақоллари ҳам тез-тез учрайди. Демак, уларни адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ этмасдан туриб, бошқа матний таҳлилларга тортиш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, матншуносликнинг муҳим босқичларидан бири бўлган матн сўзлари тарихи, имлоси ёки маъноси тушунилиши қийин сўз ва ибораларни текширмасдан тадқиқотчида шоир назарда тутган фикр-мулоҳазалар ҳақида етарли даражада тасаввур ҳосил қилинмайди. Шундагина Навоий асарлари матнини тўлиқ англаш имконияти вужудга келади.

¹⁶⁸ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. I-III. – Т.: Фан, 1960–1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов; Девону луғотит турк. Индекс-луғат/ Ғ. А. Абдурахмонов ва С. М. Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967.

¹⁶⁹ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – Б. 66.

¹⁷⁰ Бу ҳақда қаранг: Умаров Э. А. Навоий давридаги Ҳирот ўзбеклари тили//Адабий мерос. – Т., 1986. -№ 4. – Б. 39–44.

Шундай экан, шоирнинг барча асарлари матнини мисрама-мисра, каторма-катор тўғри ўқиш асносида АНАТИЛда қайд этилмаган, нотаниш, тушунилиши қийин сўз ва ибораларни аниқлаш, матнлараро қиёслаш тадқиқотимиз вазифасига киради.

Ўтмишда яратилган мумтоз асарларнинг юзага келиши ва илмий-танқидий матнларининг яратилиши ҳамда табдиллари билан боғлиқ жараёнлар таҳлили сўз тарихига диққат қаратишга ундайди. Матн тарихи сўз тадқиқи билан бевосита боғлиқ жараён. Ҳар қандай ҳолатда матнни англаб амалга оширилган ҳаракатлар маҳсулидир. Демак, биринчи навбатда, матн табдилида эътиборни матнда ишлатилган сўзларнинг шакли, мазмуни ва моҳиятини кўздан кечириш лозим. Матн табдилида сўз тадқиқи жиддий муаммо ҳисобланади. Зеро, навоийшунос, матншунос олим Порсо Шамсиев фикрича ҳам, «бадий матндаги тушунилиши қийин сўзлар устида ишлаш текстологияда қабул қилинган мақбул тамойилларидан бири ҳисобланади»¹⁷¹. Шунинг учун ҳам, сўз тадқиқи тамойили, энг аввало, шоир асарлари матнини мумкин қадар кенгроқ кузатиш имконини беради. Айни маънода, шоир асарларини жаҳон матншунослиги ва адабий манбашунослигида ўтказилган самарали тажрибалар ва эришилган натижалар кўламида тадқиқ қилишни зарурий ҳол, деб биламиз. Бундан икки мақсад кўзланган: биринчидан, Навоий ижодиётининг матншунослик нуқтаи назаридан комплекс ўрганилишига эришиш; иккинчидан, бу бой эмпирик далилларга эга улкан меросни китобхонга тўла-тўқис етказиш ва тушунтириш кўзда тутилади.

Матншуносликда матн тарихи устуворлик касб этиб, уни комплекс ўрганиш асосида тадқиқ этиш лозимлиги англашилади. Бунда, биринчи навбатда, матнни ички омиллар асосида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора, киритмаларнинг матнлараро назарий-амалий тадқиқи, маъно кўламини аниқлаш тадқиқотнинг қимматини белгилайди. Зотан, «асар матни тарихи тушунчаси» муайян асарнинг ҳамма

¹⁷¹ Ўша асар. – Б.25.

масалаларини қамраб олади. Асарга алоқадор ҳамма масалаларни фақат тўлиқ ўрганишгина бизга асар матни тарихини том маънода кашф этиш имконини беради¹⁷².

Шу ўринда яна шуни ҳам эътироф этиш жоиз. Матншунос олим Д.С.Лихачев шундай ёзади: «рус матншунослигида танқидий матн тузиш принциплари матншунос А.Щлецер томонидан ҳам шакллантирилган. У танқидий матн тузиш тамойилларини «кичик танқид» ёки «сўз танқиди» деб ҳам атаган»¹⁷³. Таъкидлаганимиздек, Навоий асарлари матн тарихини ўрганишнинг муҳим тамойили матннинг кичик бирлиги бўлган сўз тадқиқи устида изчил иш олиб боришдир. Шунингдек, Д.С.Лихачев ўз асарида матншунос С.М.Бондининг матн тарихи ҳақидаги қарашлари борасида сўз юритиб, олимнинг «**бизни сўзларнинг ўзи қизиқтиради**»¹⁷⁴, деган иборасига эътиборни қаратиши ҳам бежиз эмас эди. Зеро, узок йиллар Навоий асарлари матни устида машаққатли меҳнат қилган матншунос олим Порсо Шамсиевнинг шоир асарлари тилига бағишлаб изоҳли луғат тузиши¹⁷⁵ ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир. Бизнингча, П.Шамсиев, С.Иброҳимовлар мазкур луғатлари ёрдамида бу муаммони ҳал этишга ҳаракат қилишган.

Кўринадики, матн ва сўз тадқиқи тамойилини матншунослик ва адабий манбашунослик нуқтаи назаридан талқин этишга асослар етарли. Энг муҳими, бизнингча, у Навоий асарлари матн тарихи бўйича олиб бориладиган бой эмпирик тадқиқотлар учун жаҳон филология фанларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш йўлидаги тажриба сифатида методологик аҳамият касб этади.

Шоирнинг бой адабий, илмий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлашда луғат манбаларнинг ўрни беқиёс. Шу жиҳатдан, Навоий асарлари юзасидан ўтмишда ва ҳозирда ҳам бир қатор ноёб луғатлар яратилган. Масалан, «Бадоеъ ул-луғат», «Хамса бо ҳалли луғат», «Абушқа», «Санглох»,

¹⁷² Лихачев Д.С. При участие А.А. Алексеева и А.Т.Боброва. Текстология на материале русской литературы. X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – С.34.

¹⁷³ Там же. – С.29.

¹⁷⁴ Ўша асар. – Б.38.

¹⁷⁵ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.784.

«Луғати атрокия», «Луғати туркий», «Луғати чиғатойи ва туркий-усмоний», «Ҳалли луғати «Хамса»и Навоий», «Ҳалли луғоти чиғатойи «Хамса»и Навоий», «Нисоби Навоий», «Луғати Амир Навоий», «Дар баёни луғати Навоий», «Ҳалли луғоти чиғатойи»^{*} каби қўлёзма ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» (1953) ва яна шу муаллифлар иштирокида «Навоий асарлари луғати» (1972); «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (1983–1985), Ботирбек Ҳасанов томонидан тузилган «Навоий асарлари учун қисқача луғат» (1993) сингари луғатлар шулар жумласидандир. Бу луғатларда Навоий асарларида қўлланилган минглаб туркий, форсий ва арабий сўз ва иборалар изоҳланган. Улардан ҳозирча нисбатан тўлиқроғи IV жилдли «Алишер Навоий асарларитилининг изоҳли луғати»дир¹⁷⁶.

Афсуски, Навоий асарларига шунчалик кўп луғатлар тузилган бўлсада, шоирнинг сўз бойлигини тўла акс эттира олмайди. Шоирнинг 20 жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»даги айрим сўз ва ибораларни тўрт жилдлик «Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати»дан (АНАТИЛ) қидирганимизда бунга амин бўлдик. Навоий асарлари табдилиё нaшрларида изоҳланмаган, шарҳланмаган сўзларнинг миқдорини аниқлаш мақсадида қуйидаги тамойилларга асосланиб иш юритдик:

- маъноси тушунилиши қийин сўз ва ибораларни ҳар бир жилддан мисрама-мисра, қаторма-қатор ўқиш, қўлёзмага қиёслаш жараёнида йиғиш;
- сўз ва ибораларнинг адресати, статистикасини аниқ кўрсатиш;
- нашр ва луғатда имловий хатолар билан ёзилган сўз ва ибораларни қўлёзма асосида тузатиш;
- тадқиқотда АНАТИЛда мавжуд бўлган айрим сўзларнинг фонетик вариантларини қайд этиш;

^{*} Айни пайтда ушбу қўлёзма луғатлар ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида №7863, 9954, 6803, 3324, 5197 каби инвентар рақамлар остида сақланмоқда.

¹⁷⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.1. –Т.: Фан, 1983. – Б.656; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.2 –Т.: Фан, 1983. – Б.642; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.3 – Т.: Фан, 1984. –Б. 24; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.4. –Т.: Фан, 1985. – Б.634.

Навоий асарлари матнидан янги аниқланган сўз ва ибораларни йиғишнинг назарий ва амалий тамойиллари ҳамда у билан боғлиқ масалаларнинг умумий ва хусусий жиҳатларидан маълум бўлаётирки, жаҳон матншунослигида ва адабий манбашунослигида матн ва сўз тадқиқи масаласи алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилиши, айниқса, матн тадқиқи пухта амалга оширилиши учун ҳар бир сўз, ҳар бир иборанинг матний асоси, шаклий-маънавий хусусияти ҳам тадқиқ этилиши ўз эътирофини топган бўлса-да, ўзбек манбашунослигида айрим мумтоз асарлар матний тадқиқи бўйича амалга оширилган бундай тадқиқот ишларига етарли даражада эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, мумтоз асарнинг матний хусусиятларини тўлиқ, мукаммал ўрганиш учун, аввало, унинг мукаммал, тўлиқ ҳолатдаги изоҳли луғатини ҳам тузиш мақсадга мувофиқ. Шундагина у ёки бу мумтоз асарнинг матн тадқиқи тўлиқ амалга оширилган деб, ҳисоблаш мумкин. Шу жиҳатдан тушунилиши қийин, нотаниш сўзларни аниқлаш, унинг маънавий хусусиятларини белгилаш, матн орасидаги ўрнини ҳис қилиш каби бир қатор илмий вазифалар олдимизда кўндаланг бўлди. Матн табдилида сўз тадқиқи шоир асарлари матнини мумкин қадар кенгроқ кузатиш имконини беради. Бунда икки фойда бор: биринчидан, аввало, Навоий ижодиётидаги сўз бойлиги миқдори ҳақида тасаввурни тиниқлаштирамиз; иккинчидан, бу бой ва улкан меросдан китобхон тўла-тўқис баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлади.

Ана шу мақсад ва вазифаларни бажариш учун тадқиқот олдиға яна қуйидаги талаблар қўйилди:

1. АНАТИЛга кирмай қолган сўз ва ибораларни ҳар бир асар, ҳар бир жанрдаги матнни матншунослик ва адабий манбашунослик нуқтаи назаридан тўғри ўқиш жараёнида йиғиш, уларни аслиятга қиёслаш, тартиблаш, изоҳлаш ҳамда мумтоз ва жорий алифбода ифода этиш.

2. Айрим тушунилиши қийин сўз ва ибораларни чуқур таҳлил этишда

нафақат ички манбаларга, балки ташқи манбаларга, яъни матншуносликка дахлдор ёндош соҳа материалларига қиёслаш, махсус изланишларни ташкил этиш.

3. Ишда статистик таҳлил методидан фойдаланиш.

Навоий асарлари матни статистик усулларда кўпроқ тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган. Бироқ кейинчалик умумфилологик текширувлар натижаси тақозосига кўра, бу усул матншуносликда ҳам жорий қилина бошланди. Зеро, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувида таркиб топган соҳадир. Негаки, мумтоз адабиёт тарихи матнлари тил тарихи нуқтаи назаридан, диахрон аспектда тадқиқ этиш билан боғлиқ назарий-амалий масалалар матншуносликда ҳам ўрганилади.

МАТ дан аниқланган 5358 та, такрори билан 6082 тадан ортиқ бундай сўз ва ибораларнинг АНАТИЛга кирмай қолиш сабаблари қуйидагилардан иборат:

- 1) собиқ Иттифоқ даврида шўро мафкураси туфайли Навоий асарлари матнининг тўлиқ ва мукаммал наشري бўлмаган;
- 2) давр мафкурасига кўра айрим диний-тасаввуфий сўз ва атамалар луғатдан махсус тушириб қолдирилган;
- 3) маъноси аниқланмаган, тушунилиши қийин ёки изоҳлаш имкони бўлмай қолган сўз ва иборалар луғатдан тушириб қолдирилган;
- 4) нашрларда нотўғри ёзилган сўзлар тадқиқотчига маъносини изоҳлашга имкон бермаган;
- 5) сўзларнинг аслиятдаги шакли нотўғри ўқилганлиги оқибатида бундай сўз ва иборалар луғатдан тушиб қолган.

Қуйида бу ҳолатни тасаввур қилиш имкониятини яратиш мақсадида¹⁷⁷ шоирнинг фақат «Бадоеъ ул-бидоя» асаридан мисоллар билан чекланамиз:

«Бадоеъ ул-бидоя»дан янги аниқланган

¹⁷⁷ Шоирнинг бошқа барча назмий, насрий, асарларидан янги аниқланган сўз ва иборалар ва уларнинг матний асослари иловада келтирилади.

сўз ва ибораларнинг матний асослари

Ушбу асар йигирма жилдлик Алишер Навоий «Мукамал асарлари тўплами» (МАТ)¹⁷⁸ биринчи жилдини ташкил этади. Асар 1987 йили «Фан» нашриёти томонидан нашр этилган бўлиб, девон таркибига лирик жанрлардаги асарлар киритилган¹⁷⁹. Янги аниқланган сўзлар [деярли] барча лирик жанрларда учрайди:

Дебоча

Дебочадан АНАТИЛ (3)га кирмай қолган 49 та сўз ва ибора аниқланди. Нашр билан луғатни қиёслаш дебочадаги 50 та сўз изоҳланмасдан қолганлигини кўрсатади. Улар қуйидагилар:

عدل آئين **адлойин** – адолатли, инсофли, ҳақиқатпарвар, адолатманд:

Адлойин *неким, раият риоятида инсофи деҳқони мададидин Миррихи қахтандеш савобит доналарин сипеҳр мазраида экти* [15]¹⁸⁰.

شعارتركي **туркийшиор** – туркий нишонли; шўх феълли:

Ва ғариброқ буким, ғаройиби маоний иктисоби учун ғаробат иқлимларида табъ сайёҳини ғурбатга солгон форсийдисор ва туркийшиор йигитлар сархайли ёри азиз Суҳайлий дома тавфиқаҳким... [15].

محافل **маҳофил** – базм жойи, мажлис; анжуман:

Ва дураббор тилига мажолисда баъзи абётим мазкур ва гавҳарнисор илигига маҳофилда баъзи газалиётим мастур бўлур эрди [7];

Қуйида жойни иқтисод қилиш мақсадида сўзларнинг ўзини келтирамыз:

بولماماغليق бўлмамоғлиқ [21]; **بخش كنج** ганжбахш [15], **دليرليک** далирлик [24],

زایدالح **дама** [15], **عطار** аторуд [18], **دقایق** дақойиқшиор [24], **عشوہ کرلیک** ишвагарлик [22], **انتساب لیق** зойид ул-ҳад [22-23], **کران سیز** каронсиз [16], **لطافت امیز** латофатомиз [21], **کشورکشای لیق**

¹⁷⁸ Алишер Навоий. «Мукамал асарлар тўплами» кейинги ўринларда МАТ тарзида берилди.

¹⁷⁹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бадоя . Мукамал асарлар тўплами. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.724.

¹⁸⁰ Қавс ичидаги рақамлар эса асар саҳифасини кўрсатади.

кишваркушойлик [15], لطافت شعار латофатшиор [15], موعظت اسا мавъизатосо [21], منفعت انگیز мавъизатангиз [21], موعظه پرداز мавъизапардоз [21], مانفااتانگیز [22], منفعت ليق манфаатлик [17], مفتون لوغ мафтунлуғ [23], پيراسته пероста [17], مخطوط махтут [13], معشوق شيوه маъшукшева [13], ملكستان мулкистон [15], ملكستان ليق мулкистонлик [15], مشوش ليق мушаввашлик [21], عاشق پيشه ошиқпеша [13], نصيحت ساز насихатсоз [21], نصيحت آرا насихаторо [21], سېهر اقتدار сипехриқтидор [17], زينت خمسه хамсазийнат [22], سته زينت ситтазийнат [22], فكري фикрий [24], جانليق تيره тийражонлик [19], لوگ تحرك тахарруклик [15], ليق خارنماي хорнамойлик [22], زاده خانه хоназода [17, 19], چاك خرقه хирқачоқ [14], خمارليق хуморлик [13], چرخ كردار чархкирдор [24], لوق چابوك чобуклук [15], شاهنامه шоҳнома [18], احراق эҳроқ [21], قيلماق ليق қилмоқлик [24], كذار قصه қиссагузор [12], الرحيم الرحمن الله بسم бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳийм [21].

Ғазаллар

Ғазаллардан АНАТИЛга кирмай қолган 152 та, (қайтариғи билан 159 та) сўз ва ибора аниқланди. Нашрда қуйидаги сўз ва иборалар тушиб қолган:

إشْرَبْ يَا أَيُّهَا الْعُطْشَانُ **ишрабу ё айюҳал-ат-шон** – ичингиз, эй ташналар:

Ташиналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин

ишрабу ё айюҳал-ат-шон келур ҳар дам нидо [29].

زُبْدَه **зубда** – сарвар, сара¹⁸¹:

Чун коинот зубдаси ожиз кўриб ўзин,

Ҳамд эта олмас онча фасоҳат била санга [31].

وادي خرم **водийи хуррам** – шодлик водийси, хурсандлик водийси; поклик водийси; дилписандлик водийси:

Йўл эмас, Ясрибда йиртибдур юрин тирноғ ила

Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро [33].

¹⁸¹ Аллоҳнинг сифатларидан бири.

ليغ فاك رفتار **фалакрафторлиғ** – фалакдек тезюрадиган, фалакдек тез айлана-диган:

*Гар қуёш зангин **фалакрафторлиғ** рахиингга ос*

Ким, тузар ул занг навҳанг нагмасин афгон аро [41].

Ушбу сўз ва иборалар ҳам нашрда учрамайди:

16-ғазалда 1 та сўз: **عناكون** уннобгун [41]; 17-ғазалда 1 та сўз: **نسيه** нася//насия [42]; 20-ғазалда 1 та сўз: **مورچه** мўрча [44]; 39-ғазалда 1 та сўз: **عصمت الدنيا** исмат уд-дунё [60]; 43-ғазалда 1 та сўз: **بلاسيز** балосиз [62]; 51-ғазалда 1 та сўз: **برعكس** баракс [68]; 56-ғазалда 1 та сўз: **شيشلادي** шишлади [72]; 64-ғазалда 1 та сўз: **هوركوتوب** хуркутуб [78]; 65-ғазалда 1 та сўз: **للمخاصه** хоссалиллаҳ [78]; 66-ғазалда 2 та сўз: **آئين قتل** қатлойин [79]; **سيز شرع** шаръсиз [79]; 68-ғазалда 1 та сўз: **سيز خسته** хастасиз [81]; 72-ғазалда 2 та сўз: **براصل** барасл [84], **چي ووروب** чивуруб [85]; 90-ғазалда 2 та сўз **السلام عليه** алайҳассалом [98], **علوي خرام** улвийхиром [101]; 94-ғазалда 2 та сўз: **نقد الغنج** нақд ул-ғанж [101], **تاريخ** тариф [101]; 102-ғазалда 1 та сўз: **نصوح** Насух [106]; 105-ғазалда 1 та сўз: **برقندان** барқандон [109]; 107-ғазалда 1 та сўз: **زور بازو** зўрбозу [110]; 109-ғазалда 1 та сўз: **زهر آشام** захрошом [111]; 113-ғазалда 1 та арабий ибора:

وَجَدْنَا مَا هُوَ الْمَقْصُودُ ذَهَبْنَا وَادِي заҳабно водиял-мақсад, важадно моҳув ал-мақсуд [115]; 121-ғазалда 2 та сўз: **پيل نهادي** пилниҳодий [120], **حجار** ҳижор [122]; 127-ғазалда 1 та сўз: **شيوه مبرم** мубримшева [125]; 141-ғазалда 1 та сўз: **محنت خانه** меҳнатхона [135]; 145-ғазалда 1 та сўз: **لانماكيل** елланмак [138]; 168-ғазалда 1 та сўз: **سواد الوجه** савод ул-важҳ [153]; 195-ғазалда 1 та сўз: **خميازه** хамёза [172]; 198-ғазалда 1 та сўз: **قباكلكون** гулгунқабо [175]; 199-ғазалда 1 та сўз: **مفتن** муфаттин [175]; 206-ғазалда 1 та сўз: **يوپقه** юпқа [181]; 216-ғазалда 1 та сўз: **كهن پير** куҳанпир [188]; 234-ғазалда 6 та сўз: **سيز غم** ғамсиз [201], **نمسي ز** намсиз [201], **سيز همدم** ҳамдамсиз [201], **سيز مرهم** марҳамсиз [201], **ماتم سيز** мотамсиз [201], **سيز خم** хамсиз [201]; 236-ғазалда 1 та сўз: **خوان درس** дарсхон [202]; 239-ғазалда 7 та сўз: **گلزار سيز** гулзорсиз [204], **گلرخسار سيز** гулрухсорсиз [204], **زنار سيز** зуннорсиз [204], **دلدار سيز** дилдорсиз [204], **آزار سيز** озорсиз [204],

421-ғазалда 1 та сўз: سىزىياغىن ёғинсиз [334]; 431-ғазалда 1 та сўз: عينا айнан [341]; 440-ғазалда 1 та сўз: ملامتېي бемаломат [347]; 442-ғазалда 2 та сўз: طليع талиъ [348]; 449-ғазалда 2 та сўз: سىزجانان жононсиз [360], 450-ғазалда 1 та сўз: ابتلاسىز ибтилоосиз [360]; 461-ғазалда 1 та сўз: سىن سىز сенсиз [362]; 462-ғазалда 1 та сўз: دوکولداماك дукулдамак [362]; 478-ғазалда 1 та сўз: كونكول سىز кўнгулсиз [374]; 482-ғазалда 1 та сўз: سىنوقتور سا синуктурса [376]; 485-ғазалда 1 та сўз: قارارسىز қарорсиз [379]; 495-ғазалда 1 та сўз: سىزاشك ашксиз [385]; 498-ғазалда 1 та сўз: پرخم لىق пурхамлиқ [387]; 504-ғазалда 1 та сўз: بىگانمادىم беганмадим [392]; 533-ғазалда 1 та сўз: سىزكل гулсиз [412]; 540-ғазалда 1 та сўз: كتون катун [417]; 544-ғазалда 1 та сўз: بىگانماس беганмас [419]; 546-ғазалда 1 та сўз: مونگايدى мунгайди [421]; 561-ғазалда 1 та сўз: آزادي озодий [431]; 568-ғазалда 1 та сўз: سىزشمع шамъсиз [435]; 574-ғазалда 1 та сўз: برك барак [440]; 577-ғазалда 1 та сўз: يازغوجي ёзғучи [442]; 589-ғазалда 1 та сўз: شىنجرىف шанжарф [451]; 593-ғазалда 1 та сўз: سىزشك шаксиз [454]; 599-ғазалда 1 та сўз: بىگانماي беганмай [459]; 607-ғазалда 1 та сўз: بىگانماس беганмас [465]; 610-ғазалда 1 та арабий ибора: لا اِلهَ اِلاَّ هُوَ лаилоҳа иллоҳу [467]; 619-ғазалда 2 та сўз ва арабий ибора: لا اِلهَ اِلاَّ هُوَ лаилоҳа иллоҳу [473]; 623-ғазалда 1 та сўз: لىغىفغان фиғонлиғ [476]; 625-ғазалда 1 та сўз: ناشكرلۇغ ношукурлуғ [477]; 633-ғазалда 1 та сўз: مخمر мухаммар [482]; 646-ғазалда 1 та сўз: خولۇق хўлуқ [491]; 658-ғазалда 1 та сўз: جلاودار жилавдор [498]; 660-ғазалда 2 та сўз: مختل мухтал [500]; 671-ғазалда 1 та сўз: تولغى тулғи [507]; 672-ғазалда 1 та сўз: يونماغلىق йўнмоғлиқ [508]; 674-ғазалда 1 та арабий бирикма: اللّٰه فى امان фи амонуллоҳ [509]; 684-ғазалда 1 та сўз: كوزنك кўзанак [516]; 684-ғазалда 1 та сўз: قويماماق қўймамоқ [518]; 698-ғазалда 1 та сўз: آزرده جان озурдажон [525]; 699-ғазалда 1 та сўз: دل افسرده афсурдадил [526]; 703-ғазалда 1 та сўз: قيمتى кийматий [528]; 708-ғазалда 1 та сўз: كلفامى гулфомий [532]; 714-ғазалда 1 та сўз: پردازقصة қиссапардоз [535]; 723-ғазалда 1 та сўз: اويقوسىز уйқусиз [541]; 739-ғазалда 1 та сўз: مقمرپيشه муқаммирпеша [552]; 757-ғазалда 1 та сўз: روح

руҳошом [564]; 758-ғазалда 1 та сўз: **صفت شيطان** шайтонсифат [564]; 770-ғазалда 1 та сўз: **مي آلود** майолуд [573].

Мустазодлар

Мустазодлардан АНАТИЛ га қайд этилмаган 1 та сўз аниқланди: **اشفاق** ишфок [581].

Мухаммаслар

Мухаммаслардан луғатга кирмай қолган 4 та сўз аниқланди: 3-мухаммасда 1 та сўз: **مهر افروز** меҳрафрўз [589]; 5-мухаммасда 3 та сўз: **دلدار سيز** дилдорсиз [592], **گلرخسار سيز** гулрухсорсиз [592], **گلزار سيز** гулзорсиз [592].

Мусаддаслар

Мусаддаслардан АНАТИЛ да эътироф этилмаган 5 та сўз аниқланди. Улар қуйидагилар: 1-мусаддасда 2 та сўз ва арабий сўз бирикма: **لي مع الله** ли мааллоҳ [595], **بنقد** банакд [596]; 2-мусаддасда 3 та сўз: **كژدم** гаждум [597], **قوپارما غليغ** қўпормоғлиғ [597], **ثلث** сулс [597].

Таржеъбандлар

Таржеъбандлардан луғатга кирмай қолган 12 та сўз аниқланди. Улар қуйидагилар: I таржеъбанднинг V қисмида 2 та сўз: **ليككش دورد** дурдкашлик [604], **پري وار** паривор [605]; VI қисмида 1 та сўз: **مي سيز** майсиз [606]; IX қисмида 1 та сўз: **آسماق** осмоқ [608]; 2-таржеъбанднинг II қисмида 2 та сўз: **فاғфур** фағфур [611], **اللهشان** шаънауллоҳ [611]; III қисмида 1 та арабий ибора:

فَهُمْ لَا يَعْرِفُونَ هَذَا الْمَعَانِي фаҳум лояъруфу хозалмаоний [612]; V қисмида 1 та сўз: **نكون قد** нигунқад [614]; VIII қисмида 1 та сўз: **شعاعي** шуъоий [617]; 3-таржиъбанднинг V қисмида 1 та сўз: **ليق شراره** шароралиқ [622]; VI қисмида 1 та сўз: **هي** ҳай [623]; VII қисмида 1 та сўз: **عنايت بي** беиноят [624].

Қитъалар

Қитъалардан луғатга қайд этилмаган 10 та сўз ва бирикма аниқланди: 12-қитъада 1 та сўз: **درسيز** дурсиз [630]; 16-қитъада 1 та сўз: **ضديت** зиддият [632]; 23-қитъада 2 та сўз: **فسوس** фусус [633], **سيزهنكام** ҳангомсиз [633]; 28-қитъада 1 та сўз: **صيام** саём [635]; 40-қитъада 2 та сўз: **ساغليغ** соғлиғ [637], **قوزي**

ليق қўзилик [638]; 41-қитъада 3 та сўз ва сўз бирикмаси: نظام الملك низом ул-мулк [638], توتقون لوق тутқунлуқ [638], صاحب اعظم соҳиби аъзам [638].

Рубойлар

Рубойлардан АНАТИЛдан тушиб қолган 6 та сўз аниқланди: 1-рубойда 1 та арабий ибора: الله خالقي ذوالمجد اعلي سُبْحَانَ зул-мажди ало [645]; 17-рубойда 1 та сўз: سبزدواج сабздавож [645]; 53-рубойда 1 та сўз: مايتحلل моятахаллал [653]; 60-рубойда 1 та сўз: رويت руъят [654]; 61-рубойда 2 та сўз: پرلا парло [654]; 63-рубойда 1 та сўз: مهر خصال меҳрхисол [655].

Луғзлар

Луғзлардан АНАТИЛга кирмай қолган 5 та сўз аниқланди: «Қалам» номли 1-луғзда 2 та сўз ва бирикма: نواز навозир [663]; كرام الكاتبين киром ул-котибин [663]; «Танга» номли 2-луғзда 1 та сўз: المباركخمس хумс ул-муборак [663]; «Микроз» номли 4-луғзда 2 та сўз: استظهار истизҳор [664], آماشتور ور олмаштурур [664].

Туюқлар

Туюқлардан луғатга кирмай қолган 1 та сўз аниқланди: منكرسيز мункирсиз [681].

Фардлар

Фардлардан луғатга кирмай қолган 2 та сўз аниқланди: 7-фардда 1 та сўз: مزور музаввир [685]; 13-фардда 1 та сўз: رنج کش ранжкаш [686].

Шундай қилиб, «Бадоеъ ул-бидоя»асари бўйича «дебоча»да 49 та, такрори билан 50 та, ғазалларда 152 та, қайтариғи билан 159 та, мустазодларда 1 та, мухаммасларда 4 та, мусаддасларда 5 та, таржеъбандларда 12 та, қитъаларда 10 та; рубойларда 6 та, луғзларда 5 та, туюқларда 1 та, фардларда 2 та сўз ва иборалар АНАТИЛ га кирмай қолган. Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» асари бўйича жами 246 та, такрори билан 253 сўз ва иборалар луғатга кирмай қолганлиги аниқланди ва бошқ.

Хулоса қиладиган бўлсак, Алишер Навоий асарлари матни сўзларини ўрганиш, яъни сўз тадқиқи – ундаги тушунилиши қийин, янги аниқланган

сўз ва ибораларни матншунослик нуқтаи назаридан изоҳлаш матн табдилларидаги асосий тамойиллардан ҳисобланади. Навоий асарларидан янги аниқланган сўз ва ибораларни йиғишнинг назарий ва амалий тамойилларини белгилашда матншунослик ва адабий манбашунослик, ўзбек тили тарихи ҳамда мумтоз асарлар тилига доир тадқиқотлар асос бўлиб хизмат қилади.

3.3. Навоий асарларига бағишланган луғатларнинг матн табдилини нашрга тайёрлашдаги ўрни

Алишер Навоий асарлари матн тарихини ўрганишда луғат манбаларининг ўрни бекиёс. Зеро, матншуносликда матн тарихини ўрганишнинг турли омиллари мавжуд¹⁸². Шулардан бири матнни ишончли илмий луғат манбаларига таяниб ўқиш ҳисобланади. Унинг тўғри ўқилишини таъминлашнинг яна бир мақбул усули луғатларга асосланишдир. Қолаверса, матншунослик ва адабий манбашуносликнинг муҳим босқичларидан бири бўлган матн тарихини пухта текширмасдан туриб, айниқса, ундаги сўзларнинг шаклий-маънавий хусусиятларини фарқламасдан муаллиф назарда тутган масалалар борасида етарлича тасаввур ҳосил қилинмайди. Бу ҳол муаллиф яратган асарга доир тўлиқ маълумотлар ёки асарнинг бадиий қимматини тўлиқ англашга монеълик қилади. Оқибат натижада, матн тарихи етарлича ўз инкишофини топмайди.

Алишер Навоий асарларини ўқиш жараёнида учрайдиган мураккаб, тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маъносини тушунишга ҳаракат шоирнинг ўз давридаёқ бошланган бўлиб, туркий халқлар ва қўшни давлат туркий ҳукмдорлари фармойиши билан шоир асарларининг шарҳи сифатида бир қанча луғатлар яратилган. Бугунги кунда ҳам Навоий асарларини мутолаа қилишда, албатта, луғатларга мурожаат қилинади. Мутафаккир асарларига махсус луғатларнинг тузилиши Навоийнинг ўз замонида ҳам кўпчилик учун оғирлик қилганини билдиради. Ҳиравийнинг «Бадоеъ ул-

¹⁸² Лихачев Д.С. При участие А.А. Алексеева и А.Т.Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – С.128–129.

луғат», «Абушқа» (XV аср), Муҳаммад Якуб Чингининг «Келурнома», Мирзо Меҳдихоннинг «Санглох», «Мабонеъ ул-луғот» (XVIII аср), Фатх Алихоннинг «Луғати атрокия» (XIX аср), Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғоти чигатойи ва туркий усмоний» (XIX) луғати ва яна бир қанча сўзлик – луғатлар Навоий асарларини тушунишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шоир асарлари тилига бағишланган мазкур луғатларнинг ҳар бири ўзига хос услубда, маълум мақсадларга қаратилган ҳолда тартиб берилган¹⁸³. Кейинги асрларда бу анъана Навоий мухлислари томонидан ҳам давом эттирилган. Совет даврида ҳам ўзбек тилининг янгиланиб бориши туфайли замонавий луғатларга эҳтиёж туғилган. Навоий асарларига бағишланган луғатларнинг матн табдилини яратишдаги аҳамиятини ҳисобга олиб, уларни икки қисмга бўлиб кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир:

1. Шарқ мумтоз қомусий луғатларининг Навоий асарларини тушунишдаги ўрни ва аҳамияти.

2. Собиқ Иттифоқ давридаги Навоий асарларига бағишлаб яратилган луғат-ларнинг аҳамияти ва савияси.

Юқорида таъкидланганидек, Навоий асарларига луғатлар тузиш шоирнинг ўз замонасидан бошланган. Жумладан, бизнинг кунимизгача етиб келган луғатларнинг машҳурлари сифатида «Бадоеъ ул-луғат», «Хамса бо ҳалли луғат», «Абушқа», «Санглох», «Луғати атрокия», «Луғати туркий», «Луғоти чигатойи ва турки усмоний», «Ҳалли луғати «Хамса»и Навоий», «Ҳалли луғоти чигатойи «Хамса»и Навоий», «Нисоби Навоий», «Луғати

¹⁸³ Боровков А.К. «Бадаи ал-лугат» словарь Тали Имами Гератского сочинением Алишера Навои. – М., 1961; Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка. «Мабани ал-лугат» Мирзы Меҳдихана. АҚД. – Т., 1967; Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы мухаммеда Меҳдихана. АҚД. – Т., 1971; Щербак А.М. Словарь Файзулла-хана. Грамматика староузбекского языка. – М. –Л., 1962; Ромаскевич А.А. Новый чигатайско-персидский словарь. – В сб. Мир Али-Шер. Л., 1928; Хафизова А. «Келурнаме» Мухамеда Якуба Чинги//«Советская туркология». Баку, 1973. № 3; Мухаммедов З.Б. Предварительные замечания о словаре «Халли лугати чигатаи». – В сб. Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971; Турсунов У., Ўринбаев Б., Алиев М. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т., 1995; Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989.

Амир Навоий», «Дар баёни луғати Навоий», «Ҳалли луғоти чигатой» каби қўлёзма луғат манбаларни санаб ўтиш мумкин¹⁸⁴.

Луғатшунос С.И.Баевскийнинг маълумот¹⁸⁵ беришича, XV–XVII асрларда «Луғати Қори Ҳисорий», «Луғати Рустами Мавлавий», «Луғоти Шоҳидий», «Тухфат ул-ушшоқ», «Саҳҳохи Ажамий», «Луғати Халилий», «Лаҳжат ул-луғот», «Санглох», «Мабонеъ ул-луғат», «Луғоти атрокийа», «Луғати Навоий», «Фарҳанги ҳазрати Мир Алишер мулаққаб ал-Навоий», «Хамса бо ҳалли луғот», «Луғоти чигатойи ва турки усмоний», «Луғати Амир Навоий», «Дар баёни луғати Навоий», «Ҳалли луғоти «Хамса»и Навоий», «Хулосайи Аббосий», «Абушқа», «Бадоеъ ал-луғат» каби қўплаб туркий-форсий, форсий-туркий луғатлар яратилган бўлиб, уларнинг аксарияти шоир асарлари матнини ўрганишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Мазкур луғатлар қиёсан кузатилса, уларнинг аксарияти шоир асарларидаги сўзнинг матний маъноларини очиш, сўзнинг лексик-семантик ва ботиний таркибига чуқур назар ташлашга имкон беради ва шунинг учун ҳам матншунослик учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этиши табиийдир.

Навоий асарлари матнини ўрганиш билан боғлиқ қўлёзма луғатларнинг аҳамияти ҳақида йирик турколог олим А.К.Боровков шундай ёзади: «Чигатой тили Шарқий Туркистон тиллари луғатлари ниҳоятда бой ва қизиқарли манба сифатида тарихий-маданий ёдгорлиги билан муҳимдир. Айниқса, ушбу луғатлар, энг муҳими, Навоий бадиий маҳоратини очишга хизмат қилди. Бундан ташқари мазкур луғатлар Фарбий Европа луғатлари қаторидан ҳам ўрин эгаллайди»¹⁸⁶.

XV аср эски ўзбек тили луғатчилигининг тўлиқ маълумотлари, ундаги сўзлар изоҳи, матн шарҳи, этимологик кузатишларини Алишер Навоий асарлари мисолида кўрамиз. Сўз шарҳи, унинг ўзак ва қўшимчалар таҳлили,

¹⁸⁴ Айни пайтда ушбу қўлёзма луғатлар ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида № 7863, 9954, 6803, 3324, 5197 каби инвентар рақамлар остида сақланмоқда.

¹⁸⁵ Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Вып. 5. – М.: Издательство «Наука» главная редакция восточной литературы, 1968. – С.66–71.

¹⁸⁶ Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чагатайского языка. В кн. Лексикографический сборник. Вып. 4. – М., 1960. – С.151.

шунингдек омоним қаторлар, яъни шаклдошлик ва маънодошлик кўринишларининг илмий тавсифини «Муҳокамат ул-луғатайн» асари билан қиёслаб билиш мумкин.

Тадқиқотчилар томонидан кузатилишича, узоқ ўтмишимизда яратилган луғатларнинг хил ва турлари кўп бўлиб, уларнинг муайян типлари гуруҳлаштирилган¹⁸⁷.

Луғатлар дастлаб ўз моҳияти эътибори билан икки типга – энциклопедик ва лингвистик луғатларга бўлинади. Лингвистик луғатларнинг ҳар бири турли мақсадларда тузилган. Бу эса, қадимдан анъана сифатида давом этиб келмоқда. Масалан, «Бадоеъ ул-луғат» ёзув қондасига шарҳ бериш ва талаффуз нормаларини белгилашга бағишланган бўлса, «Абушқа»да қадимги туркий сўзларга изоҳ берилиши амалга оширилган. «Санглох» ва «Мунтахаб ул-луғот»ларда сайланма, яъни матндаги тушунилиши қийин, нотаниш сўзлар шарҳланган. Албатта, мазкур луғатларнинг яратилиш тарихи, тузилиши принциплари луғатшунос, матншунос олимлар томонидан атрофлича ўрганилган¹⁸⁸.

Кўринадики, XV–XIX асрда шоир асарларига бағишланган кўплаб кўлёзма луғат манбалари яратилган. Мазкур луғатларнинг ҳаммаси шоир асарлари матн тарихини ўрганишда, асар матнини таҳрир қилишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Бу масалага янада аниқлик киритиш мақсадида матншунос олим Порсо Шамсиевнинг «Хамса» дostonларининг илмий-танқидий матнлари ва уларни тузиш тамойиллари бўйича олиб борган илмий кузатувларидан бир намуна келтирамиз. Бу қаторда Абдужамил, صیت сўзини ёзаман деб адашиб سيط ёзган. Бу хато «А» текстида луғат ёрдамида тўғриланган. الانتف – йўқолиш, انظفا (ўчиш). LXXVI боби «б» қаторининг охиридаги 161 байтда Абдужамил انظفا сўзини ёзади. Лекин бошқа

¹⁸⁷ Ўзбек тилининг лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б.289.

¹⁸⁸ Боровков А.К. «Бадаи ал-лугат» словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. – М., 1961; Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммада Мехдихана (исследование, комментарии, перевода и транскрипция). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1971. – С. 17; Фаттохов Х. Мухаммад Риза Хаксоф и его «Мунтахаб ул-лугат»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1974. – С. 24; Ҳасанов Б. Жавахир хазиналари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – Б.100 ва бошқ.

қўлёмаларда бу сўз **انظفا** шаклида ёзилгандир. Маъно жиҳатдан бу икки сўздаги баъзи умумийликка қарамасдан, ҳар ҳолда кўпроқ **انظفا** тўғри келади, чунки сўз қуёш нурунинг ўчиши ҳақида бормокда:

تايب چونقو ياش سويوزيديدن خفا

ولى پرتوى تا پمايين انظفا

Хатолик, котибнинг айтилиши жиҳатидан шу икки ўхшаш сўзнинг фарқини била олмаганидан чиққан бўлиши мумкин¹⁸⁹.

Маълум бўлаётирки, XV асрлардаёқ Навоий асарлари матн тарихи чуқур таҳлил этишда бу луғатларнинг ўрни бекиёс бўлган. Демак, бу жараён шоир ҳаётлик чоғидаёқ бошлаб юборилган.

Шўролар тузуми даврида Навоий асарларига бағишлаб луғатлар ҳақида тўхталадиган бўлсак, бу борада етук матншунос олим Порсо Шамсиевнинг хизматлари катта бўлди. Зеро, олим Навоий қўлёмза асарлари матн тарихини пухта ўрганиш, илмий-танқидий матнларни матншунослик ва адабий манбашунослик жиҳатидан талаб даражасида тайёрлаш бўйича ўз даврининг забардаст матншуноси ва ана шу ишларнинг сифат, савиясига мутасадди олим сифатида шоир асарлари матнини тўғри ўқиш жараёнида луғат тузишни матншуносликнинг асосий босқичларидан бири деб билди. Зотан, матнни мазмунан чуқур англамаган тадқиқотчи матн тарихини етарли даражада ўзлаштира олмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Порсо Шамсиевнинг ноёб истеъдоди ва чуқур билимга эга эканлиги ана шу вақтларда – Навоий асарлари матн тарихини ўрганишга бағишланган луғатлар тузиш жараёнида жуда ёрқин намоён бўлди. Шунингдек, олимнинг шоир қўлёмза асарларининг ўзига хос матний хусусиятларини теран англаши, туркий, форс, араб тилларидан бохабар эканлиги луғат тузиш ишига қўл келди. Натижада матншунос олим шоир асарлари матн тарихи тадқиқи юзасидан «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат»¹⁹⁰, «Навоий асарлари

¹⁸⁹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – Б.38.

¹⁹⁰ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1953. – Б.452.

луғати»¹⁹¹ каби қомуслар яратди. Кейинчалик АНАТИЛни тузишда ҳам улардан кенг фойдаланилди. Бизнингча, эндиликда ҳам шоир маданий-илмий меросини танқидий ўрганиш, яъни матншунослик соҳасидаги амалга оширилиши лозим бўлган илмий ишлар ҳам ана шу талаб нуктаи назаридан бўлмоғи лозим.

Собиқ Иттифоқ даврида яратилган луғатлардан ҳозирча нисбатан тўлароғи АНАТИЛ ҳисобланади.

Таъкидлаганимиздек, 60-йилларнинг охирларида кўпчилик тилшунос ва адабиётшунос олимлар иштирокида ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтида тарихий этимологик луғатлар бўлими очилиб, изоҳли луғатни тузиш ишлари бошлаб юборилади. Кенг жамоатчилигимизга яхши таниш бўлган, араб, форс, туркий тиллар билимдони Қутбиддин Муҳиддинов¹⁹² ҳам луғатни тузишда фаол иштирок этади. Домла луғатни тузишда қатнашган барча олимларга қадимги туркий ҳамда форсий луғатларни ўрганиш, Навоий асарлари тилининг асл ҳам кўчма, мажозий маъноларини англаш борасида ўз қимматли ўғит ва маслаҳатларини беради. Кейинчалик луғат Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг лексикология ва лексиграфия бўлимида (1983–85) тайёрланиб, нашр этилади. Унинг нашр қилиниши ўз даврида матншунос тадқиқотчилар учун ҳам бой фактик материаллар беради. Изоҳли луғатдан фақат Навоий асарлари матни ёки ўзбек мумтоз асарлари тилинигина эмас, балки қарийб барча туркий халқларнинг адабий ва тарихий қўлёзма манбаларини ўрганишда ҳам фойдаланилади. Аммо шоир асарлари матнини ўрганиш, унинг янги-янги қирраларини ўрганиш давом этаверади. Зеро, Алишер Навоий асарлари мангуликка дахлдор сўз маҳзани ҳамдир.

Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, диний қадриятларга, ота-боболаримизнинг меросига муносабат ўзгарди. Илгари мумтоз асарларда «худо», «пайғамбар» сўзлари, ғазалларда ҳамд, наътлар тушириб қолдирилган бўлса,

¹⁹¹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.784.

¹⁹² Қаранг: Қутбиддинов А. Қутбиддин домла қисмати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2006. № 44.

мустақилликдан сўнг уларни ёзиш, ўқиш имкониятига эга бўлди. Бу эса, шоир асарлари матн тарихини тўлароқ англашга, тушунишга ёрдам беради. Шу жиҳатдан, истиқлол йилларида ҳам бу иш маълум маънода давом этди. Филология фанлари докторлари Б.Ҳасанов томонидан «Алишер Навоий асарлари учун қисқача луғат»¹⁹³ сингари шоир асарлари матн тарихини ўрганишга бағишланган луғатлар яратилди. Мазкур луғатлардан матншунос олимлар ва кенг жамоатчилик фойдаланиб келди. Афсуски, бу луғатлардаги деярли барча сўзлар АНАТИЛда эътироф этилган эди. Шунингдек, Б.Ҳасанов тузган луғатда иллюстратив мисоллар берилмаганлиги учун бу луғатни оммабоп луғатлар сирасига киритиш мумкин.

Алишер Навоий асарларининг тўла нашр қилиниши унинг луғатини ҳам тўла ҳолда нашр қилинишини тақозо қилади. Биз ушбу тадқиқот жараёнида қўлга киритган натижалардан фойдаланиб, МАТдаги ҳар бир асар, ҳар бир жанрдаги матнни мисрама-мисра, қаторма-қатор ўқиш ва уларни кўлёмалар билан солиштириш ҳамда мумтоз қомуслардаги шарҳлар билан қиёслаган ҳолда АНАТИЛда қайд этилмаган сўз ва ибораларни аниқладик ва уни ушбу диссертацияга илова тарзида келтирамиз.

Бизнингча, ушбу луғат келгусида Навоий асарлари матн тарихи, табдиллари ҳамда янги илмий-танқидий матнлари яратилишида илмий-услубий қўлланма сифатида қўл келиши мумкин.

Алишер Навоий асарларидаги сўзларнинг маълум бир қисмини антропоним, топоним, жуғрофий истилоҳлар ёки шундай маъноларни ифодалаган сўзлар ташкил этади. Маълумки, энциклопедик луғатлар билан лингвистик луғатларнинг ўзаро фарқли хусусиятлари бор. Зеро, қомусий луғатлар сўзлигидан, асосан, от туркумидаги сўзлар ўрин олади. Шунингдек, тарихий шахс ном-қунылари, атоқли отлар, жуғрофий жой номлари, тоғ, дарё ва улар билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ҳам бундай луғатлардан жой олган бўлади. Лингвистик луғатларда эса, барча туркумдаги сўзлар луғат мақоласига киритилади, бироқ атоқли отлар умуман олинмайди.

¹⁹³ Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. – Б.324.

Аммо, улардаги бу фарқли хусусиятлар айрим ҳолларда мумтоз асарлар лексикасини алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганишга монелик қилиши ҳам мумкин. Чунончи, бундай сўзлар мумтоз асарларда доимо фақат бир шахс ёки киши исми маъносида келавермайди. Аксинча, бу тоифа сўзлар кўп маънолик ҳодисасига учраши ҳам мумкин*. Масалан Алишер Навоий асарларида **نجاشي** **Нажоший** [ФК, Б.112] – имон келтирувчи; тарихий шахс номи, подшоҳ, **نصوح** **Насух** [ББ, Б.106; НН, Б.91; ҲА, Б.264] – чин кўнгилдан қилинган тавба; тарихий шахс номи, **طفيل** **Туфайл** [НН, Б. 332] – чақирилмаган меҳмон, ўзи чақирилмаган бўлса ҳам, чақирилган кишилар қаторида, уларга эргашиб, тўй-маъракаларга боровчи; сабаб, боис, баҳона, важ-корсон, восита; Умайя авлодидан бўлган шахс – у жуда камбағал, фақир бўлганлиги туфайли бировларникига меҳмондорчиликка бора олмаган, **جسرت** **Жасратхон** [СС, Б.142] – жасоратли, хон лақаби сингари кўплаб маъноларни ифодалаган. Шу туфайли ҳам, ўтмишдаги лексикограф олимлар ўз луғатларида бу борада аниқ бир лисоний чегара қўйишмаган¹⁹⁴. Биз МАТ тилидаги айрим сўзларни энциклопедик изоҳладик.

Қуйидаги байтдаги **ابوحنيفة** **Абу Ҳанифа** исми қуйидагича изоҳланди:

Ҳар нуктани кўргузуб вузухин,

Шод айлаб Абу Ҳанифа руҳин [ЛМ, 42].

Имом Аъзам Нўъмон ибн Собит (699–767) – машҳур имом, Ҳанафия мазҳабининг асосчиси, Куфада таваллуд топган. У ҳадис, фикҳ илмлари билан шуғулланган.

«Ҳайрат ул-аброр» асарида **احمد مرسل** **Аҳмади мурсал** сўз бирикмаси фақат бир ўринда учрайди:

Улки камол аҳлидин акмал дурур,

Шоҳи русул Аҳмади мурсал дурур [ҲА, 239].

* Ушбу бобнинг бошқа бўлимида бундай сўзлар маъноси борасида батафсил тўхталиб ўтамиз.

¹⁹⁴ Вахидов А. Структурно-семантическая характеристика лексика в Ғиёс ул-луғат: Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1975. – С.33.

У куйидагича изоҳланди: Муҳаммад алайҳиссалом, Муҳаммад Пайғамбар.

*Ва **Маздаки** лаин Кубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлига шарикликка рухсат берди* [ТМА, 240].

Юқорида келтирилган иллюстратив мисолда **مزدك** **Маздак** сўзи исм, тарихий шахс (маздакийлик таълимотининг асосчиси, зардуштлик эволюцияси жараёнидаги босқичлардан бири) номи маъносини ифодалаган. Шу билан бирга, бу сўз шоир асарларида ўрни билан ўт, олов каби маъноларни ҳам ифодалаган: ... *ва дай шоҳи шабихунидин ўт зардуштининг хайли манқал қўргонида ҳисорий ва баҳман чериги чопқунидин шарора **Маздакининг** сипоҳи тош бирла темур қалъасида мутаворий* [Мунш, 140].

حجر الأسود **Ҳажар ул-асвад** бирикмаси қомусий изоҳлаш усулига кўра куйидагича изоҳланди: қора тош мусулмонлар тавоф қиладиган Каъба уйидаги муқаддас қора тош:

*Шайх Мусони тавофда кўрдим, анинг кейнича борур эрдим. Кўрдумки, **Ҳажар ул-асвад** тақбили қилди ва Фотиҳадин тиловат бунёд қилди* [НМ, 400].

Бу **مغيلان** **муғайлон** сўзи:

*Ҳақ субҳонаҳу ва таоло барча йироглиқ **муғайлонлари** аро саргардонларни яқинлик каъбаси тавофига мушарраф қилгай, омин!* [Мунш, 148].

«Муншаот» асарида Арабистон чўлларида ўсадиган бир дарахт номи маъносини ифодалаган.

Қомусий изоҳланган, этноним, этнотопоним, жуғрофий номлар куйидаги гуруҳларга ажратиб, изоҳлаш мумкин:

1. Қомусий изоҳланган тарихий шахс номлари:

بلال **Билол** – Билол Ҳабаший, исломда биринчи азон айтувчи, муаззин, (мушрикларнинг ҳар қандай қийноқларига бардош бериб, Муҳаммад с.а.в. нинг шафоатларига сазовор бўлган қора танли кул):

Кўзларинг бирла лабинг андоғки урди дин йўлин,

*Не балолардин **Билол** ўтқай, не саҳбодин Суҳайб* [ФС, 64].

مزدك **Маздак** – 1. маздакийлик таълимотининг асосчиси, у Эрон шоҳи Қубод I (488–531) замонида яшаб ўтган:

*ва **Маздаки** лаин Қубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлига шарикликка рухсат берди* [ТАҲ, 240].

2. ўт, олов:

ва дай шоҳи шабихунидин ўт зардушитининг хайли манқал қўргонида ҳисорий ва баҳман чериги чопқунидин шарора маздакининг сипоҳи тош бирла темир қалъасида мутаворий [Мунш, 140].

زردشت **Зардушт** – 1. қадимий Эронда (Гуштасп замонида) оташпарастликка асос солган шахс ёки файласуфнинг номи:

*Вале тутти **Зардушит** оййини ул,*

Мажус ўлди истаб, алар дини ул [СИ, 79].

2. Зардушт шоир асарларида ўтпарастлик, оташпарастлик маъносида ҳам келган:

*Батахсис, булут мушкфом ҳавога қорнинг суда сиймидин кофурбор ва дай шоҳи шабихунидин ўт **зардушит**ининг хайли манқал қўргонида ҳисорий...* [Мунш, 140].

2. Қомусий изоҳланган киши исми ва лақаблари:

القضات عين **Айн ул-қузот** – тасаввуф Шайхларидан бирининг лақаби, бу лақаб Шайхнинг солиқликда кўп иродат кўргизиб, ҳақпараст, тўғри сўз бўлганлиги учун берилган:

***Айн ул-қузот** тил шарафидин Масиҳ гуфтор бўлган ва Ҳусайн Мансур тил суръатидин дорға сазовор* [МҚ, 94].

فغفور **Фағфур** – қадимги Чин (Хитой) подшоҳларидан бирининг лақаби:

*Кўрар ондин футур ар бўлса **фағфур**,*

Топар ондин қусур ар бўлса Қайсар [ББ, 611].

كادود **Кадуд** – XV асрда Хуросонда яшаб ижод этган олим, форсигўй шоир Хожа Авҳад Муставфий лақаби:

*Хожа Авҳад Муставфий – анинг лақаби **Кадуд** ҳам дерлар* [МН, 32].

Кадуд сўзи Алишер Навоий асарларида ўз луғавий маъносида ҳам қўлланилган:

Кадуд – бигиз:

*Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: бийизки сорт **кадуд** дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва бийизки «дирафиш» дерлар* [МЛ, 19].

3. Қомусий изоҳланган жой номлари:

خلخ **Халлух** – ривоятларга кўра, қадим Туркистондаги шаҳарлардан бирининг номи; бу шаҳарнинг одамлари чиройли бўлишган, у ерда тайёрланган тоза, сифатли хўшбўй ҳидли мушк (атир)лар дунёнинг бошқа ўлкаларига келтириб турилган. Ана шу сифатлари билан хўшбўй ҳидли мушклар «Халлух» номи билан ҳам машҳур бўлган:

Малоҳат ўлса олур жонни лўлию ҳинду,

Гар ўлмаса қочурур моҳи ўқчаву Халлух [НШ, 85].

اسكندريه **Искандария** – фаранг сарҳадидаги дарё қирғоғига яқин жойда Искандар қурдирган шаҳар номи:

*Мундоқ нақл қилибдурки, Шайх Нажмуддин Кубро Ҳамадонга бориб, Ҳадис ижозати ҳосил қилди ва эшиттики, **Искандария**да муҳаддисе борки, олий санади бор* [НМ, 289].

المقدس **Байт ул-муқаддас** – Қуддуси Шариф (Фаластин) шаҳри ва ундаги яҳудийларнинг зиёратгоҳи:

*Чун «Инжил» Исо а.с. га нозил бўлди, учовда **Байт ул-муқаддас**қа келиб, Исо а.с. амри илоҳи била халқни тенгри таоло амрига далолат қилди* [ТАҲ, 176].

باغ نو **Боғи нав** – Ҳирот атрофидаги гўзлал боғлардан бири:

Тузуб суҳбат «Биҳишти соний» ичра,

Май ичса **Боғи нав** айвони ичра [ФШ, 58].

4. Қомусий изоҳланган қабила, уруғ, элат, миллат, халқ номлари:

عامري **омирий** – араб қабилаларидан бирининг номи (Мажнун шу қабилага мансуб бўлган):

Ноқилга дедик: Тез уруб гом,

*Қил саййиди **омирий**га эълон* [ЛМ, 43].

هزاراسپي **Ҳазораспий** – ҳазорасплик, афғон қабилаларидан бири (Афғонистоннинг шимолий тоғ ҳудудидаги қабилалардан бирининг номи):

*[Мир Исом Ғаззолий]. Мир Балхда **Ҳазораспий**лар чоғида бор экандур* [МН, 19].

تات **тот** – исломни қабул қилмаган уйғур ёки хитойлар:

Чаҳдағи тухм арпасини оти еб,

*Уйда товугларни сурук **тоти** еб* [ҲА, 227].

يهودي **яхудий** – жухуд миллатига мансуб; сомий тиллар гуруҳига мансуб, бани Исроил қавмидан тарқаган жухуд (яхуд) халқи:

*[Иброҳим Ажурий...]. Жаририй ва Абу Аҳмад Мағозилий дедиларким, **яхудий** анинг қошига келди ва дедиким, агар манга бир нима кўрсатсангким, андин Исом дини шарафин ўз миллатимга билсам, мусулмон бўлайин.*

Хулоса қилиб айтганда, Навоий асарларини табдил қилиш тамойиллари икки тамойилга асосланади: а) орфографик ва пунктуацион, фонетик хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили; б) сўз тадқиқи тамойили. Бунда ўтмишда яратилган тарихий, адабий манбаларни тадбил қилишда, аввало, у ёки бу ёзувнинг имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда ёзувнинг асосий хусусиятларидан бири унинг график белгиси бўлиб хизмат қила олишидир. Ёзув маълум бир эҳтиёж зарурият асосида фикрни кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Матн табдилини амалга оширишда ёзув муҳим ўрин эгаллайди.

Навоий асарларига бағишланган луғатлардан шоир ҳаётлик давридаёқ матн тарихини ўрганишда кенг фойдаланилган. Шоир қўлёзма асарларининг

саводхонлик сифатини янада ошириш ва уларни мазкур қўлёзмалараро қиёслашда мазкур луғатлар асос вазифасини ўтаган.

III БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Алишер Навоий асарлари луғат таркибининг салмоқли қисми форсча, арабча сўзлардан таркиб топган. Маълумки, мумтоз ёзув ёдгорликлари тили унлилари арабча ва форс-тожик тиллари унлиларидан миқдор жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам тубдан фарқланиб туради. Уларнинг имловий хусусиятлари матншунослик фани учун жуда катта қимматга эга. Ҳар бир сўзнинг контекстдаги мазмунига кўра тўғри ўқилиши таъминланади. Натижада мавжуд омографларнинг турли ўринларда турлича ўқилиши лозимлиги маълум бўлади. Бироқ шундай амоформа, омофон ва омографлар ҳам борки, улар назм ва насрда фарқланилмайди, исталган жойда бир хил ўқилади ва бир хил ёзилади.

2. Шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маънавий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, табдилда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим.

3. Навоий асарларини табдил қилиш тамойиллари икки тамойилга асосланади: а) орфографик ва пунктуацион, фонетик хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили; б) сўз тадқиқи тамойили. Бунда ўтмишда яратилган тарихий, адабий манбаларни тадбил қилишда, аввало, у ёки бу ёзувнинг имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда ёзувнинг асосий хусусиятларидан бири унинг график белгиси бўлиб хизмат қила олишидир. Ёзув маълум бир эҳтиёж зарурият

асосида фикрни кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Матн табдилини амалга оширишда ёзув муҳим ўрин эгаллайди.

4. Шоир асарларида баъзи туркий сўзлардаги унли товушлар МАТ нашрларида ифодаланмаган. МАТдаги бундай сўзларни қуйидагича гуруҳлантириш мумкин: а) биринчи бўғиндаги **а** товуши ёзувда ифодаланилган; б) биринчи бўғиндаги **и** товуши ёзувда ифодаланмаган; в) биринчи бўғинда **у** товуши ёзувда ифодаланмаган; г) иккинчи бўғинда **а** товуши ёзувда ифодаланмаган; д) айрим сўзлар икки хил шаклда ёзилган; е) МАТда айрим форсий сўз ва сўз бирикмалари икки хил шаклда ёзилган; и) МАТда баъзи арабча сўз ва сўз бирикмалари икки хил тарзда ифодаланган.

5. Ўтмишда яратилган мумтоз асарларнинг юзага келиши ва илмий-танқидий матнларининг яратилиши ҳамда табдиллари билан боғлиқ жараёнлар таҳлили сўз тарихига диққат қаратишга ундайди. Матн тарихи сўз тадқиқи билан бевосита боғлиқ жараён. Ҳар қандай ҳолатда матнни англаб амалга оширилган ҳаракатлар маҳсулидир. Демак, биринчи навбатда, матн табдилида эътиборни матнда ишлатилган сўзларнинг шакли, мазмуни ва моҳиятини кўздан кечириш лозим.

6. Матн табдилида сўз тадқиқи жиддий муаммо ҳисобланади. Ўтмишда яратилган мумтоз асарларнинг юзага келиши ва илмий-танқидий матнларининг яратилиши ҳамда табдиллари билан боғлиқ жараёнлар таҳлили сўз тарихига диққат қаратишга ундайди. Матн тарихи сўз тадқиқи билан бевосита боғлиқ жараён. Ҳар қандай ҳолатда матнни англаб амалга оширилган ҳаракатлар маҳсулидир. Демак, биринчи навбатда, матн табдилида эътиборни матнда ишлатилган сўзларнинг шакли, мазмуни ва моҳиятини кўздан кечириш лозим. Шундай экан, шоирнинг барча асарлари матнини мисрама-мисра, қаторма-қатор тўғри ўқиш асносида АНАТИЛда қайд этилмаган, нотаниш, тушунилиши қийин сўз ва ибораларни аниқлаш, матнлараро қиёслаш матнчиликда ўз ечимини кутаётган биринчи галдаги вазифалардан бўлмоғи лозим.

7. Шоир асарлари матнини ўрганишнинг муҳим бир тамойил – бу, АНАТИЛда қайд этилмаган сўз ва уларнинг матндаги ўрнини белгилашдир. Шундагина Навоий асарлари матнини тўлиқ англаш имконияти вужудга келади. Демак, уларни адабий манбашунослик ва матншунослик нуктаи назаридан чуқур тадқиқ этмасдан туриб, бошқа матний таҳлилларга тортиш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, матншуносликнинг муҳим босқичларидан бири бўлган матн сўзлари тарихи, имлоси ёки маъноси тушунилиши қийин сўз ва ибораларни текширмасдан тадқиқотчида шоир назарда тутган фикр-мулоҳазалар ҳақида етарли даражада тасаввур ҳосил қилинмайди.

8. Матн ва сўз тадқиқи тамойилини матншунослик ва адабий манбашунослик нуктаи назаридан талқин этишга асослар етарли. Энг муҳими, бизнингча, у Навоий асарлари матн тарихи бўйича олиб бориладиган бой эмпирик тадқиқотлар учун жаҳон филология фанларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш йўлидаги тажриба сифатида методологик аҳамият касб этади.

9. Шоирнинг бой адабий, илмий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлашда луғат манбаларнинг ўрни беқиёс. Шу жиҳатдан, Навоий асарлари юзасидан ўтмишда ва ҳозирда ҳам бир қатор ноёб луғатлар яратилган. Алишер Навоий асарларини ўқиш жараёнида учрайдиган мураккаб, тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маъносини тушунишга ҳаракат шоирнинг ўз давридаёқ бошланган бўлиб, туркий халқлар ва қўшни давлат туркий ҳукмдорлари фармойиши билан шоир асарларининг шарҳи сифатида бир қанча луғатлар яратилган. Мутафаккир асарларига махсус луғатларнинг тузилиши Навоийнинг ўз замонида ҳам кўпчилик учун оғирлик қилганини билдиради. Бугунги кунда ҳам Навоий асарларини мутолаа қилишда, албатта, луғатларга катта зарурият бор.

10. Навоий асарларидаги тушунилиши қийин, нотаниш сўзларни аниқлаш, унинг маъновий хусусиятларини белгилаш, матн орасидаги ўрнини ҳис қилиш каби бир қатор илмий вазифалар олдимизда кўндаланг турибди.

Ана шу мақсад ва вазифаларни бажариш учун тадқиқотда қуйидагиларга эътибор қаратилди:

1) АНАТИЛГа кирмай қолган сўз ва ибораларни ҳар бир асар, ҳар бир жанрдаги матнни матншунослик ва адабий манбашунослик нуқтаи назаридан тўғри ўқиш жараёнида йиғиш, уларни аслиятга қиёслаш, тартиблаш, изоҳлаш ҳамда мумтоз ва жорий алифбода ифода этиш;

2) айрим тушунилиши қийин сўз ва ибораларни чуқур таҳлил қилишда нафақат ички манбаларга, балки ташқи манбаларга, яъни матншуносликка дахлдор ёндош соҳа материалларига қиёслаш, махсус изланишларни ташкил этиш;

3) ишда статистик таҳлил методидан фойдаланиш.

IV БОБ

НАВОИЙ АСАРЛАРИНИ ТАБДИЛ ҚИЛИШДА ИЗОҲЛАШ ВА ШАРҲЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ

4.1. Сўзнинг бадиий матндаги вазифаси ва тимсол тараққиёти

Навоий ижодий услубининг ўзига хос жиҳатларини илмий-назарий тадқиқ этиш ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам услуб ҳақидаги қарашларимизни шакллантиришда муҳим омил бўлиб келган. Чунки ўзбек адабиётшунослигида, аслида, микроанализ имкониятларини жуда кенг ёритувчи услуб масаласи энг кам ўрганилган соҳадир. Бинобарин, навоийшунос олим А.Ҳайитметов такрор-такрор шоирнинг услуби ёки услуб ҳақидаги қарашларига эътиборни қаратгани бежиз эмас¹⁹⁵. Зеро, бир қарашда шоир услубининг ёки асарларининг зоҳирий томонлари тушунарлидек кўринса-да, аммо ҳануз бу масалаларни тўла-тўқис ўрганишга монелик қиладиган, ўз ечимини топмаган матншунослик муаммолари мавжуд. Бу шоир асарлари матнида ҳар қадамда учрайдиган маъноси тушунилиши қийин сўз ва иборалардир. Демак, бундай тушуниксиз, яъни АНАТИЛда қайд этилмаган сўз ва иборалар шарҳ-изоҳисиз нафақат шоир услубининг мураккаб қирраларини ёритиш, балки муаллифнинг илғор фикр-мулоҳазаларини китобхонга тез ва тўла-тўқис етказиб бериш ҳам амримаҳолдир. Бу масаланинг ўз ечимини топиши қанчалик муҳим ва зарурлигини қуйидаги равшан мулоҳазалар мисолида ҳам кўриб ўтиш мумкин: «Биз ўтмишда яшаб ижод этган, услуби тушуниш учун маълум даражада оғир шоир ва адибларимиз асарларини замонавий китобхонга яхши ва осон тушуниши учун илмий изоҳларни кўпайтириш, шеърӣ асарларнинг насрий баёнларини яратиш, махсус луғатлар тузиш билан қаттиқроқ шуғулланмоғимиз керак. Токи Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимиз асарларида кенг китобхонлар

¹⁹⁵ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Т.: Фан, 1963. – Б.173; Ҳайитметов А. Шарҳ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – Б.331; Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т.: Фан, 1959. – Б.109–112; Ҳайитметов А. Адабий меросимизнинг уфклари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.91–95.

оммаси тушунмаган бирон байт, бирон сатр қолмасин»¹⁹⁶. Бугунги кунда Навоий асарлари матнини ёки мумтоз адабиётимиз намуналарини турли талқинларда ўрганиш борасида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Бунда матнни замон талаблари даражасидаги Ғарб таҳлил усуллари, хусусан, **макроанализ имкониятлари** асосида тадқиқ этиш ҳам кўзда тутилади. Уларни ўрганиш, ушбу ёндашувларни матн табдилида ҳисобга олиш жуда зарур эканлигини таъкидлаш лозим.

Шу ўринда ўз-ўзидан шоир асарлари матнини тўлиқ ва ҳар томонлама мукамал тушунтириш учун яна қандай матний тадқиқ этиш усулларига асосланиш жоиз ва улардан қандай мақсадларда фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деган савол туғилади. Бу, ўз-ўзидан матнни шарҳлаш, изоҳлаш муаммосини кун тартибига қўяди. Навоий асарлари матнини шарҳлашда мушкуллик туғдираётган барча амалий матний муаммоларни бартараф этишга қаратилган, замон талаблари даражасидаги матний методологик концепция яратилмас экан, Навоий даҳосини китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантириш қийин кечади.

Навоий шеъриятида сўзнинг бадиий матндаги ўрни ва тимсолнинг тутган мақоми, тадрижий ривож, мазмун-мундарижасига тўхталиб ўтиш ва уларга муносабат билдиришдан аввал, Мақсуд Шайхзода ижодиётига бир назар ташлаб ўтиш жоиздир. Зеро, адиб ўз вақтида шундай назарий фикрни илгари сурган эди: «Адабиётнинг хусусияти, мазмуни ҳам вазифаси ҳақида бағоят маънодор бир таъриф Навоийнинг шеъриятига қарашни тўғридан-тўғри ва очикдан-очик ифодалайди»¹⁹⁷. Негаки, узоқ йиллар Навоий асарлари матнини ўрганиш усуллари устида илмий изланишлар олиб борган олим, адиб бу борада яна шундай рамзий-ишоравий хулосаларга келади: «Навоийда биз бошқача бир хусусиятни кўрамиз. Фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётий воқеаларнинг силсиласини кўзда тутиши, Навоийдан энг кичик лирик

¹⁹⁶ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.95.

¹⁹⁷ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Тўртинчи том. Ғазал мулкининг султони /Алишер Навоий ҳақида тадқиқот ва мақолалар мажмуаси. – Т., 1972. – Б.195.

шеърларни ҳам мантикий иплар билан боғлашни талаб қилади. Бунинг натижасида ғазалда бутунлик, байтларнинг бир-бирига тасодифий эмас, мантикий муносабатлар билан боғланганини кўрамиз»¹⁹⁸. Ҳақиқатан ҳам, «Совет даври навоийшунослигида бу масалага биринчи бўлиб Максуд Шайхзода жамоатчилик эътиборини қаратди. Шундан сўнг шоир ижоди бўйича текстологик тадқиқот олиб борган проф. Ҳ.Сулаймонов «Хазойин ул-маоний»нинг илмий-танқидий текстини тузиб чиқди»¹⁹⁹. Илло, Навоийнинг чуқур илм билан йўғрилган сатрларини безаб турган сўзларнинг туб маъносини махсус тайёргарликсиз тушуниш амримаҳол. Ҳақиқатан, шоир ижодиётидаги кичик бир сўз ҳам катта мантикий маънолар кўламига эга. Шундай экан, бу сўзларни бугунги китобхон қандай мағзини чақади? Бу матншунослик олдига яна бир муаммони, сўз ва ибораларни шарҳлаб бориш масаласини кун тартибига қўяди.

Навоий асарларида шундай сўзлар борки, зоҳиран кишига маънолари тушунарлидек туюлса-да, бироқ ботинан ундай эмас. Зеро, уларнинг замирида муайян бир сирли маънолар яширин. Агар улар дурустликда англолсан, оз фурсатда инсон ахлоқий тасаввур оламини бойитади. Лекин оддий китобхон учун уларнинг замиридаги маъноларни англаш ҳар доим ҳам осон кечавермайди. Фақат сергак доно инсонгина уни серзавқ кўнгил орқали идрок эта олиши ва мавриди билан унинг бадиий мақомини бутун қалби билан ҳис эта олиши мумкин. Дарҳақиқат, «Муҳокамат ул-луғатайн»да сўзнинг бадиий мақоми, кадр-қиммати ҳақида шундай жўшқин фикрлар учрайди: «... сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жоми маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавоҳириға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулда доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос (хос бўлиш) васила (йўл; сабаб)си била гузориш (баён) ва оройиш кўргузур

¹⁹⁸ Максуд Шайхзода. Асарлар. Тўртинчи том. Ғазал мулкининг султони /Алишер Навоий ҳақида тадқиқот ва мақолалар мажмуаси. – Т., 1972. – Б.198–199.

¹⁹⁹ Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008. – Б.9.

ва анинг қиймати фаҳм мартабаси нисбатиға боқа интишор (ёйилиш, тарқалиш) ва иштиҳор (шухрат) топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур»²⁰⁰. Эндиликда ҳам рамз-ишораларга тўла шоир шеърятининг ботиний маънолари сирини, аниқроғи, бадиий сўзнинг тағмаъноларини янада теран англашга бўлган кучли бир эҳтиёж бор.

Айни шу маънода қуйида «Хазойин ул-маоний»даги ана шундай айрим характерли сўзларнинг маъноларини тўғри изоҳлаш ва талқин этишга уринамиз.

*Журму гунаҳлардин ўтуб, келтурма юзга қўрқутуб,
Лола агар соғар тутуб, мусича гар қилмиш зино.*

Улуғ мутафаккир ўз асарларида ҳеч вақт бирор-бир сўзни ножоиз қўлламаган. Лекин, у бу ўринда сўзини мажозий маънода образли қўллаган. Зеро, наинки инсон, балки бу фоний дунёнинг бевафолиги шоирнинг илоҳий ишққа лиммо-лим кўнглини ларзага солади. Энди шоир кўнгли сўз уммони ичра ана шундай бир сўзга муҳтож. Бироқ шоирнинг музтар кўнгли гўё энди ўзида шу сўзни ҳам фақат бир маротабагина қўллашга қурб топади. Қизиги шундаки, бу сўз улуғ шоирнинг бутун шеърятида фақат бир ўринда учрайди. Бунда гўё сўз сарҳадлари оша аниқ бир мезон, аниқ бир чегарани қидираётгандек кўринади. Шу маънода ушбу байтни қуйидагича талқин қилиш мумкин: Агар лола мусичага қадаҳ тутса-ю, у бундан сархуш бўлиб, зинога қўл урса, эй Аллоҳ, фақат буни гуноҳ санаб, уни жазога мустаҳиқ қилма! Ахир бунинг сабабчиси, ўша лола эмасми?

Шоир наздида, никоҳ хоҳ осмоний (бу ўринда Одам Ато ва Момо Ҳавво никоҳлари назарда тутиляпти – М.А.), хоҳ заминий бўлсин, унда наинки, вафо, садоқат, имон сингари барча инсоний сифатлар, балки илоҳий маъноларга эш рамзлар (аслида, никоҳ инсон ботинида мужассам. Бунинг зоҳирий кўриниши сифатида эса, мусҳафда Ҳаввонинг Одам этидан яратилиши борасидаги қайднинг ўзи кифоядир. Инсон унга, яъни никоҳга

²⁰⁰ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 8.

содик қолсагина, ўзидаги ички инсонлик хусусиятини сақлаб қолади) мужассам. Илло, никоҳ азал-азалдан ўн саккиз минг олам ичра Аллоҳнинг наздида азизу мукаррам саналмиш инсонгагина тақдим этилган эди. Шундай бўлса-да, улуғ шоир бунга, яъни никоҳ аҳдларига инсон-ку инсон, ҳаттоки, Пайғамбарга уммат саналмиш қушлар-да риоя қилишига орзуманд бўлган эди. Лекин буни ҳам шоир кишини ўсал қилмай, яъни ҳар галгидек ўта бадийий назокат билан тараннум этади: баҳор айёми – айни Наврўз кунларидан бирида обдан очилган бир лола тонг сахарда шабнам тўла соғар – майи ноб (яъни «вахдат майи») тўла қадахни бир беозор мусичага тутати. Ва мусича қадахни кўтариб сархуш бўлади, натижада ўзидан ихтиёри кетиб, шодлик оғушида зинога қўл уради. Шунда шоир Тангрига қарата шундай нидо қилади: бечора беозор мусича майни ичиш оқибатида зино қилган бўлса бордир. Аммо, бу кечиримлидир. Ахир, ҳар не бўлса-да, бунинг сабабчиси ўша тоғ лоласи эмасми? Шу боис, эй Аллоҳ, буни гуноҳ санаб, кўп писанда – маломат қилавермай, шу бечора мусичанинг гуноҳидан кеча қол. Ва, энг муҳими, улуғ шоир бу мажозий образ орқали байт замирига илоҳий ишққа бўлган садоқат, Тангрига муножотни жо этади. Зотан, шоир фикрича, илоҳий ишқ булардан-да устун. Чунки у инсонга шундай бир чек-чегарасиз эрк, жасорат бағишлайдики, уни бирор нарса (ҳолат)га қиёслаб бўлмайди.

Бордур Навоий бекасе, ишқ ичра андоқким хасе,

Чун ўртадинг ани басе, куйдурма дўзахда яно.

Бу мақтаъда юқорида келтирилган байтдаги бадийий кайфият «хас» сўзи тимсолида образланади: Навоий ёлғизлик, ғариблик, кимсасизликда, яъни илоҳий ишқ ичра нафақат бор-йўғи бир хас, балки унга ҳам арзигулик эмас. Эй Танграм, ёлғиз ўзинггагина ҳамма нарса кундек шоён, зеро, мени фироқ ўтида бениҳоя ўртадинг, оқибат бу ҳажр саҳросида сени аччиқ соғиндим. Модомики, шундай экан, охиратда мени, яъни Навоийни жоиз-ножоиз сўзлари учун тағин дўзахда хас сингари куйдирмагин. Буларнинг бари, ахир, ишқ туфайли беҳудликда юз берди. Дарҳақиқат, мазкур байтда «хас» сўзи рамз. У байтда хокисорлик тимсоли даражасига кўтарилади.

Чунки шоир, аслида, бу мақтаъ иштирокидаги ғазалда кибрлилик ва хокисорликнинг аслига, яъни пайдо бўлишига киши эътиборини қаратади: «Чекмай малак лутфунг куни жуз зикр ила тасбиҳ уни/Одам дебон қаҳринг туни ҳар дам «заламно раббано». Яъни бу байтнинг умумий мазмунига кўра, Тангри Одамга жон ато этаётган вақтда малоикларнинг собиқ мударриси бўлган шайтон ножоиз сўзлаб кибрга кетади ва унга, яъни Одамнинг яратилишига қарши чиқади. Шу билан биргаликда, улуғ шоир бу ўринда Тангри дастлаб Одамни яратмоқчи бўлганида коинотдаги барча унсурлар уни биздан ярат деб тама қилади. Фақат Ер мен барча унсурлардан заифман. Менда қувонарли нарсa йўқ, деб хокисор сўзлайди. Байт диний рамзларга ҳам ишора қилади.

Яна бир мисол:

Навоий, чорадин кўп дема сўзким,

Ғамингга чорасизлиг чора бўлмиш.

Бу мисралар қатида яширинган теран илдизли образли ифодалар *чора* – «илож», «тадбир»; «қочиш»; «даво», «дармон»; «макр», «ҳийла»; *ғам* – «қайғу», «андух», «ғусса», «хафагарлик», «кулфат», «алам», «ташвиш»; «дунё бойликларига аҳамият бермаслик»; «севги», «муҳаббат»; «ишқ», «илоҳий ишқ»; *чорасизлиг* – «иложсизлик»; «оғизлик»; «дармонсизлик»; «танг аҳволга тушиб қолганлик» каби сўзлари замирида мужассам. Аммо бу образли ифодалар Навоий шеъриятида бундан ҳам кенг фалсафий-сўфиёна, ботиний-илоҳий маъноларни англашиб келади. Айниқса, чора сўзи шоир шеъриятида «чорарас», «чоражўлук», «чораандеш», «чорагарлик», «чоракўш», «чорапайванд», «чорасанж», «бечоралиғ», «чораи кор истамак» тарзида қўлланилганда янада ўзгача чуқур маъно-мазмун касб этади. Буни фақат моддият, деб тушунмаслик жоиз. Бунда дунё шоирдан эмас, шоир дунёдан воз кечади. Шу бадиий кайфиятни юқорида келтирилган байт мазмунидан англаб олиш мумкин: «Навоий чора ҳақида кўп сўз айтишинг ножоиз. Аслида, сенинг ғамингга, яъни ишқдан яраланган мосуво қалбингга ана шу «чорасизлик» малҳам бўлди. Зотан, шоир наздида, чорасизлик – шоирлик қисматидир. Кўринадик, шоир, аслини олганда, ўзининг бу

нотавон (илоҳий ишқдан яраланган забун ҳолатидан) аҳволидан мамнун. Бунинг учун у Аллоҳга беҳад шукроналар айтади. Ахир, бунинг акси бўлиб, борди-ю, у «чорасоз» бўлганида бу ажиб туйғу, бу фараҳбахш чоғлардан бенасиб бўлиб қолган бўлур эди. Бу манзарани мўътабар шоирнинг яна «Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилдим уч талоқ», «Жаҳони хокий эрур бир кесак, вале нопок», «Жаҳонни бир кесак англа, ҳавоси – гарди бало» сингари кўплаб жозиб сатрларидан англаб олиш унчалик мушкул эмас. Кўринадики, шоир буларнинг барида Қуръони каримда келтирилган «Инсон ожиз қилиб яратилгандир» мазмунидаги ояти карима маъносига ишора қилаётир.

Айни маънода ҳам ботиний мумтоз шеъриятнинг асл маншаъи, яъни келиб чиқиши – «қайғу», «ғам», «андух», «нотавонлик», «ишқ», «ҳажр», аниқроғи, «чорасизлик олами». Бу тарзни шоирнинг «Фалақдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру/Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу», «Ғамки юз йиллик рафиқимдур, нетиб мен телбаға/Кўрмайин кўксумда юз минг доғи ҳижрон танимас» қабилидаги образли ифодаларида ҳам аниқ-тиниқ кўрамиз. Демак, Навоий ҳазратлари «чорасизлик», деганда анъанавий шеъриятимизга хос «тафрид», «тажрид» – айрилиқ, яъни ҳижрон, ёлғизлик каби илоҳий ишққа эш маъноларни ҳам назарда тутадилар.

Шоир фикрича, буларсиз чинакам шеърият ғариблашади. Шоир шу «чорасизлик олами»да осудахотир – «кўнгли тинч», яъни шоирнинг музтар кўнгли унда кўз очади, унинг кўнгил боғи эса ана шу оламда ястаниб ётади. Зеро, улуғ шоир бир ўринда «Хотирни жамъ истар эсанг аввал хавотир дафъин эт, Кимда хавотир бўлмаса осудахотир бўлғуси», – деб бежизга айтмаган эди.

Айтиш жоизки, Алишер Навоий бадиий матндаги сўзнинг мақомини муносиб белгилаш орқали умумбашарий шеърият тарихи зарварақларида ўчмас из қолдирди («Назм ул-жавоҳир»дан):

*Рифъат аро фавқи Ариш аъзам сўз эмиш,
Жонбахш дами Масиҳи Марям сўз эмиш,
Маъни дур(р)и анда барча мудғам сўз эмиш,*

Улким анга маъни ўлмагай ҳам сўз эмиш.

Шоир наздида, сўз Аллоҳ иродаси билан азалдан қиймат ва мартаба бобида энг юксак аршдан, яъни Аллоҳнинг «Лавҳи маҳфуз»идан жой олган эди. Унинг ҳаётбахшлиги эса Масиҳи Марям нафаси сингари. Сирасини айтганда, у маъно оламида ҳам ўзгача – махфий маънолар фақат унда мужассам. Бинобарин, шоир унга боис бўлмаган ҳам сўз эди, – дейди.

Илло, улуғ шоир наздида, сўз дур(р)ининг қиймати ва мартабаси сўзнинг руҳида мужассам («Назм ул-жавоҳир»дан):

Ҳар бириси тўрт риштаи дур(р)му экин?

Ё луълуи дарёи тафаккурму экин?

Ё ҳар биридин дур(р)га тафохурму экин?

Сўз руҳига йўқса тўрт унсурму экин?

Шоир ушбу тўртликда биргина «дур(р)» сўзини асл луғавий маъносидан ташқари, «маънолар тизими», «илоҳий ишқ», эҳтимолки, Фаридиддин Аттор, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Абдурахмон Жомий сингари нозиктаъб шоирлар асарларига ишора тарзида ҳам қўллайди. Энг асосийси, улуғ сўз санъаткори бу сўзни, яъни «сўз» замиридаги махфий маъноларни тўла-тўқис инкишоф этиш учун қўллайди ва ахири сўз руҳи – тириклигига боис сув, ҳаво, ўт, тупроқ каби тўрт унсурга алоқадормикин, деган бадий тафаккурни илгари суради. Дарҳақиқат, шоир худди шунга ўхшаш умум эътирофни «Хазойин ул-маоний»да ҳам келтиради: «Жинси башар йўқ оғаҳинг, хуршид хоки дарғаҳинг/Кўк маҳд аро тифли раҳинг етти атоу тўрт ано». Албатта, сўз руҳи ҳақидаги бундай қарашлар кейинги даврларда ҳам давом этган.

XVI аср охири, XVII аср бошларида яшаб ижод этган Мирзо Абдулқодир Бедил ҳам сўз қудратини бақамти ҳадди аълосига етказиб тараннум этган эди. Илло, у сўзнинг фалсафий-ирфоний маънолари, нозик ва сирли жиҳатларини чуқур ҳис ва идрок этган «Абулмаоний» – «маънолар отаси» эди:

*Ин замон илм аз сухан пайдо аст,
Ҳар че хоҳе з-мову ман пайдо аст.
Лоязол аст паришон наму,
У дар оғуши илм ва илм дар – у.*

Форсий тўртликнинг таржимаси: «Бу замонда илм сўздан келиб чиққан, ўзинг ва бошқа ҳақидаги хоҳишлар ундан, у лоязол (йўк бўлмайдиган, безавол, доимий, абадий – М.А.), Аллоҳнинг сифати билан Сўз намоён, у илм оғушида, илм ҳам унинг оғушидадир».

Навоийнинг инсон руҳига илоҳий қувват бағишловчи чиройли сўзлари нозикфаҳмлидир, улардаги ҳар бир сўз ва ибора Аллоҳдан нозил бўлган – туширилган мужда қадар олийкадр ва юксак мақомдадир. Ҳар сўзи қиймат ва мартабада қимматбаҳо дурдан юксакроқдир. Илло, шоирнинг мўъжизавий каломи руҳнинг ишқу камолоти ва комил кайфиятига вобастадир.

Шундай қилиб, Навоий ва бошқа руҳоният шоирларининг сўз борасидаги рамзий ишоралари ҳам азалдан Парвардигори оламнинг Каломи, аслида, Пайғамбарга сўз руҳи воситасида етиб келганлигини инсониятга такрор-такрор эслатишдан иборат. Эътиборлиси шундаки, Алишер Навоий ҳазратларининг ўзлари ҳам Аллоҳнинг «Лавҳи маҳфуз»идан жой олган ҳам сўз, ҳаттоки, «Байт ул-муқаддас»нинг тўрт девори ҳам, аслида, Сўз дейишгача боради. Улуғ шоирнинг чуқур диний эътиқодига кўра, дунё «Бўл» сўзидан бино бўлгандир. Демак, дунё бир бино бўлса, унинг маънавий тарҳи сўздир. Қачонки сўз чинакам тимсолга айлансагина, илоҳий қудратга эга бўлади. Дарҳақиқат, бадиий сўзнинг энг асосий хусусияти ҳам унинг образлилигида. Зеро, бадиий сўз кўнгил косасида зухурланади, унинг мақоми эса самолар қадар юксакдадир. Шу ўринда хотирга келтириш жоизки, шоир ўз асарларида миллий сўз қадри ҳақида жон қадар қайғуради ва бу ҳеч замонда инсонни бефарқ қолдирмаган. Навоий мумтоз бадиий сўзимиз такомилида сўз билан ифодалаб бўлмайдиган даражада илоҳий жасорат кўрсатган. Эҳтимол, инсоннинг ҳар доим ҳам бу ҳақда бош қотиришга фурсати етмас. Лекин қаердан чинакам бадиий сўз кетса, ўша ерда маънавий

жасорат ҳам сустлашади. Айни шу маънода чинакам бадий сўз бардавомлиги учун Навоий шеъриятини янада янгича усулларда қайта-қайта бадий синтез қилиш, хусусан, улуг шоир сўзлари замиридаги ботиний-илохий маъноларни янада кенг талқин этиш жоиздир.

Навоий шеъриятида доимо шакл ва мазмун муносиблиги бир меъёрга бўлган. Мумтоз шеъриятдаги бундай бениҳоя гўзаллик-мукаммаллик, шаклий-маънавий мувозанат, айниқса, ундаги ботиний хусусият Навоий шеъриятига хосдир. Зотан, мумтоз шеъриятда маъно ва шаклнинг муносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда айтиш жоизки, тасаввуф шеъриятида «соқий», «муғбача», «майпараст», «қадах» ва «май» каби поэтик тимсол, ирфоний рамзлар гўё тасаввуфнинг тамал тошидек бўлиб қолган. Ҳолбуки, бундай поэтик тимсоллар кўп маротаба тадқиқот объекти бўлган. Дарҳақиқат, айрим адабиётшунос олимлар айтганидек, «Биз истаймизми, истамаймизми, навоийшуносликда маълум бир яқраглик ва турғунлик кўзга ташланиб турибди. Буни бартараф этиш осон эмас. Бунинг учун, биринчи навбатда, Навоий шеъриятининг руҳонияти ва туйғулар оламига қарашни тубдан ўзгартириш лозим; янгича тадқиқ усул ва йўллари жорий этишга уриниш керак; Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний «қатлам»ларини очиш лозим»²⁰¹. Айни маънода, Навоий шеъриятида бадий ғояни ифодаловчи, ҳам ботиний-рамзий, ҳам тасаввуфий маъно ташувчи поэтик образлар қаторида **бодом** тимсолини ҳам санаб ўтиш мумкин. Навоий ижодида ҳар бир сўзнинг кадр-қиммати баландлигини қуйида келтираётганимиз ана шу «бодом» сўзи таҳлилида кўриш мумкин. Бу, айниқса, образли шаклларда ўз ифодасини топган. Зеро, «шеърнинг руҳий ва ғоявий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағрида

²⁰¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва Навоий шеърияти ҳақида /Навоийнинг ижод олами. – Т.: Фан, 2001. – Б.8.

яширингандир»²⁰². Шунга кўра, шоир шеъриятида қўлланган **бодом** – поэтик образ, ирфоний рамз:

*Қут бир бодому ерим гўшаи меҳроб эди,
Форати дин этти ногаҳ бир балолиқ кўзу қош* [ББ, 237].

Байтда қўлланган *бодом*, *гўшаи меҳроб* – поэтик тимсол, сўфиёна рамз. *Бодом* – қаноатнинг зайли, поклик. Зотан, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам сабр, қаноат, покликдир. *Гўшаи меҳроб* – холи жой, меҳроб бурчаги, масжидда имом турадиган тепаси қайрилма энг муқаддас жой. Шунингдек, *гўшаи меҳроб* (ёрнинг қайрилма қоши) мажозий маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳий муҳаббат. Энг муҳими, бу поэтик тимсолни қўллаш улуғ бобомизнинг «Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш /Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш» деган энг машҳур ғазалидан бошланади.

Навоий шеъриятида *бодом*нинг «пўсти» ва «мағзи» маъно ва шаклнинг мутаносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлигини ифодалаган:

*Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.
Бир наъш ила ул ики дилором,
Андоқ эдиким ду дона бодом* [ЛМ, 291–292].

Байтлар маъноси: Ҳар икки хилқат бир кафанга жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир баданга кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир *бодом* пўсти ичидаги қўшалок донагига ўхшар эди. Яъни, шоир бу икки хилқат (Лайли ва Мажнун назарда тутилган) ни *бодом* мағзига, тобутни эса шаклан *бодом*га менгзаётгани ёки унинг *бодом* шаклида эканлигини ўз рамзий чизгиларида санъаткорона ифодалаганлиги ҳам маълум бўлади. Шу ўринда айтиш жоизки, Никлсон Мажнун тимсолини шарҳлаб, шундай ёзган: «Сўфиёна адабиётда «Мажнун» ўз нафсига барҳам берган, нафсини буткул тарк этган ёхуд ўлдирган,

²⁰² Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.56.

деган маъноларни билдиради». Айни маънода *бодом* нафсни жиловлашга қаратилган ботиний рамздир.

*Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнгул,
Риёзат айнидиндур кунда бир **бодом** ила қонеъ [НН, 251].*

Байтда ишлатилган *нотавон кўнгул, риёзат айни ва бодом* – тасаввуфий рамзларга ишора. *Нотавон кўнгул* – нотинч, бетоқат; бечора кўнгил; доимо ёр васлига мушток бўлган кўнгил. *Риёзат айни* – риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. *Бодом* – қаноат тимсоли. *Бодом* нафақат Навоийнинг назмиётида, балки насрий асарларида ҳам жуда кўп маротаба такрор-такрор риёзат, поклик, ҳалоллик, қаноат каби ирфоний рамзларда қўлланган: «Ва ул [Шайх Алоуддин Хоразмий қ.с.], *бодом* мағизларидин манга берур эрди ва мен ер эдим. Ва ул емади, бир мағздин ўзга ё иккидин ўзга [НМ, 416–417]». Шунингдек, Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида бир қатор абдол, шайхларнинг комиллик даражалари, риёзатлари *бодом* тимсолида жуда теран ифодаланган. Юқорида қайд этилганидек, шеърий образда шоирнинг руҳий ва ғоявий қудрати ўз аксини топган бўлади. Айни маънода *бодом* тимсоли иштирокидаги яна айрим байтларга мурожаат этайлик:

*Шайху, бир **бодому** қон ютмоқки, пири дайринг
Нуқл ила майдин фано аҳлига кўп эҳсони бор [БВ, 142].*

Ушбу байтда ҳам *бодом, пири дайр, нуқл, фано аҳли* – шеърий тимсол. Навоий илгари сурган бадий тафаккурни англаш учун эса бу тимсолларнинг туб моҳиятига эътиборни қаратиш керак. *Бодом* – поклик тимсоли. *Пири дайр* – майхоначи; бутхона бошлиғи. *Нуқл* – майдан сўнг тановул қилинадиган газак. *Фано аҳли* – ўзликдан кечганлар, ҳаёт басталикларини улоқтирганлар, йўқлик ихтиёр қилганлар. Демак, байтда қўлланилган *бодом* тимсоли – сабр ва нафсни тийиш орқали покликка эришишдир.

Албатта, Навоий шеъриятида *бодом* фақат истиора, ўхшатиш каби бадий тасвир воситаларини ифодалашда ҳам қўлланилган:

*Кўз маҳди аро тутуб ул ором,
Зарфу мазруф, мағзу **бодом** [ЛМ, 61].*

Байтнинг маъноси: *бодом*нинг ичида мағз сақланганидай, бу бола ҳам кўз бешигида фароғатда яшарди.

*Гаҳеки кўргузасен захри чаим тонг эрмас,
Бўлур чу **бодом**нинг донаси берарди талх [НШ, 83].*

Маъноси: гоҳо кишига *бодом*нинг мағзи аччиқлик қилганидек, сен (ёр, маҳбуба назарда тутилган) ҳам тонг отмасдан ёмон кўз билан қараш қилмоқдасан.

*Сутиким, соғибон оғзига доя,
Ки жисми андин олгай қути моя.
Анга ичмак бўлуб ноком янглиғ,
Мавизу шираи **бодом** янлиғ [ФШ, 68].*

Байтлар маъноси: доя унинг жуссаси куч-қувватга тўлсин деб оғзига сут соғарди. У эса касал одам *бодом* ширасини ёқтирмагани каби сут ичишни истамас эди.

Дарҳақиқат, Навоий шеъриятида поэтик рамзлар ва сўфиёна маънолар билан боғлиқ тушунчаларни ифодалашда қўлланилган *бодом* сўзи шоир шеъриятининг руҳий-ғоявий қудрати ва ғоявий-бадий қимматини оширишда муҳим ўрин тутган. Зеро, шоир ўз шеърларида поэтик образ тимсоли сифатида *бодом* сўзини такрор-такрор қўллаган. Гўё шоир бир комил инсоннинг ўсиб-улғайганидан то сўнгги манзилига, яъни қабрга кузатиб қўйгунга қадар *бодом* тимсолидан санъаткорона фойдаланган:

*Чун қора **бодом** тобут узра расмидур қадим,
Кўз жанозам сори солким, сенсизин бўлдум қатил [БВ, 463].*

Бодом тимсоли XVII аср мумтоз шеъриятида ҳам маромига етказиб қўлланилган. Айниқса, бу ҳол форсигўй шоир Мирзо Бедил шеъриятида яққол намоён бўлади:

*Дар чаман ҳам аз газанди чашми бад эмин мабош,
Парда занбурест он жо дидаи **бодомро**²⁰³.*

Байт таржимаси: эй инсон, бу чаманзорлардаги гўзалликларга кўп ҳам ошуфта бўлаверма, ундан кўра, ҳамиша бу чаманлар ортида писиб ётган зараркунандаларнинг ёмон кўзларидан сақланишга ҳаракат қил! Зеро, сенга ҳар вақт *бодом* қоғотлари ичидаги парда ортида яшириниб ётган арилар нишидан озор етиши муқаррар. Ушбу байт мазмунидан англашиладики, Мирзо Бедил ҳам бодом тимсолида инсониятни дунёга басират кўзи билан қарашга чорламоқда.

Шоир асарларида *бодом* ўз луғавий маъносида сермой ва лаззатли ёки аччиқ, инсон саломатлиги учун кони фойда бўлган табиатнинг яна бир неъмат сифатида ҳам ишлатилган:

*Базм бу навъ ўлди эса нуқли ҳадисин демаким,
Ғунча била наргисидин шаккару **бодом** етар* [НШ, 130].

Бодом сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида, асосан, сермой ва лаззатли мағзи учун экиладиган дарахт, шу дарахтнинг меваси ҳамда гўзал ёрнинг қовоғини *бодомга* ўхшатиш каби луғавий, кўчма маъноларда ишлатилади.

Навоий шеъриятида *бодом* юқорида қайд этилган маъноларидан ташқари яна қуйидаги маъноларда ҳам қўлланган:

1. ёр (махбуба)нинг *бодом* шаклидаги кўзини ифодалаган:

*Кўзларинг **бодом**и ҳажридин бўлуб жисмим сақим,
Чиқти жоним, эй қора кўз, ҳажринг берди бим* [НШ, 130];

2. кўз косаси маъносини ифодалаган:

*Равшан эрур кўзки, тутар ком ила,
Ғўшаи меҳроб ики **бодом** ила* [ҲА, 167];

3. *бодом* шаклида ясалган муҳр маъносини англатган:

*Ишқ нақди киссасининг ҳифзига **бодом**а муҳр,
Ғар тилар бўлсанг муносибдур бу чок ўлган юрак* [НН, 289].

²⁰³ Абдулқодири Бедил. Осор: иборат аз ҳашт чилд. Чилди якум. – Душанбе: Адиб, 1989. – С.19.

4. инсон тана аъзоларидан бири – кўз (Юсуф Пайғамбарнинг чиройли кўзлари назарда тутилган):

Кўзи оллида, эй бодом, қилдинг ишва даъвосин,

Магар кирпичларидиндур нишони жисми афгоринг [НШ,262].

Хуллас, Алишер Навоий шеъриятида *бодом* тимсолининг ўрни, ирфоний рамзлари ва сўфиёна маъноларини талқин этиш нафақат шоир шеъриятининг ботиний хусусиятларини, балки шоир ижодиётининг дин руҳи, улуҳият асрори ва рубубият илми билан чамбарчас боғлиқлигини ўрганишга ҳам яқиндан ёрдам беради. Зотан, Имом Ғаззолий ҳам ўзининг «Ихёи улум ид-дин» асарининг «Таваккул» бобида тавҳиднинг тўрт мартабаси борлигини писта мисолида бундай изоҳлайди: 1) пистанинг ташқи яшил пўсти; 2) бу пўстнинг остидаги қаттиқ пўст; 3) пистанинг ичи; 4) пистанинг ичидаги ёғ. «Биринчисига қишр ул-қишр (пўстнинг пўсти), иккинчисига қишр (пўст), учинчисига лубб (мағзи), тўртинчисига луббул лубб (мағизнинг мағзи) дейилади. Зоҳирий олимлар наздидаги тавҳид ё пўсти, ё пўстининг пўстидир. Орифлар назаридаги тавҳид эса ўз мағзи ёки мағзининг мағзидир. Улуғ орифлар дин руҳи, улуҳият сирри ва рубубият илмидан воқифдирлар»²⁰⁴. Кўринадики, шоир асарларидан, янги аниқланган айрим сўзларнинг сўфиёна маъноларини фақат бадий талқин усули орқалигина очиш мумкин. Шу маънода, Исмоил Анқаравийнинг ёзмишлари бунга яна бир далилдир: «Ёр васлига етишмоқ ихтиёрий ўлим воситасида ҳосил бўлади. Шунингдек, муҳаббатнинг натижаси ўлим оқибатидир. Ҳар чанд бу йўл хатарли ва қонлидир, ушшоқ аҳли учун ғоят неъмат мўлдир. Зеро, ҳақиқий ҳаёт аносирий ўлим билан бошланади». Айни шу ҳолат ва хусусиятлар *бодом* тимсолида дарждир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Навоий асарлари матнини ёки мумтоз адабиётимиз намуналарини турли талқинларда ўрганиш борасида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Бунда матнни замон талаблари

²⁰⁴ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиқлол, 1999. – Б.29–30.

даражасидаги Ғарб таҳлил усуллари, хусусан, **макроанализ имкониятлари** асосида тадқиқ этиш ҳам кўзда тутилади. Уларни ўрганиш, ушбу ёндашувларни матн табиҳида ҳисобга олиш жуда зарур эканлигини таъкидлаш лозим. Шу ўринда ўз-ўзидан шоир асарлари матнини тўлиқ ва ҳар томонлама мукамал тушунтириш учун яна қандай матний тадқиқ этиш усулларига асосланиш жоиз ва улардан қандай мақсадларда фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деган савол туғилади. Бу, ўз-ўзидан матнни шарҳлаш, изоҳлаш муаммосини кун тартибига қўяди. Навоий асарлари матнини шарҳлашда мушкуллик туғдираётган барча амалий матний муаммоларни бартараф этишга қаратилган, замон талаблари даражасидаги матний методологик концепция яратилмас экан, Навоий даҳосини китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантириш қийин кечади.

4.2. Сўз ва ибораларни мумтоз анъанавий усуллар билан изоҳлаш амалиёти

Сўз маъноларини изоҳлаш лексикография асосий ва муҳим масалалари-дан бири ҳисобланади. Шарқ лексикографлари асрлар мобайнида мумтоз манбалар тилидаги сўз маъноларини аниқ ва лўнда қилиб очиш мақсадида изоҳлашнинг бир неча турларидан унумли фойдаланиб келганлар²⁰⁵. Луғатшунос Толе Ҳаравий ва Муҳаммад Маҳдийхон туркий сўз маъноларини форс тилида аниқ ва ихчам баён этишган. Шарқ лексикографиясининг энг яхши изоҳлаш усулларида фойдаланганлар. Бу луғатларда сўз маъносини очишда қуйидаги усуллар кенг қўлланилган: 1) эквивалент йўли билан изоҳ-лаш; 2) маънодош сўзлар орқали изоҳлаш; 3) қисқа изоҳлаш; 4) кенгрок изоҳлаш; 5) қомусий изоҳлаш; 6) зид маъноли сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 7) «маъруф» лексикографик белгиси ёрдамида изоҳлаш; 8) арабча сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 9) умумий изоҳлаш; 10) форсий сўзлар ёрдамида изоҳлаш.

²⁰⁵ Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии. – Душанбе, 1987. – С.223.

Қуйида эътиборингизни изоҳлашнинг мумтоз амалий йўллари воситасида мисолларда кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Эквивалент (муқобил) танлаш йўли билан изоҳлаш

Бу изоҳлаш усули қадимда кенг миқёсда қўлланган ²⁰⁶. Бу усулда сўз аниқ ва лўнда изоҳланади. Бу борада айрим лексикографлар шундай фикр билдиришган: «Луғатларда икки тил учун умумий бўлган тушунча ва ходисаларни акс этирувчи баъзи атама ва сўзларни тенг (эквивалент) маъноли таърифи берилган»²⁰⁷. Шулардан келиб чиқиб, биз «Насойим ул-муҳаббат» асаридаги арабча **قرون** **қурун** сўзини арабча аср, давр; вақт сўзлари билан изоҳладик: [Мавлоно Шамсуддин Маъдободий қ.с.]. *Ўз замонида балки бунча қурунларда алардек солиқ муртоз киши ёд бермас* [НМ, 445].

Бу сўзни Мирзо Муҳаммад Маҳдийхон ҳам ўзининг «Санглох» асарида фақат вақт маъноси билангина изоҳлаган²⁰⁸. Шунингдек, ушбу луғатда **қурун** сўзининг **кечқурун** тарзидаги ҳолати ҳам эътироф этилган: **қурун** *бамаънии вақт ва ҳангом бувад ва кечқурун яъне дарвақт...*²⁰⁹.

Қуйидаги байтда келган туркий **اوکسون** **ўксун** сўзи арабча *само* эквиваленти билан ихчам изоҳланди:

Фано шоли чубўлгон риштасин тутқил ганиматким,

Эрур ўт риштаси зар бирла буткан атласу ўксун [НШ, 332].

«Лисон ут-тайр» достонидан келтирилган ушбу байтдаги туркий **قاقشال** **қоқшол** сўзи форсча *тараша* сўзи билан шарҳланди:

Жисм аро бир парлари қолмай бутун,

Пора-пора, ўйлаким қоқшол ўтун [ЛТ, 261]. Шоир асарларида арабча **قریه** **қаря** сўзи қўлланилган. Бу сўз тарихий манбаларда **қария**

²⁰⁶ Умаров Э.А. «Бадаи ал-луғат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVII вв.: дисс. ... докт. филол. наук. – Т., 1989. – С.177.

²⁰⁷ Оконешников Е.И.К. Пекарский как лексикограф. – Новосибирск: Наука, 1982. – С.92.

²⁰⁸ Ўша асар. – С.139.

²⁰⁹ Sanglax. A Persian Guide to the Turkish language by Muhamad Maxai Xan. Facsimile Text with an introduction and indices by Sir Gerald Glauson. London, 1960. – P.37– 40.

шаклида ҳам учрайди²¹⁰. Биз бу сўзни туркий *қишлоқ* эквиваленти билан изоҳладик:

[Абулвалид Аҳмад б...]. Озодон *қарясидиндурки, Ҳиротга муттасилдур* [НН, 228].

Алишер Навоий асарларидаги бундай эквивалент йўли билан изоҳланаётган сўзлар, асосан, туркий, арабча, форсча ва қоришиқ сўзлардан таркиб топган. Айни шу маънода, уларни яна қуйидагича гуруҳлаштириб тадқиқ этиш мумкин:

1. Эквивалент орқали изоҳланган туркий сўзлар:

«Наводир ун-ниҳоя» асарида қўлланган *اوغار قيلماق* **уғар қилмоқ** қўшма феъли *қашқа қилмоқ* эквиваленти билан изоҳланди:

Қилди уғар ўтоғасин ул қотили шижоъ,

Хушид оразига ҳамоно хати шиоъ [НН, 252].

Уғар сўзи қадимги туркий тил манбаларида ҳам шу шаклда учрайди²¹¹. Бу сўз нашрда *اوقار* **уқор** шаклида ёзилган [НН, 252]. **Уқор** сўзи турна маъносини англатади²¹². ФЗТ асарида эса **уқор** шароб, май маъносида берилган. Ҳар икки маъно ҳам байт мазмунини тушунишга ёрдам бермайди. Негаки, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Бошга тақиладиган дубулға (жиға) ни довюрак қотил **қашқа қилди**. Гўё бу худди қуёш юзли ёрни чехрасига нурли қилич тушганига ўхшарди».

2. Эквивалент орқали изоҳланган форсий сўзлар:

سرب **сурб** – қўрғошин:

Эй Навоий, халқдин ранжинг қўп эрса гам ема,

Фақрнинг мунъимлиги сурби Маридин кам эмас [НН, 202].

كهن **каҳзан** – паншаха:

Тождиргаки даст топти раҳзан

²¹⁰ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т.1-2.– М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 674.

²¹¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, Т.I-III., – Т.: Фан, 1960-1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов; Девону луғотит турк. Индекс-луғат / Ғ.А. Абдурахмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – Б.309.

²¹² Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1953. – Б.355.

Ногаҳдур анинг ёнида **каҳзан** [ЛМ, 304].

روپاك **рўпок** – сочик:

[Шайхзода Абулҳасан қ.с.]... Ҳирий шаҳрига етганда Ҳазрат Махдумий н.м.н. шарафи мажлисига мушарраф бўлуб, алардин илтифотлар топиб, алар ўз мусаннафотларидин бир китоб ва жойнамоз ва бир **рўпок** анга бергандурлар [НМ, 424].

3. Эквивалент орқали изоҳланган арабча сўзлар:

ماتقدم **мотақаддам** – собик:

ва **мотақаддам** шуароси малик ул-каломлари дастури била жамъу тартибда саъй қилганимнию... [ФС, 90].

صيام **саём** – рўза:

Бу савм илаки, малак они ёзмагай жуз фисқ,—

Зиҳи малакваш сойим зиҳи хужаста **саём** [ББ, 635].

معموري **маъмурий** – обод:

Яна бирнинг либоси кофурий

Ҳам бу ранг ичра байти **маъмурий** [СС, 47].

4. Эквивалент орқали изоҳланган қоришиқ сўзлар:

چەئاري **асарича** – кейинчалик:

Соҳибби ҳар неча интизор тортибдурлар. Ул пайдо бўлмайдур. Оқибат ани тилай **асарича** борибдур. Кўрубдурки, ул ўлтурубдур [НМ, 85].

قدمگاه **қадамгоҳ** – қадамжо:

Ул муқаддас **қадамгоҳ** саҳнасининг жой олди [НМ, 350].

صنعت آرا **санъаторо** – санъаткор:

Анга бо эрди неча ҳампеша,

Санъаторою чобукандеша [СС, 183].

Синонимлар билан изоҳлаш амалиёти

Сўз маъноларини изоҳлашнинг яна бир усули унинг маънодошларини келтириш йўли билан шарҳлашдир. Бу усул ҳақида айрим луғатшунослар

шундай ёзишган: «Луғатларда изоҳлашнинг яна бошқа бир тури – сўзнинг маъноларини синонимлар мажмуи орқали очиб беришдир»²¹³.

Бу усул билан сўзларни қуйидагича таҳлил қилдик:

Шоир асарларидаги **كوزنك** **қўзанақ** *сўзанақ, ниначи* маънодошлари билан изоҳланди:

Андоқки, тунглуб ва узук тўрлуг ва босруг ва чиг ва қанот ва қўзанақ ва увуг ва боғиш ва бўсаға ва эркина ва ало ҳозал-қийёс [МЛ, 20].

Қуйидаги байтда арабча-форсча **بر غصه** **ғуссабар** сўзи маъноси форсча-ўзбекча *ғамли, қайғули* сўзлари билан очилди:

Бу гулианда, эй деҳқон неча озимун этдим,

Вафо наҳли экканга баҳри ғуссабар йўқтур [НН, 155].

Арабча **يوح** **юҳ** сўзи *қуёш, офтоб* сўзлари билан изоҳланди:

Руҳи қудсий эрди алфози зуҳур эткунча фажр,

Ваҳй, юҳо анфоси тулуб этгунча юҳ [НН, 91].

Шоир асарларидаги изоҳланаётган сўзларни қуйидаги тартибда гуруҳларга ажратиб изоҳлаш ҳам мумкин:

1. Туркий синонимлар билан изоҳланган сўзлар:

هوركو تماك **хуркутмак** – чўчитмоқ, қўрқитмоқ:

Даҳр бўстонида қилмоқ сайр айлаб ҳою ҳуй

Ҳарза кезмакдур ҳаётинг қушларини хуркутуб [ББ, 78].

چييور ماق **чивурмоқ** – айлантирмоқ, оширмоқ, ўгирмоқ:

Ул қуюндурмен фано даштидаким, бўлдум адам,

Ҳар не боримни бошимдин чивуруб, озод этиб [ББ, 85].

سينوقتور ماق **синуктурмоқ** – шикастлантирмоқ, қийнамоқ:

Ким вафо аҳлин синуктурса, билурмен ончаким,

Кўп зиён қилмаса, боре қилмағай кўп суд ҳам [ББ, 376].

2. Арабча синонимлар билан изоҳланган сўзлар:

اعلا **эъло** – олий, юксак, баланд:

²¹³ Ўша асар. – С.118; Шарафутдинова К.А. Раскрытия значений слова в двуязычном словаре. – Т.: Фан, 1968. – С.26.

Куфр чу эълойи ливо айлабон,

Нусрат учун динга дуо айлабон [ХА, 43].

شحنة **шаҳна//шихна** – соқчи, посбон, қўриқчи, доруға:

Не ажаб ииқ офатидин чиқса жон тан мулкидин,

***Шаҳнайи** золимлу эмас ё мулки вайронму эмас?! [ББ, 224].*

Ёки:

*[Абу Тоҳир курд р.т.]. Деди: ул бир қўй эти эрдики, **шихна** зулм била биравдин олиб эрди, манга бердики, ўлтур, ярмин **шихна** элтти, ярими қолиб эрдики, шайхзоди олиб келди [НМ, 246].*

محاربة **муҳораба** – жанг, уруш:

*Шайх Абу Абдуллоҳ Ҳафиф дебдурки, Абу Заҳҳок дедиким, бир қатла менинг била шайтон орасида **муҳораба** бўлди... [НМ, 173].*

3. Форсий синонимлар билан изоҳланган сўзлар:

پسر **писар** – кичик, ёш, бола:

*Шайх Ахий Муҳаммад Жомий Мир [Мир Фиёс қ.р.] нинг **писар** вақтига етиб, анинг тарбиятига машғул бўлди [НМ, 410].*

لككوه **гувалак** – қуюн, уюрма, шамол, довул, тўфон:

*Будурке жамоате била кемада эркандурким мухолиф ел эсиб, **гувалак** бўлубдур ва аул жамоат тазарруъ била назрлар қилибдурлар [НМ, 79].*

جانگراڻ **гаронжон** – ялқов, танбал, суст, бўш:

Дайри сабукравга нигаҳбон бўлуб,

*Лек батий сайру **гаронжон** бўлуб [ХА, 87].*

برپاي **барпой** – турғун, барқарор, мустаҳкам, устувор, пойдор, асосли:

*Ростлиқ таърифидаким, вужуд уйи бу туз сутун била **барпой** [ХА, 200].*

4. Қоришиқ синонимлар билан изоҳланган сўзлар:

تيزفهم **тезфаҳм** – тез идрокли, фаҳми тез, қобилиятли, фаҳм-фаросатли:

*Андоқ маълум бўлурки, турк сортдин **тезфаҳм**роқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлубдур... [МЛ, 11].*

بخير бахайр – хайрли, эзгули:

Дайр аро тинда қулогим, роҳибо, зикринг бахайр

Ким, саҳар зикр айтурида кўп алоло қилди шайх [FC, 109].

حوصله‌بی беҳавсала – бетоқат, чидамсиз:

Разили беҳафсала мукнат кўрса, ўзин азиз тутмоқ не ғариб ва жоҳ мойи наишъасидин ўзин унутмоқ не ажиб [БВ, 494].

Сўзларни қисқа ва кенгроқ изоҳлаш амалиёти

Алишер Навоий асарларидаги сўзларнинг айримлари қисқа изоҳланади.

Қуйида **دکله дакла** сўзини қисқа *енгли кийим* деб изоҳладик:

Ва маъҳудий албисадин мисли: дастор... ва дакла ва ялак йўсунлуг нималарни борисин турк тили била айтурлар [МЛ, 21].

Луғатшунос Толе Ҳиравий эса бу сўзнинг **дикла** фонетик вариантыни қуйидагича изоҳлайди: **дикла**²¹⁴ бил каср навъи либосест, ки харб ба рўйи қабо пўшонанд – **дикла** – с касрой, род одежды надеваемой перед сражением...²¹⁵.

Демак, **дакла** сўзи ҳам дастлабки Толе Ҳиравий томонидан қисқа изоҳланган.

Туркийча **تويغون туйғун** сўз қуйидагича қисқа изоҳланди: қирғий ёки қарчиғайнинг эркаги:

Қора қузғунни оқ туйғун деса, қозни яхиш олур демаган муқассир [МК, 15].

قبتن қабтан сўзи шоир асарларида фақат бир ўринда учрайди:

Ва ул қабтан била юрур эрди андоқки баъзи машойих хирқа била ва баъзи гилийм била ва баъзи тайласон била [НМ, 63].

²¹⁴ Sanglax. A Persian Guide to the Turkish language by Muhamad Maxai Xan. Facsimile Text with an introduction and indices by Sir Gerald Glauson. London, 1960. – P.157.

²¹⁵ Ўша асар. – Б.120.

Биз бу сўзни ўзбек тилида бошқа муқобили бўлмаганлиги учун *пахталиқ тўн ёки зириқ остидан кийиладиган пахталик катта тўн* деб изоҳладик. Бу сўзни Толе Ҳиравий ҳам шунга яқин маънода изоҳлаган:

қабтан²¹⁶ мухаррафи хафтон бошад ва он либос аст, ки аз ду тараф чок дорад, чунон ки гўянд шеър:

Ики йанимни ишигаф айлабдурур ул раишким,

Ики йанидин ишигафин багламай қабтан кийар.

Қабтан – изменение от хафтон, вид одежды, имеющий по бокам вырезы; стих²¹⁷:

Ревность раздирает меня со всех (обеих) сторон,

два моих бока растерзала,

Из-за того, что (она) надевает кафтан,

*не связывая с двух сторон*²¹⁸.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги **қаримчи** сўзи:

Зулфига эй мушк истарсен қаримчи бандалиғ,

Йўқ ҳадинг кечкил бу савдодин ўзунгни сотма кўп [ФС, 76].

Туркий тилда бошқа эквиваленти бўлмаганлиги туфайли *олтин сотувчи қора қул* деб шарҳланди.

Қисқа изоҳлаш усулига кўра, **муғкирдор** сўзи порсо бачча, муғ равишли ёки ўрни билан майхона соҳиби деб ҳам изоҳланди:

Диним аҳволига очиг йиғларамким, муғбача

Нўш этар дайр ичра ҳар дам жами муғкирдор талх [БВ, 86].

Форсий **набардозмой** сўзининг ўзбек тилида айнан эквиваленти йўқлиги учун *тажрибали жангчи, марди майдон жангчи* тарзида изоҳланди:

Камингаҳда беш минг набардозмой,

Ниҳоне қуюб шоҳи фархундарой [СИ, 461].

²¹⁶ Ўша асар. – Б.265.

²¹⁷ Ўша асар. – С.50.

²¹⁸ Алишер Навои. Т. 9. Собрание избранных, В. 9–х.т. Перевод С.Ганиевой. – Т.: Фан, 1970. – С.220.

Ушбу иллюстратив мисолдаги **مغلبين** **муғилжабин** сўзи ҳам қисқа изоҳлаш усулига кўра *чаққон, чаптаст* сўзлари билан шарҳланди:

ва шомнинг мушкбўй сипоҳ жардалари субҳнинг муғилжабин чобуксувори турктозидин эмин... [В, 238].

1. Қисқа изоҳлаш усули билан маъноси очилган туркий сўзлар:

اباغ **абоға** – отанинг оға-иниси, отанинг ака ёки укаси:

Ва булар отанинг оға-инисини абоға дерлар [МЛ, 20].

قياغ **қиёғ** – ингичка узун-узун кескир баргли кўп йиллик ўт:

Бу чекин кўйи эмди бўлди қиёғ

Ки, кўнгулни қияр қиёғ бикин [БВ, 491].

يولغون **юлғун** – майда баргли бута:

[Абу Сулаймон...]. Маркаб секриди ва анинг оёғи юлғун дарахтига сийрилиб мажруҳ бўлди [НМ, 161].

چنگ **ченг** – бурун суви, бурундан келган сув:

Турктоз айлаб кўнгул олдинг ажалдин бурна жон,

Ҳисса айирма анга невчунки эрмас эрди ченг [НН, 302].

قومغاغ **қумғоғ** – чўлда ўсадиган баргсиз ёғоч:

Гарчи қуёштин парвариши олам юзига омдур,

Саҳрода қумғоғу тикан, бўстонда сарву гулбутар [БВ, 498].

2. Қисқа изоҳлаш усули билан маъноси очилган арабча сўзлар:

اضغات **азғос** – паришон тушлар:

Қози бу тушни азғосу аҳломга ҳамл қилиб яна така қилди, яна бу воқеъани кўрди [НМ, 362].

ذُلانہ **зулона** – хор бўлишлик, ҳакир бўлишлик:

Бир парийдин гар санга банди жунун тушти не тонг,

Эй Навоий, қочмагай девоналар зулонадин [БВ, 346].

افلاك سير **афлоксайр** – фалакни сайр этувчи:

Бу ашжор учуда ҳар жинс тайр,

Бўлуб тойир ўлгонда афлоксайр [СИ, 311].

عمه **амма** – отанинг онаси ёки синглиси:

[Умми Муҳаммад р.т.]. Шайх Абулқодир Гилонийнинг **аммасидур** [НМ, 490].

3. Қисқа изоҳлаш усули билан маъноси очилган форсча-тожикча сўзлар:

مردمك وار **мардумаквор** – кўз қорачиғига ўхшаш:

Юзу мардумаквор холим сўзи,

Дегил гул уза тушти булбул кўзи [СИ, 415].

برادرزاده **биродарзода** – ака ёки уканинг фарзанди:

Шайх Абу Язиднинг **биродарзодасидур**, анинг муридидур [НМ, 210-211].

ره آورد **раҳовард** – сафар совғаси:

Мубориз тилаб тўккали қонини,

Раҳовард учун олғали жонини [СИ, 434].

بکترین **багтарин** – темир совут, темирдан ясалган жанг кийими:

Солиб танга сўз жавишану багтарин,

Қўюб бош уза пок назм афсарин [СИ, 39].

4. Қисқа изоҳлаш усули билан маъноси очилган қоришиқ сўзлар:

عنبرفام **анбарфом** – тим қора тусли, анбар тусли:

Анга тегруки мушк сочиб шом,

Қилди олам юзин анбарфом [СС, 140].

تيموربند **темурбанд** – темир кишан:

Ҳам сингон эмиш йигочга пайванд,

Ҳам чиқмиш оёғидин темурбанд [ЛМ, 125].

پرفتنه **пурфитна** – кўп ғавғоли:

Ул кўзу қоши қароғи ойни ташбиҳ айламанг,

Ойнинг офатлиғ кўзи пурфитна қоши қайдадур [НШ, 145].

قباپوش **қабопўш** – эркакларнинг узун ва кенг кийими:

[Хожа Муҳаммад Маъшук Тусий қ.т.с.]. Ва бу Муҳаммад Маъшук **қабопўш** турк эрди [НМ, 215].

Алишер Навоий асарларидаги сўзларнинг маълум бир қисми **кенгрок** **изоҳланади**. Негаки, бундай сўзларни қисқа изоҳлаш имкони бўлмаганда ёки қисқа изоҳлаш усули билан сўз маъноси англашилмай қолган ҳолда кенгрок изоҳлашга тўғри келади.

Бинобарин, ўтмишда мумтоз асарлардаги сўз ва ибораларнинг маъноларини қисқа қилиб изоҳлаш мумкин бўлмаган ҳолларда Толе Имони Ҳиравий ва Имом Маҳдихон каби тажрибали луғатшунос олимлар ҳам бундай изоҳланаётган сўзнинг ўзига хос аломатларини тушунтириш қобилиятини талаб этувчи батафсил изоҳлаш усулидан кенг фойдаланганлар²¹⁹. Айни маънода, биз ҳам бу ўринда анъанавий изоҳлаш усулини қўллашга ҳаракат қилдик.

Навоий асарларида туркий **سيلکينچاک** **силкинчак** сўзи бир ўринда учрайди:

Не ҳуш уммидеким урён нигун қад бирла урсам так,

*Париларга жунун туморидур бўйнулда **силкинчак*** [НШ, 237].

Бу сўз НШ асарида бўйинга тақадиган зийнат асбоби ёки тумор маъносини ифодалаган.

«Бадоеъ ал-луғат»да ҳам кенгрок изоҳланган: **сэлкинчак** (62а)—он чи аз гардан аз мақула тумори дуо ва ғайри он овизанд барқарори ки дар тай амулет с молитвой и прочим, который вешают на шею²²⁰.

تيرساک **тирсак** сўз қуйидагича кенг изоҳланди: қўлнинг букилиб бурчак ҳосил қилинадиган жойи, бўғими:

Қаро қайғу мени элтиб қаро зулфунг учун ҳар тун,

*Қаро бошни тутуб овуч қаро ерга кириб **тирсак*** [НН, 285].

اولوغ يير **улуғ йир** сўзи шоир асарларидаги «Садди Искандарий» достонида бир маротаба қўлланилган:

*Муганний, **улуғ йир** садосини туз,*

Пижир кўкка пийпо садосини туз! [СИ, 383].

²¹⁹ Ўша асар. – С.121.

²²⁰ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII – XIII вв. – М., 1963. – С.193.

У қадимги узоқ чалинадиган туркий куйлардан бирининг номи маъносида кенгроқ шарҳланди.

سرق **саркут** сўзи «Фавойид ул-кибар»даги «Соқийнома» асарининг XVIII қисмида икки маротаба учрайди:

Тўра бирла бош уруб тут хонга,

Саркутин бер мени бесомонга [ФК, 484].

Саркут сўзининг маъноси тўлиқ англашилиши учун батафсил изоҳланди: ҳар нарсанинг қолдиғи, бировлардан қолган сарқит ичкилик ёки егулик ва ваҳдад майининг қуйқаси, шаробнинг сирқиндиси.:

کلاغ پاي **калоғпой**//**калағпо** сўзи :

Аммо ул сафҳа рақамин ўзларидин ўзга киши билмас ва ул калогноларни ул савод аҳлидин ўзга биров ўқумас ва фаҳм қилмас [ММ, 11].

Ёки:

Котибки калогпойи зоғи мулаvas аёғидин манкуброқ, ўз олида Жаъфар [изоҳ: машҳур мусаввир] ва Азҳар [изоҳ: қилқалам хаттот, Жаъфарнинг шогирди] хатидин маҳбуброқ [МК, 72].

МАТ да икки ўринда учрайди. У қуйидагича изоҳланди: ола қарға ёки калзоғ оёғи изидек варақни бўяб, чизиб ёзадиган бадхат хаттот, бесавод котиб.

كرک **карак** бир ўринда учрайди:

Пардаги ўлди эгин ичра карак,

Учти очиб пардаларин шабпарак [ХА, 82].

Ушбу сўз қуйидагича изоҳланди: булдуруқлар туркумига мансуб бўлган чўл қуши, булдуруқ қуши.

[Шайх Илёс а.с.]. Хожа Носируддин Убайдуллоҳ қ.р. етибдур, кўрубдурки, хирманни деҳқонлар совурадурлар. Отдин тушуб чоршоҳни деҳқон илгидин олиб, табаррук хосиятидин ул хирманни совурубдур [НМ, 452].

Юқоридаги мисолдаги форсча چارشاخ **чоршоҳ** сўзи шоир асарларида бир маротаба қўлланилган. Бу сўз қуйидагича кенг изоҳланди: тўрт санчиғи бўлган узун сопли қишлоқ-хўжалик асбоби.

Кенгроқ изоҳланган сўзлар туркий, арабий, форсий ва қоришиқ калималардан ташкил топган. Шоир тилидаги бундай сўзларни алоҳида гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш мумкин:

1. Кенгроқ изоҳлаш усули билан маъноси очилган туркий сўзлар:

يرمچوق **яримчук** – яримжон, нимжон, кучсиз, заиф; агар Аллоҳ хоҳласа бир нимжон пашша ниши билан ожиз қолдиришига ишора:

Яримчук пашша ниши била ожиз қилурсен,

Негаким нил янглиз қавийдур хасми бебок [НШ, 234].

قيلولة **қайлула** – пешин; яримуйқу, пешиндан сўнгги уйқу, пешин уйқуси:

Батахсис қайлула вақти борадурменки, онда қайлула қилгаймен [НМ, 206].

2. Кенгроқ изоҳлаш усули билан маъноси очилган арабча сўзлар:

فرضيت **фарзият** – Аллоҳ йўлида буюрилган фарзлар, бажарилиши фарз бўлган ишлар, фарз баёнлари, вожиб амаллар:

Вале фарзиятида шартлар бор,

Қулоқ тутким, қилай борини изҳор [СМ, 288].

كميت **камит** // **ками(й)ят** – миқдор, ҳисоб, санок; ўлчов, қолип:

Бордилар ёмғур дуосин қилгали аҳли риё,

Мен ниёз аҳли эдим, даъви камитин сўрмадим [НШ, 520].

Ёки:

Ҳақир кўрма фано аҳлини палос ароким,

Камият ҳимматиға жул сипеҳри атласдур [ФК, 132].

مراهق **муроҳиқ** – балоғат ёшига яқинлашишлик, балоғатга етишлик; камолотга етишлик:

[Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад б. ...]. Ул дебдурки, ҳануз мактабда эрдим ва муроҳиқ бўлмайдур эрдим [НМ, 330].

3. Кенгрок изохлаш усули билан маъноси очилган форсча сўзлар:

خشن **хашан** – жома ёки тўн тикиш (тўқиш)да ишлатилган ўсимликнинг бир тури ва уни камбағал, қашшоқ кишилар кийишган:

Кийдурубон журга хур кисватин,

Ҳарна хашан бўлса, ҳасан хилъатин [ҲА, 225].

سرکه **сирка** – бошқача тусга кирган мазали ёғ, узум ёки бошқа мева-ларнинг ширасидан ҳосил қилинган ичимлик суви; узум сувини ачитиш йўли билан тайёрланадиган ўткир ҳидли, тузсиз суюқлик:

Фуқаро сирка ва душоби андин, ағниё нуқлу майи ноби андин [МА, 38].

راي هرزه **харзарой** – бемаъни, эзма; ҳар хил гапларни сўзлаб алжировчи:

Деди: Кей жунуншеваи ҳарзарой,

Недур буки, ҳар йил аро ўн бир ой [СИ, 405].

پر خاشني **пурчошний** – жуда ширин, кўп латофатли; жуда жозибали:

...ва ҳам ҳақиқат аҳлининг ширину файзосор сўзларида андин равонроқ ва пурчошнийроқ ва шўрангизроқ ва шавқомизроқ назм айтса бўлгайки йўқдур [НМ, 466].

4. Кенгрок изохлаш усули билан маъноси очилган қоришиқ сўзлар:

ساز طرفه **турфасоз** – кишини ажаблантирадиган ажойиб нарсалар; ажойиб бир ихтиро:

Не гул рангу бўйин кўруб турфасоз,

Топар санъати ичра бир ўзга роз [СИ, 424].

نامستور **номастур** – тўсилмаган, пардаланмаган; иффатли эмас:

Орияти дасторин бошига бурунжок қилгайларки, аруси мастурадур ва гардизи номастурдур... [МҚ, 42].

محبت کش **муҳаббаткаш** – ишқ дардини тортувчи, муҳаббатли, севувчи, ишқ учун ўзини фидо қилувчи:

...ва жон фидо муҳаббаткашларнинг дин қуввати ҳисобида сар андозлиқлари [ҲА, 266].

داشلىق **дошлиқ** – хумдонлик, сопол; ғишт, оҳак ва бошқа нарсаларни пиширадиган ўтхоналик:

*Деди: ридонгни менга бер! Анинг ридосин ўз ридосига чирмаб **дошлиқ** ўтга ташлади ва анинг кейнича дошқа кириб, олиб чиқди* [НМ, 42].

Бундан ташқари, шоир асарларидан ابدالآباد абад ул-абад [НМ, 307], مؤمن автод ул-арз [НМ, 198], امام المجتهد имом ул-мужтаҳид [ХМ, 10], سسيدات السادات олам ул-ғайб [СИ, 199], саййид ус-содот [НМ, 161], تولوگوم حي تولوگوم ман араф [ЛТ, 26, 268], тулугум ҳай тулугум [ҲА, 63] каби кўплаб сўз бирикма ва ибораларнинг маънолари ҳам кенгроқ изоҳлаш усули ёрдамида изоҳланди.

Умумий ва хусусий изоҳлаш амалиёти

Алишер Навоий асарларидаги сўз маъноларини очишда анъанавий умумий ва хусусий белгиларидан фойдаланилди. Бу изоҳлаш усулидан Ўрта асрларда луғатшунослар кенг фойдаланганлар²²¹.

قومغا **қумғоғ** сўзи «Бадоеъ ул-васат» асарида бир ўринда учрайди:

Гарчи қуёштин парвариш олам юзига оmdур,

*Саҳрода **қумғоғу** тикан, бўстонда сарву гул бутар* [БВ, 498].

Бу сўз умумий изоҳлаш усулига кўра саксовул, специфик хусусиятга кўра эса чўлда ўсадиган баргсиз ёғоч маъносида изоҳланди.

Қуйидаги туркийча ҳарбий маъно англатган истилоҳ «Садди Искандарий» достонида бир маротаба қўлланилган:

Довулга бўлуб тўпти янглиг бари,

Ўтоға бош узра сариқ қуш пари [СИ, 174].

Бу сўз умумий шлем, хусусий изоҳлаш усулига кўра эса, жанг майдонида тиз ва ўқ ўтмаслиги учун бошга кийиладиган темир ёки пўлатдан ясалган бош кийими шаклида изоҳланди.

شمره **шамра** сўзи Навоий асарларида фақат бир ўринда қўлланилган.

Хусн зуҳурида гириҳ қошида,

²²¹ Наджин Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, книга I. – М., 1979. – С.478 .

Зеб учун ул **шамраки**, «нун» бошида [ХА, 195].

Бу сўз умумий изоҳлаш усулига кўра, *ошкўк* деб изоҳланди. Хусусий изоҳлаш усулига кўра эса, укроп уруғи, зиравор сифатида ишлатиладиган хушбўй кўкат деб изоҳланди.

وليمه **валийма** сўзи матндаги маъносига кўра *зиёфат*, *базм*, *тўй*; *никоҳ тўйи* каби маъноларни ифодалаган:

Суфилар кадхудо бўлдилар ва валийма берур эрдилар. Ул ҳам уйланди [НМ, 192].

У икки хил изоҳланди. Умумий *тўй*, *базм*, *зиёфат*, хусусий *никоҳ тўйи*.

خوانق **Хавоник** сўзи умумий изоҳлаш усулига кўра *хонақоҳ*, хусусий изоҳлаш усулига кўра эса, *сўфийларнинг йиғиладиган жойи ёки*, *шайх ва дарвеишларнинг зикр ўтказадиган жойи* деб шарҳланди:

Масождда тоат била нур йўқ,

Хавоникда нон расми дастур йўқ [ФС, 531].

Форсча **تموز** **тамуз** сўзи Алишер Навоий асарларида икки маротаба кўлланилиб, *жавзо ойининг жазирама вақти*, *саратон ойи*; *июль*; *ёзнинг иссиқ палласи*; *ёз* каби маъноларни ифодалаб келган:

Тамуз ўтидин эрди оламга жўш,

Сувлар айлабон қайнамақтин хуруш [СИ, 513].

Бу сўз умумий изоҳлаш усулига кўра *ёз* деб, хусусий *жавзо ойининг жазирама вақти*, *саратон ойи*, *июль*; *ёзнинг иссиқ палласи* деб шарҳланди.

Умумий ва хусусий изоҳланган сўзлар генетик жиҳатдан туркий, арабча, форсча сўзларга бўлинади. Шунга кўра, бу сўзларни қуйидаги гуруҳларга ажратиб изоҳлаш мумкин:

1. Умумий ва хусусий изоҳланган туркий сўзлар:

كيلي **кели** — буғдой, жўхори каби донларни майдалайдиган ёки кадимий кўлбола ускуна; ўғир:

Бобо оёгин узатиб, дедиким, бор, кўрай нечук борурсен? Ҳирот Бодгисининг келидин санга берибдурлар, ёниб ўз ишингга бор [НМ, 410].

اقمىشه **ақмиша** – матолар; турли хилдаги тўқима моллар:

...ва маоний **ақмишаси** нафойисин бу латофат ҳужласи оройиси учун
гайб тужжасоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ [ФШ, 41-42].

اوغ **увуг** – увада, эски пахта; латта-путта, эски-туски:

...Андоқки, тунглук ва узук... ва кўзанақ ва **увуг**... [МЛ, 20].

2. Умумий ва хусусий изоҳланган арабча сўзлар:

لحيه **лиҳия** – соқол, эркак кишининг юз, чакка туклари:

Яна таҳлил қилмоқ **лиҳия**га зам,

Оёғ бирла илик бармоглари ҳам [СМ, 280].

مزمّن **музмин** – фалаж, дарди бедаво, сурункали касал, тузалмайдиган
эски касал:

Майга ҳарис, бадмаст ва **музмин**, мажлисига гирифтор бўлгоннинг
қутулмоғи номумкин [МК, 94].

جحد **жуҳҳод** – мушриклар; ҳақиқатни инкор қилувчилар:

[Шайх Бобо Али Ҳисорий қ.с.] ...ярим кеча Бобо ўз еридин қўпуб,
мақтул қошига келиб, кўп йиғлаб, нудбалар қилиб дегандурки, Тенгри сенинг
жазонгни бергайки, беҳақиқат эл санга зулм қилдилар, аммо дойим аҳли
таҳиққа **жуҳҳод**дин бу нав ишлар воқеъ бўлгондур [НМ, 449].

3. Умумий ва хусусий изоҳланган форсча сўзлар:

بوره **бура** – таноқор, кўпинча тиббиётда қўлланиладиган туз
моддасининг бир тури:

Гаҳ кўзидин ўлтурур, гоҳи лабидан жон берур,

Шўхлиғидиндур анга ҳар дам **бурайи** мунқалиб [БВ, 42].

غربال **ғирбол** – ғалвир, дон эланадиган катта элак:

Гар десамким кўйи туфроғин элай, кўз халқасин

Минг тўшуклук пардаи жон бирла **ғирбол** этгамен [НН, 404].

پنير **панир** – пишлоқ, кўй сутидан махсус тайёрланадиган сутли нон-
хўрак:

[Ҳасан б. Ҳаммавияҳ...]. Дедимки, айюҳаш-шайх, миқдоре тоза панир бор, майл борму, келтурсак? Ва анинг тоза **панир**га майли кўп бўлур эрди [НМ, 174].

4. Умумий ва хусусий изоҳланган қоришиқ сўзлар:

سپاروارث **вориссипор** – меросхўр, варасага қолдирувчи:

...Ва ўз молин тамгодин ўғурлаб ўзига мазаллат етгай, ё **вориссипор** учун йигингай [МҚ, 34].

Қўшимча форсча сўзлар ёрдамида изоҳлаш усули

Алишер Навоий асарларидан янги аниқланган сўзларнинг маъноларини тўлиқ очиш ёки маъноларига янада аниқлик киритиш мақсадида қўшимча форсий сўзлардан ўтмишда ҳам шоир асарларидаги бир қатор сўзларни изоҳлашда бу усулдан кенг фойдаланилди ²²². Масалан, «Насойим ул-муҳаббат» асарида арабча ازار **изор** сўзи икки маънони ифодалаган:

1) ички кийим; 2) иштон. Биз бу сўзнинг ҳар икки туркий маъносига қўшимча равишда форсча зержом ва шалвар сўзларини ҳам келтирдик:

изор-1. ички кийим, зержом: Муртаъишнинг бир мирзи бор эрди ва пўстини. Мирзни **изор** қилди ва пўстинни сотти ва бир табақ нон ва узум олиб, Иброҳим Қассорга йиборди [НМ, 147]. 2. иштон, шалвар: Абу Амр Истахрий дебдурки, гусл қилур эрдим, **изорим** очилди, кўрдумки, икки илиг кейнимдин пайдо бўлуб, **изоримни** белимга маҳкам боғлади [НМ, 176]. Бу сўз бошқа мумтоз асарларда ҳам икки маънода қўлланилган ²²³. Шоир асарларидан бундай изоҳланган айрим сўзларни қуйидаги йўсинда таҳлил қилиш мумкин:

چوق **чўқ** – тўғри, рост; тузук, дуруст:

Оллингда не сўз де олгамен **чўқ**,

Гар бўлса жавобим ул даги йўқ [ЛМ, 217].

مراني **мурой** – мунофиқ, риёкор:

²²² Ўша асар. – С.132.

²²³ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т.1-2.– М.:Советская энциклопедия, 1969. – С. 471; Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М.:Гос. Изд. иностранных и национальных словарей, 1953. –С. 17.

[Абулхайр Тайнотий қ.т.с.]. Ул дебдурки, ҳар ким илмин зоҳир қилса, муруийдур ва ҳолин зоҳир қилса, муддаий [НМ, 149].

زنبيل **занбил** – занбил, сават:

[Шайх Абулхайр Тайнотий қ.т.с.]. Занбил тўқир эрмиш. Киши кўрмайдурки, нечук тўқур эрди [НМ, 149].

Алишер Навоий асарлари матнидаги сўз ва ибораларни изоҳлаш юзасидан олиб борган кузатишларимиз доирасида АНАТИЛда изоҳланмаган жуда кўплаб сўз ва иборалар аниқланди. Улар изоҳлашнинг турли усулларига кўра изоҳланди. Хусусан, луғатга кирмай қолган сўзларни изоҳлашда қуйидаги анъанавий усуллардан кенг фойдаланилди: а) эквивалент (муқобил) танлаш йўли билан изоҳлаш; б) маънодошлар билан изоҳлаш; в) қисқа изоҳлаш; г) кенгроқ изоҳлаш; д) умумий ва хусусий изоҳлаш; е) кўшимча форсча сўзлар келтириш усули билан изоҳлаш.

1. Ушбу қисмнинг илмий янгилиги шундаки, унда биринчи маротаба МАТдаги кўплаб тушунарсиз сўзларга анъанавий изоҳлаш усуллари ёрдамида изоҳ берилиб, улар илмий далиллар асосида кўрсатиб берилди.

2. Биз тадқиқотнинг мазкур фаслида шоир асарларидаги тушунарсиз сўзларнинг матний маъноларини бир-биридан фарқлаш, аниқ ва лўнда изоҳлаш мақсадида қуйидаги тамойилларга қатъий риоя қилдик: 1) матний маънога асосланиш; 2) анъанавий луғат тузиш тажрибасига асосланиш; 3) тарихийликка асосланиш; 4) мантиқийликка асосланиш. Шунга кўра, шоир асарларидаги АНАТИЛда шарҳланмаган ҳар бир сўз, имкон қадар тўлиқроқ изоҳланди.

4.3. Сўз ва ибораларни иқтибос келтириш йўли билан изоҳлаш

Алишер Навоий асарларидан янги аниқланган сўз ва ибораларнинг катта қисмини диний-тасаввуфий сўз ва иборалар ташкил этади. Бунга сабаб, шоир асарларида асосий манба сифатида биринчи навбатда Қуръони каримга таянган, сўз ва ибораларни изоҳлашда, уларнинг луғавий ва мажозий маъноларини очиб беришда Қуръон оятларидан кўп мисоллар келтирган.

«Иқтибос луғатта илм ўзлаштирмоқдур» – деб ёзади Атоуллоҳ Ҳусайний, – «ва ўт олмоқ» маъносинда ҳам келиптир, Аташ важҳи биринчи маъносиға кўра зоҳирдур, иккинчи маъносиға кўра Қуръон ва ҳадисни нур ва айшу сурур воситаларин ҳозирламоқта ўтқа ўхшатмоқдур ва алардин бир нимани каломға анинг зийнату равнаки учун киритмакни нур ва айшу сурур воситаларин ҳосил қилмоқ учун ўт олмоққа ўхшатмоқдур»²²⁴.

Иқтибос санъати намунаси нафақат Навоий ижодиётида, балки деярли барча мумтоз шоирларимиз асарларида кўп ишлатилган. Шундай бўлса-да, шу пайтгача бошқа санъат турларига нисбатан камроқ ўрганилган.

Адабиётшунос олим В.Раҳмонов «... иқтибос санъати таркибидаги ҳадис келтириш ҳодисасига мустақил санъат мавқеини бериш»²²⁵ таклифини билдиради. Унинг наздида: «Негаки, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларини ўрганишнинг ўзи буюк бир илм бўлгани каби, байтда шоир томонидан ҳадис келтириш ҳодисасини ҳам санъат ҳисоблаш ва унга алоҳида атама бериш жоиздир»²²⁶.

Бизнингча, ҳадис келтириш ҳодисасига алоҳида санъат мавқеини бериш зарурати сезилмайди. Чунки бу даражада кичик турларга бўлиб, санъатлари сонини янада кўпайтириш, фикримизча, уларни ўрганиш ишини мураккаблаштиришга олиб келади. Мумтоз шеърятимиздаги ҳадис келтириш ҳодисасини иқтибос санъати сифатида ўрганилса ҳам зарур натижаларга эришиш мумкин. Бинобарин, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича: «Ибнуласир иқтибосни тазминға киритиптур ва ани алоҳида санъат деб ҳисобламаптур»²²⁷. Бундай сўз ва иборалар маъноларини тўлиқ ва тушунарли изоҳлашда иқтибослар келтирдик.

Ушбу байтда:

Алламал инсонға чун айлаб мушарраф ер бериб,

Тахти жоҳу ишрат узра равзаи ризвон аро [ФК, 8].

²²⁴ 189. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.– Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 243.

²²⁵ Раҳмонов В. Ҳадис келтириш санъати //Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т., 2002. № 2. – Б.148.

²²⁶ Ўша асар. – Б.148.

²²⁷ Ўша асар. – Б.243.

Қуръони каримдаги **علم** алламал сўзи ишлатилган. Бу маънони аниқ ифодалаш учун Қуръони каримдаги: **алламал инсона малам яълам** – у инсонга (инсон) билмаган нарсани ўргатди ибораларидан фойдаландик.

Буюрма тавба яна, носихоки, муғбачалар

*Ҳавоси қилди мени тавба тавбасида **Насух** [ББ, 106].*

نصوح **Насух** сўзи чин кўнгилдан қилинган тавба, илоҳий тавба каби маъноларни ифодалайди. Биз бу сўзни маъносига янада аниқлик киритиш учун Қуръони каримдан қуйидаги ояти каримани тўлиқ келтирдик: **Ё айюҳаллазина оману тубу илаллоҳи тавбатан Насухан** – «Эй имон келтирганлар, агар тавба қилсаларинг худди Насух тавбасидай чин тавба қилинглр» [Таҳрим сураси–8]. Бу сўз маъносини очишда тасаввуфий манбалардан ҳам намуна келтириш мумкин: «Барча дунёвий, ухровий, маънавий ва суворий азобларга мустаҳиқ бўлган солиқ – бу балодан «Тавбаи Насух» га эришиш орқали фориғ бўлади»²²⁸. Шу Боис, бу сўз шоир асарларида нафақат чин кўнгулдан қилинган тавба балки яна бир қатор диний-тасаввуфий тушунчалар ташиганлиги билан бир қаторда тарихий шахс номини ифода-лаётганлиги ҳам маълум бўлади.

اويس **Увайс** сўзи:

*Йўқ, йўқки, **Увайс** кўнгли тоби,*

Қилгай қора тунни моҳтоби [ЛМ, 51].

Исм маъносида қўлланилган. **Увайс** Муҳаммад алайҳиссаломнинг хирқа (фақирлик тўни, дарвешлар кийими)ларини кийиш бахтига мушарраф бўлган дастлабки сўфилардан бири. Бу киши исми айрим тасаввуфий манбаларда **Увайс Қараний** ҳам деб юритилган. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида **Увайс Қараний** ҳақида бундай ёзган: «*Гоҳ-гоҳ Хожаси олам с.а.в. (яъни Муҳаммад с.а.в.) муборак юзин Яман сори қилиб дер эрдиким, Мен худонинг нафасини Яман томондан туймоқдаман*» [НМ, 23]. Юқоридаги талмиҳ орқали ана шу ҳақиқатга ишорат қилинган.

²²⁸ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар. – Т.: Адолат, 2004. –Б.117.

Шунингдек, Алишер Навоий асарларидаги айрим сўз ва ибораларнинг аслиятдаги ҳолатини келтиришга зарурат сезилмаганда, уларнинг тафсирдаги маъноларини келтириш билан чекланилди:

Шоир ушбу байтда:

*Файз ар ўтдин етар, парвез этиб ул ер тутар,
Чун наби сари хаёл ичра **Нажоши(й)** эврилур* [ФК, 112].

نجاشي **Нажоший** сўзини имон келтирувчи ҳамда ислом дини ва унинг Пайғамбарига имон келтирувчи (яхудий ва насронийлар)га ишора тарзида қўллаган. Биз ушбу сўз маъносини очишда Моида ва Раъд сураларидан фойдаландик. Диний манбаларга кўра, яҳудий ва насронийлардан бўлган Абдуллоҳ ибн Салом, Ҳабашистон подшоҳи Нажоший каби айрим тарихий шахслар Қуръони карим (Муҳаммад с.а.в.га) нозил бўлганидан хабар топишгач, ўзларининг китоблари Таврот ва Инжилдаги Тангри таоло ўзининг охирги Пайғамбарини юбориши борасида берган ваъдаси амалга ошганидан шодланиб, Муҳаммад алайҳиссаломга имон келтирган эканлар (Моида, Раъд суралари – 5, 13; 86, 36).

Қуйидаги мисолда **الرأس اصحاب** **Асҳоб ур-Раъс** сўзи Раъс дўстлари, Раъс суҳбатдошлари, фаҳш аҳли, фоҳишалар каби маъноларни ифодалаган: «*Хан-тила бинни Сафвон Қахр бинни Қаҳитон ўғлидур. Они Тенгри таоло **Асҳоб ур-Раъс**қақим, Каломуллоҳда мазкурдур, йиборди ва подшоҳе эрди...*»

Шоир бу билан нима демоқчи эканлигини янада аниқлаштириш мақсадида диний манбалардан фойдаландик. Қадимда (Ғарб мамлакатада) Самуд авлодидан Раъс исмли бир худопараст подшоҳ бўлган. Лекин, у умрининг охирларида ўз тожу тахтига мағрурланиб, худоликни даъво қилади. Унинг даврида фаҳш ишлар авжига чиқади: «Ва хотунлар чарм ва теридин олат ясаб, ўзларига истиъмол қилурлар эрди. Ва холо гўёки бу навъ зуафони Раъс ҳам дерлар...» [ТАҲ 111]. Раъс Ҳақ ҳукмига ишонмай, бир мис қопламадан ясалган кўрғонга кириб яширинади, аммо бу фойда бермади. Зеро, Қуръони каримда *Валав кунтум фи бурувжсим мушайядадин* – «Қаерда

бўлмангиз, ҳатто мустаҳкам қалъалар ичида бўлсангиз ҳам ўлим сизларни топиб олур», дейилган (Нисо сураси – 78).

اصحاب **асҳоби фил** бирикмаси:

Кўрки не бир лаҳзада бўлди қатил,

*Тайри абобил ила **асҳоби фил** [ХА, 320]*

чуқур диний тушунчани ўзида мужассам этган. Биз бирикма маъносини очишда Қуръони каримнинг «Фил» сурасидан фойдаландик. Манбаларда ёзилишича, исломдан илгари ўтган Абриҳа исмли Ҳабашистон (Эфиопия)лик Яманга ҳоким қилиб тайинланган тарихий бир шахс филлар ҳужуми билан Макка шаҳридаги Каъбани вайрон қилишга отланади. Бироқ жанг чоғида Аллоҳнинг иродаси билан осмондан Абобил қушлари учиб келиб, душманлар устига тош ёғдиради ва Абриҳа ва унинг қавми қирилади. Тарихда Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. таваллуд топишларидан эллик кун олдин содир бўлган бу воқеага Фил минган аскарлар, Фил жанги ёки Фил қавми номи билан хотирланади. Зеро, Пайғамбаримизнинг «Фил йили»да туғилганлар дейилиши ҳам шунга ишорадир.

Қуйидаги байтнинг биринчи мисрасида Қуръони каримдаги «Фатҳ-Ғалаба» сурасининг бошланиш оятидан **إِنَّا فَتَحْنَا** **инна фатаҳно** бирикмаси келтирилган:

*Тизинга қозиб қазо **инна фатаҳно** сурасин,*

Туғунга ёзиб қадар «насрун миналлоҳ» оятин [БВ, 481].

Биз буни изоҳлашда ушбу ифодадан фойдаландик: «дурустликда бир ҳукм қилдик сенинг учун эй Муҳаммад алайҳиссалом... биз Сизга очиқ-равшан фатҳ-ғалаба ато этдик» (Фатҳ сураси – 1).

رب العالمين **рабб ул-оламин//раббил-оламин** – оламларнинг яратувчиси бирикмасида:

Ким етишти олига руҳ ул-амин,

*Арз этиб пайгоми **рабб ул-оламин** [ЛТ, 17].*

Қуръоннинг биринчи «Фотиҳа» (очувчи) сураси мазмунига ишора қилинган: **алҳамду лиллаҳи раббил-оламин** – барча мақтов, шукрлар оламларнинг тарбиячиси Аллоҳга бўлсин!

كَهْفِ ايتي **Каҳф ити:**

*Итларингга нисбатимни рост қилсам, **Каҳф ити***

Одамиларга ўзин қилган кебидур мунтасиб [БВ, 42]

ни изоҳлашда Қуръоннинг ўн саккизинчи «Каҳф» сурасидан фойдаландик. Бу ерда «Асҳоби Каҳф» воқеасига ишора бор. Қадимда Дақёнус номли золим подшоҳ замонида бир неча йигитлар мусулмон бўлиб яширинча Тангри таоло ибодатига машғул бўлишган. Бундан Дақёнус воқиф бўлиб, уларни қатл этмоқчи бўлади. Бироқ улар бу ҳолдан хабар топиб, шаҳарларидан чиқиб, қочишади. Йўлда бир қўйбоқар ва унинг ити ҳам уларга эргашади. Улар Аллоҳнинг иродаси билан «Рақим» номли ғорда 309 йил уйкуга кетишади. Бунда ит ҳам уларга доимий (вафодорлик) ҳамроҳлик қилади. Хулоса қилиб айтганда, шоир бу ўринда чин садоқат, вафодорликни **Каҳф ити** тимсолида ифодалаган.

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ **қулҳуаллоҳу аҳад, аллоҳу самад:**

Эй Навоий десанг ихлос ила бу сирни тилай

Қулҳуаллоҳу аҳад, сўнградур аллоҳу самад [ФК, 91].

Қуръони карим «Ихлос» сурасининг бошланиши ҳисобланади. Биз унинг маъносини очишда оятдан фойдаландик, тафсири қуйидагича: «айт (эй Муҳаммад с.а.в.) у (Аллоҳ) ягона ва ёлғиз, У ҳеч нарсага эҳтиёжсиз ва ҳеч бир нарсага муҳтож эмас. Барча ҳолатларни сўрайдиган зотдир: итоат қилинган буюк – усиз ҳеч бир иш битмайди – ҳеч кимга ҳожати тушмайди, ҳамманинг ҳожати унга тушади. Бутун маҳлуқот ва наботот битиб тугаса ҳам ўзи доим абадийдир».

Мазкур муножотда:

*«Нубувват тахтида Ҳумоюн фарқи узра тож, анбиёву расул хайлида **соҳибмеърож**, аввалину охирин халқи анинг шафоатиға муҳтож» [Мунож,*

294] ишлатилган **صاحب معراج** соҳибмеърож сўзи пайғамбарлар ичида фақат Муҳаммад алайҳиссаломга берилган нисбатдир.

Чунки меърожга чиқиш пайғамбарлардан фақат Муҳаммад (с.а.в.) га тақдир этилган. Шунингдек, бу ўринда «меърож» (нурли нарвон) воқеасига ҳам ишора қилинган. Яъни, Муҳаммад алайҳиссалом «меърож»га чиқаётган кечада кўкдан нурли нарвон тушади ва шу нарвон ёрдамида кўкка кўтарилиб, Тангри таолога икки қош оралиғича яқинлашадилар.

عَنَّا لَكَ هَذَا فِي غَيْرِ وَقْتِهِ **Анно лаки ҳозо фи ғайри вақтиҳи:**

[Закария а.с.]. Сўргондаким, анно лаки ҳозо фи ғайри вақтиҳи жавоб топтиким... [ТАҲ, 174].

Бу ояти кариманинг мазмуни қуйидагича: «Ҳар қачон Закария Марямнинг олдида хужрага кирганида, унинг ҳузурида бир ризқ-насиба кўрди. У: эй Марям, бу нарсалар сенга қаёқдан келди? – деб сўраганида Марям жавоб қилди: Булар Аллоҳ ҳузуридандир...» [Оли Имрон сураси – 37].

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقْبًا

Ва из қола Мусо лифатоҳу ло абраҳу ҳатто аблуға мажмаал баҳрайни ав амзия ҳуқубан: *[Ювшаъ бинни Нун а.с.]. Ва кўпрак мувассирлар муттафиқдурлар мунчаким, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ул оятда дебдурким: **Ва из қола Мусо лифатоҳу ло абраҳу ҳатто аблуға мажмаал баҳрайни ав амзия ҳуқубан иборат Ювшаъдиндур** [ТАҲ, 148]. Биз Қуръони мажиднинг «Каҳф» сураси ва унинг тафсириларига асосландик: Айни шу маънода, унинг тафсири қуйидагича: «Мусо алайҳиссалом (ўзининг хизматкори) йигитига: то икки денгиз қўшиладиган ерга етгунча ёки узок замонлар кезмагунча юришдан тўхтамайман деган пайтини эслангиз» [Каҳф сураси – 60].*

قالَ اللَّهُ تَعَالَى:

إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِنَّ الذَّكَرَ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ۝

Қолаллоҳу таоло: инни вазаътуҳу унсо валлоҳу аъламу бимо вазаъат ва лайсаз-закари кал унсо ва инни саммайтуҳу Маряма ва инни уъййзуҳо бико вазуррийятаҳо минаш-шайтонир-ражийм. Қуръони

каримнинг «Оли Имрон» сурасидан келтирилган бу ояти карима Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида учрайди [ТАҲ, 148]. Биз бу оятнинг мазмунини очишда Қуръон ва унинг тафсиридан фойдаландик: «...Парвардигорим, мен қиз туғдим. Ҳолбуки, Тангри таоло унинг нима туққанини билгувчирокдир ва ҳар қандай ўғил ва қиз каби [бу қизнинг ўрнини босгувчи] эмасдир ва мен унга Марям деб исм қўйдим. Мен бу қизга, унинг зурриётига даргоҳингдан қувилган шайтоннинг ёмонлигидан паноҳ беришингни сендан илтижо қиламан» [Оли Имрон сураси – 36].

قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةً عَامٍ فَأَنْظِرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَسْتَنْهْ
وَأَنْظِرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ

Қола: кам лабиста? Қола: явман ав баъзи явмен. Қола: баллабиста миата омин фанзур ила таомика ва шаробика лам ятасаннаҳ. Ванзур ила химориака валнажъалка. Ушбу Қуръони каримнинг «Бақара» сурасидан келтирилган ояти карима шоир асарларида қуйидаги тарзда учрайди: «*Бу муддатдин сўнгра Тенгри таоло Узайр а.с. ни тиргузди. Бир малак андин сўрдиким, Кам лабиста? Жавоб бердиким, Явман ав баъзи явмен. Ул малак деди: Баллабиста миата омин фанзур ила таомика ва шаробика лам ятасаннаҳ. Ванзур ила химорика алмаййити*» [ТАҲ, 172]. Биз мазкур ояти карима мазмунини аниқ ва тўлиқ изоҳлаш учун Қуръондан «**қола**», «**валнажъалка**» иқтибосларини келтириб, ояти каримани яхлитлигича ифодаладик. Шунингдек, унинг тафсирини ҳам тўлиқ эътироф этдик: «Ёки бир зот (Узайр Пайғамбар) ҳақидаги масални (билмадингизмики), у зот томлари йиқилиб ҳувиллаб қолган бир қишлоқдан ўтаркан: «Аллоҳ бу хароб бўлган қишлоқни қандай тирилтурур экан-а?» деди. Шунда Аллоҳ уни юз йил муддатга ўлдирди. Сўнгра тирилтириб сўради: «Қанча муддат (ўлик ҳолда) турдинг?» «Бир кун ё ярим кун», деди у. Аллоҳ деди: «Йўқ юз йил турдинг. Таом ва ичимлигингга қара — бузилган эмас. Энди эшагингни (чириб, суяклари ажралиб кетганини) кўргин. (Бу ходисани Аллоҳнинг кудратини кўрсатиш) ва сени одамлар учун оят — ибрат қилиш учун келтирдик. Бу суякларни қандай тиклаб, сўнг уларни гўшт билан қоплаши-

мизни кўргин. Қачонки унга бу нарсалар аниқ кўрингач: «Албатта, Аллоҳ ҳамма нарсага қодир эканини биламан», деди [Бақара сураси – 259].

Кўриниб турибдики, ушбу ояти карималар жуда теран мазмун-моҳиятни ўзида мужассам этган. Навоийнинг хизмати эса, уни гўзал бадий шаклда бетакрор ифода этганлигидир. Бунда шоир иқтибос санъатидан унумли фойдаланган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг таъкидлашича: «Иқтибос машҳур қавлға кўра Қуръон ё ҳадисдин бир нимани анинг Қуръон ё ҳадисдин олинғониға ишора бўлмаган тарзда каломға киритмактин ибораттур...»²²⁹. Навоий асарларида ҳадислардан ҳам худди шундай иқтибос олиш ҳоллари мавжуд. Бунда ҳадисдан баъзан тўла, айрим ҳолларда қисман иқтибос келтирилади.

Шу ўринда, қуйидагиларни Навоий асарларининг кейинги оммавий ва илмий нашрларида ҳисобга олинишини тавсия этган бўлардик:

Қуръони карим оятлари. Шоир асарларида қўлланилган уч юздан ортиқ ояти карималар китобхон учун нотанишлигича қолган. Улар АНАТИЛда ҳам изоҳланмаган. Академнашр ўқувчиларнинг катта аудиторияси учун мўлжалланган. Халқимизнинг Навоий асарларини тўғри ўқиб ва ўқиб тушунишга эҳтиёжи катта. Уларни тушунтириб бориш китобхонни қийналмасдан улуг шоир фикрларини англашга, тадқиқотчига эса, Навоийнинг оятларни беришдаги ўзига хос новаторлигини қайд этишига ёрдам беради. Баъзан Навоий ижодиётида а) муайян оятнинг айнан кўчирмаси; б) оятнинг бир қисми келтирилади; в) баъзан бир неча оятларда келадиган асосий сўз ёки сўзларни бириктириб ҳам муқаддас калом сифатида келтириш ҳоллари учрайди; г) Навоий асарларида Қуръони каримдан келтирилган бир оятдан фақат бош қисмини келтириш шаклларида учрайди. Ва бу муайян мақсад ёки жанр, вазн хусусиятидан келиб чиқади. Бундай ёндашув шоирнинг замондошлари учун изоҳталаб бўлмагани тушунарли, аммо ҳозирги замон ўқувчисига уни тушуниш оғир. Қуйида шундай ҳолатларни айрим мисолларда кўрсатиб ўтамиз:

²²⁹ Ўша асар. – Б.242–243.

Алҳамду лиллаҳиллази(й) ва ҳабали алал кибари Исмоила ва Исҳоқа [ТАҲ, 118]¹ – «Иброҳим» сураси, 3-оятидан жузв: «Менга кексалик пайтимда Исмоил ва Исҳоқни ҳадия этган зот – Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин»¹.

Анзално мин ал-мўъсироти моан сажжсोजан линухрижа биҳи ҳаббон ва наботан ва жаннотин алфофан [МЛ, 10] – «Набаъ» сураси, 15–16-оятларидан жузв: «Ва уруғни, ўсимликни ва шохлари бир-бирига ўралиб кетган ўрмонзорларни кўкартириш учун ёмғирли булутлардан туганмас сувларни туширдик».

Аннамо амараҳу изо ирода шайъан ан йақулллаҳу кун файакун [В, 237] – «Ёсин» сураси, 32-оятдан жузв: «Бирон нарсани хоҳлаганда, унинг иши (Аллоҳнинг) «бўл!» демаклигидир. Ва (у наrsa) бўлур».

Ва из қола Юсуфа шабиҳа ё абати инни раайту аҳада ашара кавкабан ваи-шамса вал-қамара раайтуҳум ли сожидин [ТАҲ, 123] – «Юсуф» сураси, 4-оятидан жузв: «Эй ота мен тушимда ўн бир юлдузни, яна қуёш ва ойни кўрибман. Ҳаммалари менга сажда қилаётган эмиш».

Фаламмо афалат қола ё қавми инни бариун мимма туширикун [ТАҲ, 114] – «Анъом» сураси, 37-оятидан жузв: У ҳам ботиб кетгач: «Эй қавмим мен сизларнинг ширкингиздан покман».

Қалолоҳу таол ва инна Юнуса ламинал мурсалин [ТАҲ, 169] – «Вассафат» сураси, 37-оятидан жузв: «Аллоҳ деди: Юнус ҳам шубҳасиз, пайғамбарлардандир».

Хал оти алал инсана ҳийнун мин ад-даҳри лам якун шайъан мазкуран [НЖ, 123] – «Инсон» сураси, 1-оятидан жузв: «Инсон бошидан бирор-бир он ўтганлиги, эслашга лойиқ бирор наrsa содир бўлмаган бўлсин».

Фатақаббалаҳо раббуҳо биқабулин ҳасанин [ТАҲ, 174] – «Оли Имрон» сураси, 37-оятидан жузв: «Бас, Парвардигори уни (Марямни) хуш қабул айлаб, чиройли парвариш этди».

Салоса миатин синийна воз доду тисъан [ТАҲ, 182] – «Каҳф» сураси, 27-оятидан жузв: «Асҳоби каҳф» ғорида уч юз йил турдилар ва яна тўққиз йилни зиёда ҳам қилдилар».

Лам ялид ва лам юлад [Мунож, 293] – «Ихлос» сураси, 3-оятидан жузв: «У (Аллоҳ) туғмаган ва туғилмаган, яъни унинг фарзанди ҳам, онаси ҳам йўқ. Чунки туғиш, туғилиш бандаларга хос, Худога нисбатан эса бу сифатлар тўғри келмайди».

Лайлат ул-қадри хайрун мин алфи шаҳр [ТАҲ, 189] – «Қадр» сураси, 3-оятидан жузв: «Қадр кечаси минг ойдан яхшироқдир. Чунки Қуръони карим нозил бўлган бу кечадаги ибодатнинг фазли минг ойлик ибодатдан афзалдир».

Инна аразно ол амоната ало-с-самовоти валарзи вал жабола фаабай-на ан йахмалинаҳо [В, 237] – «Аҳзоб» сураси, 72-оятидан жузв: «Бу омонатни кўклар (фалак)га, ерга ва тоққа кўндаланг қўйган эдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар».

Ё Ҳомонубни ли сарҳан [ТАҲ, 138] – «Ғофир» сураси, 36–37-оятларидан жузв: «Эй Ҳомон, мен учун бир (баланд) қаср қургин».

Водин гайри зи заръин [ТАҲ, 116] – «Иброҳим» сураси, 37-оятдан жузв: «Экин ўсмайдиган бир водий ...».

Ва уҳйил мавта бизниллоҳи [ТАҲ, 177] – «Оли Имрон» сураси, 49-оятидан жузв: «Ва Тангри таоло изни билан ўликларни тирилтираман».

Ва қолатил-ҳуду узайр-унубнуллоҳи [ТАҲ, 173] – «Тавба» сураси, 30-оятидан жузв: «Яҳудийлар; Узайр Аллоҳнинг ўғли, дедилар».

Ва қулно ё зулқарнайн [ТАҲ, 111–112] – «Каҳф» сураси, 8-оятидан жузв: "Биз: «Эй Зулқарнайн, ё уларни азобга дучор қилурсан ёки уларга яхши муомалада бўлурсан, – дедик».

Ва алқайно ало курсиййиҳи жасадан [ТАҲ, 166] – «Сод» сураси, 34-оятидан жузв: «Ва унинг тахти устига бир жонсиз жасадни ташладик».

Варафаъноҳу маконан алиййан [ТАҲ, 104] – «Марям» сураси, 57-оятидан жузв: «Ва биз уни юксак мартабага кўтардик».

Ло илаҳа илла анта субҳонака инни қунту миназ-золимин [ТАҲ, 170] «Анбиё» сураси, 87-оятидан жузв: «Ҳеч илоҳ йўқ, магар ўзинг

бордирсан, эй пок Парвардигор, дарҳақиқат, мен (ўз жонимга) жабр килувчилардан бўлиб қолдим».

Қола ифритўн минал жинни ано отика биҳи қабла ан тақума мин мақомика ва инни алайҳи лақавиюн амин [ТАҲ, 165] – «Намл» сураси, 39-оятидан жузв: «Шунда жинлардан бир паҳлавон айтди: Мен уни сен ўрнингдан туришингдан илгари сенга келтурурман. Албатта, мен бунга кодир ва ишончлидурман».

Вал-лайли иза яғша [НЖ, 124] – «Валлайл» сураси, 1-оятидан жузв: «Кечанинг дунёнинг қопловчи тим қоронғулиги билан қасам ичаман, тун билан унинг зулматида қасамёд қиламан».

Жанноти аднин фадхуллуҳо холидин [МА, 45] – «Сод ва Зумор» суралари, 50–70-оятларидан жузв: «Тақводор зотлар учун барча дарвозалари очик мангу жаннатлар бордир. Унга мангу қолғувчи ҳолларингизда кирингиз».

Ихталафаалзобу байнаҳўм [ТАҲ, 182–183] – «Марям» сураси, 37-оятидан жузв: «Сўнг (яхудий ва насроний) фирқалар (Исо хусусида) ўзаро ихтилоф қилдилар».

Навоий асарларида Қуръони каримдан келтирилган бир оят турли (қисқа ёки тўлиқ) шаклларда учрайди. Масалан, шоир **Инна фатаҳно** [БВ, 481] – «Фатҳ» сураси, 1-оятидан жузв: «Дурустликда бир ҳукм қилдик сенинг учун эй Муҳаммад алайҳиссалом... Биз сизга очик-равшан фатҳ-ғалаба ато этдик», **Лайсака мислиҳ** [СМ, 278] «Шуаро» сураси, 11-оятидан жузв: «Ҳеч нарса унга ўхшаш эмас» каби оятларни назм талабига кўра, ана шундай тарзда қўллайди. Аммо, уларни Навоий насрий асарларида тўлиқ ифодалашга ҳаракат қилади: **Инна фатаҳно лока фатҳан мубинан** [НЖ, 130] – «Фатҳ» сураси 1-оятидан жузв: «Ва Тангри таолонинг сенга (Муҳаммад с.а.в. назарда тутилган) кучли ёрдам бериши учун...». **Лайсака мислиҳи шайъун ва ҳувас-самеъ ул басир** [ТАҲ, 123] – «Шуаро» сураси, 41-оятидан жузв: «Бирон нарса у (Аллоҳ) зотга ўхшаш эмасдир, у эшитувчи ва кўриб тургувчидир».

Ҳадислар. Алишер Навоий асарларида АНАТИЛдан тушириб қолдирилган мингдан ортиқ ҳадислар учрайди. Бизнингча, муаллиф уларни услубни сақлаш учун ҳадис сифатида келтиради.

Адлун соатен йў возию амала сақлайна [В, 241] – «Бир соатлик одиллик икки дунё ҳаракатларига баробар».

Аш шақиййу мин шақиййун фибатни уммийху [В, 239] – «Ёмон она қорнида ҳам ёмондир».

Аш-шафқату ало халқиллоҳи [МК, 59] – «Шафқат Аллоҳнинг яратганигадир».

Ад-дунё малъунатун ва малъунун ма фийҳа илла зикраллоҳи таоло [А, 263] – «Дунё малъундур, Тангри ёдидан ўзга дунёдаги барча бефойда ишлар ҳам малъундир».

Зур ғаббан таздад ҳуббан [А, 267] – «Гоҳ-гоҳ кўришганда муҳаббат ошар».

Утлиб ул-илма ва лав бачинни [В, 234] – «Илм керак бўлса, ҳатто Чин (Хитой) га бор».

Инналоҳа юҳиб ус-саҳл от-талқа [А, 266] – «Аллоҳ хушфеъл ва очиқ юзли бандаларни севади».

Яшибу ибну адама ва ташиббу фиҳи хислатони ал ҳирсу ва тулу ул-амали [А, 263] – «Инсон кексайган сари унда икки хил хислат яшариб боради; дунёга муҳаббат ва ҳавас».

Лайс ал-ганию ан касрат ил арзи иннамал-ганию нафси [А, 268] – «Бойлик – молу дунёнинг кўплиги билан эмас, балки нафсининг тўқлиги билан ўлчанади».

Кафа билмавти ваъизан [А, 266] – «Ўлим бу айни панду насиҳатдир».

Кафа билмаръи исман ан юҳаддиса билкулли ма ясмаъу [А, 266] – «Эшитган гапларни ўзгаларга айтиш – инсонни гуноҳга ботиши учун кифоядир».

Дум ала-т-таҳорати ювсаъу алайка-р-ризку [А, 264] – «Доимо таҳоратли юргин, таҳорат – тозалик ризку рўзингни оширади».

Ас самоҳу рабахун [А, 265] – «Қўли очиклик – фойдадур».

Ас-саъиду ман вуъиза бигайриҳи [А, 266] – «Бошқалардаги камчиликни кўриб, ўзини тузатган одам – саодатлидир».

Ан-назару илол маръатил-ажнабияти саҳмун мин сиҳами иблиса [А, 269] – «Бегона аёлларга ташланган ҳар бир назар – шайтон ўқидир».

Ҳикматлар. Алишер Навоий асарларидаги уч юзга яқин бундай ҳикматлар АНАТИЛда қайд этилмаган. Шоир Чорёрлардан бўлган Ҳазрат Алининг ҳикматларини ўз тўртликларида талкин этган. Улар асосан, шоирнинг «Назм ул-жавоҳир» асарида учрайди.

Алайка бил-ҳифзи дун ал-жамъи мин ал-кутуби [НЖ, 165] – «Китобларни йиққандан кўра, ундаги нарсаларни хотирангда сақлаганинг яхшироқ бўлади».

Адаб ул-маръи хайрун мин заҳабиҳи [НЖ, 137] – «Кишининг одоби унинг олтинидан яхшидир».

Ясъад ур-ражулу бимусоҳабат ис-саъиди [НЖ, 181] – «Бахтли киши билан ҳамсуҳбат бўлган киши ҳам бахтиёр бўлади».

Қавл ул-маръи юхбиру аммо фи қалбиҳи [НЖ, 168] – «Кишининг гапи қалбидагини фош этиб қўяди».

Вазру садақат ил-маннони аксару мин ажриҳи [НЖ, 175] – «Миннат билан қилинган садақатнинг гуноҳи савобидан кўпроқ бўлади».

Аляъсу ихдар-роҳатайн [НН, 435] – «Умидсизлик икки роҳатнинг бири».

Анъанавий ва Қуръони каримдаги дуолар. Навоий асарларида дуолар турли мавзуларда ўз ифодасини топган. Шоир асарларида қарийб юздан ортиқ Қуръон дуолари ва диний манбалардаги анъанавий дуолар учрайди. Таъкидлаганимиздек, улар АНАТИЛдан тушуриб қолдирилган. Маълумки, дуо калимаси Қуръонда ўз синонимлари билан бирга жами 212 марта қўлланган¹. Албатта, бу сўз луғавий маъносига кўра, «даъват қилмоқ», «нидо», «садо», «овоз» каби маъноларни ифодалайди. Бироқ Навоий асарлари матнида «Тангридан ёрдам сўраш», «мадад» тилаш каби истилоҳий маъ-

ноларда ишлатилган. Бошқачароқ айтганда, «Сўраб ёлвориш руҳнинг ғайримоддий оламдаги асл макони томон интилиши руҳнинг Худо сари парвози ёки ҳаёт мўъжизаси ундан юзага келмиш бошланғич олам-мабаъни ошиқ-мастоналарча севиш ҳолатидир». Шу маънода, башарият учун дуо-илтижо, муножот, яъни Тангри таолодан мадад тилаш, яхши, эзгу амаллар сўраб – ёлвориш зарурати Қуръони каримда ва Навоий қарашларида ҳам муҳим ўрин тутувчи ҳодисадир. Ушбу ўринда шоир асарларида АНАТИЛда қайд этилмаган Қуръондаги дуо оятларидан бирини мисол тариқасида келтирайлик: ***Рабби лотазарни алал арзи минал кафирина даййоро*** – «Парвардигорим ер юзида кофирлардан бирон ҳовли-жой эгасини қолдирмагин». Ушбу дуо оятини Навоий асарларида қуйидаги тарзда қўллайди: *Ҳаддин ўткондин сўнг, Нуҳ дуо қилди: ***Рабби лотазарни алал арзи минал кафирини даййоро**** дуоסי мустажоб бўлди [ТАҲ, 105]. Шунингдек, яна қуйидаги дуо ояти ҳам шоир асарларида худди шу тарзда учрайди: ***Рабб изғирли ва ҳабали мулкан ло янбаги ли аҳадин мин баъди*** [ТАҲ, 161] – «Деди: Парвардигорим ўзинг мени мағрифат қилгин ва менга ўзимдан кейин биронтаси учун муяссар бўлмайдиган бир мулку давлат ҳадя этгувчисан». Баъзан, Навоий асарлари матнида бир неча оятларда келадиган асосий сўз ёки сўзларни бириктириб ҳам анъанавий муқаддас калом сифатида келтириш ҳоллари учрайди.

Аббада л-лоҳу таоло зилол шафатиҳи ало нафориқи л-уҳиббин ила явмиддин [ХМ, 79] – «Аллоҳ таоло шафқат соясини дўстлар айрилиғи устида то қиёмат абадий қилсин».

Саллалоҳу алайҳи ва ало олиҳи васаллам [ТАҲ, 177] – «Уни (яъни Пайғамбарни) ва оиласини Аллоҳ раҳмат қилсин».

Навоий асарларида қуйидаги анъанавий ва ижодий ёндашилган дуоларга дуч келинади:

Қуддисаллоҳу асрориҳум/қуддисаллоҳ сурриҳу [МҚ, 55, 128; ХМ, 12] – «Тангри таоло уларнинг сирларини муқаддас қилсин».

Қуддисаллоҳу сирриҳу ва наввараллоҳу марқадаҳу [ХМ, 7] – «Аллоҳ сирини муқаддас сақласин ва гўрини ёруғ қилсин».

Қуддисаллоҳу таоло арвоҳаҳум [МК, 117] – «Аллоҳ таоло уларнинг руҳини муқаддас қилсин».

Ғаффара зунубаҳу саттара айюбаҳу [МЛ, 8] – «Тангри таоло гуноҳларини кечирсин ва айбларини беркитсин (гуноҳлар мағфират қилсин, гуноҳлар кечирилсин)».

Мадда зуллуҳул-олий ало мафориқи фарқат-таолибин [СИ, 48] – «Аллоҳ у улуғ мартабали, муҳтарам зоти бобаракотнинг умрларини узун ва абадий қилғай».

Наввараллоҳу марқадаҳу нуран ваффақаналлоҳу [МК, 66] – «Аллоҳ унинг ётган жойини мунаввар қилсин».

Равваҳаллоҳу руҳаҳу [МА, 44] – «Аллоҳ унинг руҳини шод қилсин».

Равваҳаллоҳу таоло арвоҳаҳум ажмаъин [НМ, 393] – «Ҳаммаларининг руҳларини Аллоҳ шод қилсин».

Ас-Султони биннис Султон ал-Ҳоқон бинни-л-Ҳоқон муизз-ус-салтана вад-дунё вад-дин Абул Ғозий Султон Ҳусайн Баҳодирхон халадаллоҳ таоло мулкаҳу ва салтанатаҳу ва афоза алал-оламина бирраҳу ва мукар-раматихи [МЛ, 36–37] – «Султон ибн Султон, Ҳоқон ибн Ҳоқон, дин, дунё ва салтанат қуввати Абдулғозий Султон Ҳусайн Баҳодирхон, Аллоҳ таоло унинг салтанати ва мулкини абадий қилсин, оламни унинг яхшилиги ва кароматидан баҳраманд айласин».

Шоир айрим дуоларга янада ижодий ёндашиб беш ёки ундан ортиқ шаклларда қўллайдики, бу бошқа шоирлар ижодида кам учрайдиган ҳодисадир.

Халлада лиллаҳи мулкаҳу ва салтанаҳу [ХМ, 75] – «Аллоҳ мулки ва салтанатини боқий қилсин».

Халладаллоҳу мулкаҳу ва аббада давлатаҳу [ФШ, 55] – «Тангри таоло мол-мулкини ва подшоҳлигини абадий қилсин».

Халладаллоҳу мулкаҳу ва адома умраху [МА,43] – «Аллоҳ мулкани дахлсиз ва умрини узун қилсин».

Халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва шонаҳу ва авзаҳа эҳсонаҳу [СИ, 64] – «Аллоҳ таоло унинг мулкани ва салтанатини барқарор ва шохлиги ва эҳсонини абадий қилсин».

Халлада мулкаҳу ва таввала умраху [ХМ,78] – «Аллоҳ мулкани боқий ва умрини узун қилсин».

Халладаллоҳу султонаҳу [СИ, 66] – «Тангри таоло унинг шохлигини доимий қилсин».

Анъанавий шарафлаш иборалари. Алишер Навоий улуғ авлиё, устоз ва султон Ҳусайн Бойқарони тилга олганда, анъанавий шарафлаш ибораларидан фойдаланиб, уларга муносабатини билдиради. Шарафлаш иборалари шоирнинг барча назмий ва насрий асарларида келтирилади. Бундай калималар асосан араб тилида баён қилинади.

Олий ҳазрати валоят манқибати кошифи асрори раббоний ва олими румуз ва асрори самодоний юл-уламо варсаҳ ул-анбиё [ХМ, 7] – «Валийликнинг олий ҳазрати, Тангри таоло сирларини кашшофи, яширин ишоралар ва алоҳида сирлар олими, пайғамбарлар давомчиси сифатидаги аллома» (Абдурахмон Жомий назарда тутилган).

Нур ул-ҳақ вад-дин, қаҳф ул-ислом ва муслимийна шайхуна [ХМ, 7] – «Ҳақ ва диннинг нури, ислом ва мусулмонларнинг сиғинадиган жойи, шайхимиз» (Абдурахмон Жомий назарда тутилган).

Фаҳр ул-миллати вад-дин [ХМ, 73] – «Дин ва миллатнинг фаҳри».

Ҳамду сано ва муножотлар. Шоир асарларидан арабий, форсий киритмаларнинг салмоқли қисмини ҳамду сано ва муножотлар ташкил этади. Гарчи уларнинг маълум бир қисми анъавийлик касб этса-да, бироқ, уларнинг катта қисми, шубҳасиз, шоир ижодий изланишларининг маҳсулидир.

Алҳамду лиллаҳи имтоза-л-инсона ало соирил-маҳлуқоти бишарафи-н-нутқ ва-л-лисони ва азҳара мин азубати лисониҳи ва ҳаловати баёниҳи суккар иш-шукри ва шаҳди-ш-шухуди ва л-имтинони

[МЛ, 7] – «Инсонни нутқ ва тил била шарафлаб, тилининг ширинлиги, фикр ва баён этишининг гўзаллиги, шукр айтишининг шакари (Тангри таолонинг ваҳдатлигига)га гувоҳлик беришининг бош ва миннатдорчилиги туфайли уни (одамни) яратган, барча бошқа жонзотлардан улуғ ва мумтоз қилган Тангри таолога ҳамду санолар бўлсин».

Алҳамду лиллаҳил-лази(й) ваффақани мин ифтитоҳиҳи ило ихтито-миҳи ва саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва асҳоби киромиҳи [ФШ, 468] – «Мени бошлаб тугатишимга муваффақ қилган Аллоҳга мактовлар бўлсин. Муҳаммадга, унинг эҳтиромли яқинлари, сирдошларига Аллоҳ раҳмати бўлсин».

Таоло шаънука ва аммо эҳсанука ва ло илоҳа ғайрука, Ё вадуд ва маъбуди вожиб ул-вужуд [Мунож, 293] – «Шонинг олий, эҳсонинг умумий, ўзингдан ўзга Илоҳ йўқдир, Эй дўст ва қатъий мавжуд зот».

Панду насихатлар. Алишер Навоий ижодиётида панду насихатлар етакчи ўринни эгаллайди. Уларнинг аксарияти араб тилида ёзилган бўлиб, муаллиф ижодига мансуб саналади.

Ё қуррату айни жиъ ва-р-ҳам бидумуъи [ФК, 301] – «Эй кўзимнинг оқу қораси раҳмли ва шафқатли бўл».

Аш-шафқату ало халқиллоҳи [МК, 59] – «Шафқат Аллоҳнинг яратганигадир».

Ат-таъзим ли амриллоҳ [МК, 59] – «Таъзим (фақат) Аллоҳ амричадир».

Ишда сўфиёна истилоҳларнинг шарҳ ва изоҳлари тадқиқотимизнинг бошқа бўлимларида батафсил амалга оширилаётганлиги сабабли бу ерда тўхталмадик ¹.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Навоий қўлёзмаларининг жорий имлодаги табдили устида олиб борилган ҳаракатлар таҳлили борасидаги илмий изланишларимиз натижалари шуни кўрсатадики, матн табдилидаги кўплаб арабий ва форсий сўз ва иборалар, киритмалар нафақат матншунослик, балки тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам алоҳида тадқиқот объекти

сифатида ўрганилмаган ва натижада улар, то хануз мутахассислар эътиборидан четда қолиб келган. Эътироф этганимиздек, улар фақат матншунослик ишларида эмас, зеро, айрим изоҳли луғатлар (АНАТИЛ)да ҳам учрамайди. Оқибат натижада, шоир асарлари табдилидаги ноқисликлар собиқ иттифоқ даврида ҳам, истиқлол даврида ҳам бартараф этилмай қолган. Демак, бу ҳол шоир қўлёзма манбалари устида герменевтик таҳлиллар ўтказиб бориш билан биргаликда, нашрлари устида ҳам махсус илмий текширишлар олиб боришни тақозо этади. Бу таҳлил қиёсий усулда олиб борилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

IV БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Навоий асарлари матнини ёки мумтоз адабиётимиз намуналарини турли талқинларда ўрганиш борасида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Бунда матнни замон талаблари даражасидаги Ғарб таҳлил усуллари, хусусан, **микроанализ имкониятлари** асосида тадқиқ этиш ҳам кўзда тутилади. Уларни ўрганиш, ушбу ёндашувларни матн табдилида ҳисобга олиш жуда зарур эканлигини таъкидлаш лозим. Бу матншунослик олдига яна бир муаммони, сўз ва ибораларни шарҳлаб бориш масаласини кун тартибига кўяди.

2. Навоий шеъриятида доимо шакл ва мазмун муносиблиги бир меъёрга бўлган. Мумтоз шеъриятдаги бундай бениҳоя гўзаллик-мукаммаллик, шаклий-маънавий мувозанат, айниқса, ундаги ботиний хусусият Навоий шеъриятига хосдир. Зотан, мумтоз шеъриятда маъно ва шаклнинг муносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади.

3. Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирӣ «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний «қатлам»ларини очиш Навоий даҳосини яққол кўрсатишга хизмат қилади. Мисол сифатида Навоий шеъриятида бадиий ғояни ифодаловчи, ҳам ботиний-рамзий, ҳам тасаввуфий маъно ташувчи поэтик образлар қаторида **бодом** тимсолини ҳам санаб ўтиш

мумкин. Алишер Навоий шеърятда *бодом* тимсолининг ўрни, ирфоний рамзлари ва сўфиёна маъноларини талқин этиш нафақат шоир шеърятининг ботиний хусусиятларини, балки шоир ижодиётининг дин руҳи, улуҳият асрори ва рубубият илми билан чамбарчас боғлиқлигини ўрганишга ҳам яқиндан ёрдам беради.

4. Сўз маъноларини изоҳлаш лексикография асосий ва муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шарқ лексикографлари асрлар мобайнида мумтоз манбалар тилидаги сўз маъноларини аниқ ва лўнда қилиб очиш мақсадида изоҳлашнинг бир неча турларидан унумли фойдаланиб келганлар²³⁰. Луғатшунос Толе Ҳиравий ва Муҳаммад Маҳдийхон туркий сўз маъноларини форс тилида аниқ ва ихчам баён этишган. Шарқ лексикографиясининг энг яхши изоҳлаш усулларида фойдаланганлар. Бу луғатларда сўз маъносини очишда қуйидаги усуллар кенг қўлланилган: 1) эквивалент йўли билан изоҳлаш; 2) маънодош сўзлар орқали изоҳлаш; 3) қисқа изоҳлаш; 4) кенгроқ изоҳлаш; 5) қомусий изоҳлаш; 6) зид маъноли сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 7) «маъруф» лексикографик белгиси ёрдамида изоҳлаш; 8) арабча сўзлар ёрдамида изоҳлаш; 9) умумий изоҳлаш; 10) форсий сўзлар ёрдамида изоҳлаш.

Ишда изоҳлашнинг ана шу мумтоз амалий йўллари воситасида мисоллар келтирилди.

5. Шоир асарларидаги тушунарсиз сўзларнинг матний маъноларини бир-биридан фарқлаш, аниқ ва лўнда изоҳлаш мақсадида ишда қуйидаги тамойилларга қатъий риоя қилинди: 1) матний маънога асосланиш; 2) анъанавий луғат тузиш тажрибасига асосланиш; 3) тарихийликка асосланиш; 4) мантиқийликка асосланиш. Алишер Навоий асарлари матнидаги сўз ва ибораларни изоҳлаш юзасидан олиб борган кузатишларимиз доирасида АНАТИЛда изоҳланмаган жуда кўплаб сўз ва иборалар аниқланди. Уларни изоҳлашда қуйидаги анъанавий усуллардан кенг фойдаланилди: а) эквивалент (муқобил) танлаш йўли билан изоҳлаш; б) маънодошлар билан

²³⁰ Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии. – Душанбе, 1987. – С.223.

изоҳлаш; в) қисқа изоҳлаш; г) кенгроқ изоҳлаш; д) умумий ва хусусий изоҳлаш; е) қўшимча форсча сўзлар келтириш усули билан изоҳлаш.

6. Алишер Навоий асарларидан янги аниқланган сўз ва ибораларнинг катта қисмини диний-тасаввуфий сўз ва иборалар ташкил этади. Бунга сабаб, шоир асарларида асосий манба сифатида биринчи навбатда Қуръони каримга таянган, сўз ва ибораларни изоҳлашда, уларнинг луғавий ва мажозий маъноларини очиб беришда Қуръон оятларидан кўп мисоллар келтирган. Ушбу ояти карималар жуда теран мазмун-моҳиятни ўзида мужассам этган. Навоийнинг хизмати эса, уни гўзал бадий шаклда бетакрор ифода этганлигидир. Бунда шоир иқтибос санъатидан унумли фойдаланган.

7. МАТда келтирилган шоир ўз асарларида қўллаган уч юздан ортиқ ояти карима китобхон учун нотанишлигича қолган. Улар АНАТИЛда ҳам изоҳланмаган. Уларни тушунтириб бориш китобхонни қийналмасдан улуг шоир фикрларини англашга, тадқиқотчига эса, Навоийнинг оятларни беришдаги ўзига хос новаторлигини қайд этишига ёрдам беради. Навоий ижодиётида Қуръон оятларидан иқтибос келтириш бир неча кўринишларда учради: а) муайян оятнинг айнан кўчирмаси; б) оятнинг бир қисми келтирилади; в) баъзан бир неча оятларда келадиган асосий сўз ёки сўзларни бириктириб ҳам муқаддас калом сифатида келтириш ҳоллари учрайди; г) Навоий асарларида Қуръони каримдан келтирилган бир оятдан фақат бош қисмини келтириш шаклларида учрайди. Ва бу муайян мақсад ёки жанр, вазн хусусиятидан келиб чиқади. Бундай ёндашув шоирнинг замондошлари учун изоҳталаб бўлмагани тушунарли, аммо ҳозирги замон ўқувчисига уни тушуниш оғир. Ишда шундай ҳолатлар айрим мисолларда кўрсатилди.

8. **Ҳадислар.** Навоий асарларида ҳадислардан ҳам кўплаб иқтибос олиш ҳоллари мавжуд. Бунда ҳадисдан баъзан тўла, айрим ҳолларда қисман иқтибос келтирилади. Уларнинг ҳадис эканлигини китобхон тайёргарликсиз илғай олмайди. Шу ерда уларни изоҳлаб бориш муҳимдир. Алишер Навоий асарларида АНАТИЛда тушунтирилмаган мингдан ортиқ ҳадислар учрайди. Бизнингча, муаллиф уларни услубни сақлаш учун ҳадис сифатида келтиради.

9. **Ҳикматлар.** Шоир Ҳазрат Алининг ҳикматларини ўз тўртликларида талқин этган, албатта. Улар асосан, шоирнинг «Назм ул-жавоҳир» асарида учрайди. Алишер Навоий асарларидаги уч юзга яқин ҳикматлар АНАТИЛда қайд этилмаган.

10. Навоий асарларида дуолар турли мавзуларда ўз ифодасини топган. Шоир асарларида қарийб юздан ортиқ Қуръон дуолари ва диний манбалардаги анъанавий дуолар учрайди. Улар АНАТИЛда изоҳланмаган. Маълумки, дуо калимаси Қуръонда ўз синонимлари билан бирга жами 212 марта қўлланган²³¹. Албатта, бу сўз луғавий маъносига кўра, «даъват қилмоқ», «нидо», «садо», «овоз» каби маъноларни ифодалайди. Бирок Навоий асарлари матнида «Тангридан ёрдам сўраш», «мадад» тилаш каби истилоҳий маъноларда ишлатилган. Бошқачароқ айтганда, «Сўраб ёлвориш руҳнинг ғайри-моддий оламдаги асл макони томон интилиши руҳнинг Худо сари парвози ёки ҳаёт мўъжизаси ундан юзага келмиш бошланғич олам-мабдаъни ошиқ-мастоналарча севиш ҳолатидир». Шу маънода, башарият учун дуо-илтижо, муножот, яъни Тангри таолодан мадад тилаш, яхши, эзгу амаллар сўраб – ёлвориш зарурати Қуръони каримда ва Навоий қарашларида ҳам муҳим ўрин тутувчи ҳодисадир. Ишда шоир асарларида АНАТИЛда қайд этилмаган Қуръондаги дуо оятларидан бир қанчасининг шарҳи мисол сифатида келтирилди. Шоир айрим дуоларга янада ижодий ёндашиб беш ёки ундан ортиқ шаклларда қўллайдики, бу бошқа шоирлар ижодида кам учрайдиган ҳодисадир.

11. Анъанавий шарафлаш иборалари. Алишер Навоий улуғ авлиё, устоз ва султон Ҳусайн Бойқарони тилга олганда, анъанавий шарафлаш ибораларидан фойдаланиб, уларга муносабатини билдиради. Шарафлаш иборалари шоирнинг барча назмий ва насрий асарларида келтирилади. Бундай калималар асосан араб тилида баён қилинади.

²³¹ Қуръонни таҳриф қилишниши ёхуд ширкка очиб берилган эшик. <https://www.musulmonlar.com/uronni-tarif-ilinishi-yo-ud-shirkka>

12. Ҳамду сано ва муножотлар. Шоир асарларидан арабий, форсий киритмаларнинг салмоқли қисмини ҳамду сано ва муножотлар ташкил этади. Гарчи уларнинг маълум бир қисми анъавийлик касб этса-да, бироқ, уларнинг катта қисми, шубҳасиз, шоир ижодий изланишларининг махсулидир.

13. Навоий қўлёзмаларининг жорий имлодаги табдили устида олиб борилган ҳаракатлар таҳлили борасидаги илмий изланишларимиз натижалари шуни кўрсатадики, матн табдилидаги кўплаб арабий ва форсий сўз ва иборалар, киритмалар нафақат матншунослик, балки тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган ва натижада улар, то ҳануз мутахассислар эътиборидан четда қолиб келган. Эътироф этганимиздек, улар фақат матншунослик ишларида эмас, зеро, айрим изоҳли луғатлар (АНАТИЛ)да ҳам учрамайди. Оқибат натижада, шоир асарлари табдилидаги ноқисликлар собиқ Иттифоқ даврида ҳам, истиқлол даврида ҳам бартараф этилмай қолган. Демак, бу ҳол шоир қўлёзма манбалари устида герменевтик таҳлиллар ўтказиб бориш билан биргаликда, нашрлари устида ҳам махсус илмий текширишлар олиб боришни тақозо этади. Бу таҳлил қиёсий усулда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

ХУЛОСА

1. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб навоийшунослик янада сермахсул ишларни амалга оширди. «Хамса»нинг мукаммал матни табдили (Порсо Шамсиев, 1960), «Хазойин ул-маоний»нинг академик табдили нашри (Ҳамид Сулаймонов, 1959–1960) ва Алишер Навоий асарларининг кўп жилдли нашрлари навоийшуносликдаги муҳим воқеалардан бўлди. Улардаги камчилик ва нуқсонларнинг бир неча объектив ва субъектив сабаблари бор: 1) шоирнинг кўп жилдли асарларидаги маъноси тушунилиши қийин, нотаниш форсий, арабий ва улар билан боғлиқ диний-фалсафий, сўфиёна тушунчаларни ифодаловчи киритмалар тузум мафкураси тазйиқи остида махсус ўрганилмади; 2) сўзларнинг аслиятдаги шакли нотўғри табдил қилиниши оқибатида кўплаб сўз ва иборалар тушунарсиз бўлиб қолган; 3) тадқиқотлар шуни кўрсатадики, нуқсонларнинг яна бир неча сабаблари бор: Биринчи сабаб эски ёзувларнинг тилдаги товушларни тўлиқ ва аниқ акс эттирмаслиги; ўзбек тилининг мукаммал тарихий изоҳли ва орфографик луғатининг йўқлиги. Иккинчи сабаби, матнга нисбатан бепарволик, масъулиятсизлик, мазмунга эътибор бермаслик, фан ютуқларини ҳисобга олмаслик; текстологик ожизлик, тил ва услубни, хусусан, поэтикани билмаслик ва билишга ҳаракат қилмаслик, эски ёзувларни яхши билмаслик, график хусусиятларни фонетик хусусият деб тушуниш, бир тил хусусиятини иккинчи тилга механик равишда кўчиришдир. Учинчи сабаби, мумтоз асарларни жорий алифбога табдил қилишдаги асосий тамойиллардан бири бўлган – нашрда ҳозирги давр адабий тили меъёрига эмас, балки анъанавий матншунослигимиз қонун-қоидаларига қатъий риоя қилиш принципи бузилди.

2. Навоий асарларини табдил қилиш икки тамойилга асосланади: а) орфографик ва пунктуацион, фонетик хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили; б) сўз тадқиқи тамойили. Навоий асарлари матнини табдил қилишда қуйидаги матншунослик талаблари ва тартиб-қоидаларига риоя қилиниши тавсия этилади: 1) мумтоз асарлар тили бўйича тузилган

луғатларнинг бой тажрибасига таяниш; 2) матннинг мазмунидан келиб чиқиш; 3) кўлёзмага таяниш; 4) байтлардаги вазн, ички-ташқи қофия талабидан келиб чиқиш; 5) эски ўзбек тили меъёрларига амал қилиш; 6) бадиий услуб талабидан келиб чиқиш; 7) кўлёманинг ўзига хос ёзув хусусиятларидан келиб чиқиш; 8) араб хат турларига хос ёзув усулларини ҳисобга олиш; 9) матн ички мантиқига асосланиш.

3. Герменевтик талқин улуғ шоир асарлари матннинг бадиий, илмий, тарихий мавзудаги барча асарлари учун ҳам жорий қилиниши мақсадга мувофиқдир. Герменевтик таҳлил матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: а) Навоий асарларининг мукамал илмий-танқидий матнини яратиш; б) тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш.

4. Жаҳон матншунослигида матнни замонавий усуллар воситасида тадқиқ этиш ўз эътирофини топган бўлса-да, ўзбек матншунослигида улардан самарали фойдаланилганича йўқ. Хусусан, мумтоз матнни, айниқса, янгича **глосс** ва **конъектура** усуллари воситасида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Айни шу маънода, Навоий асарлари матни илк бора **глосс** ва **конъектура** усуллари ёрдамида тадқиқ этилди. Бундан ташқари, шоир асарлари матнларидаги бундай хусусиятларлар изоҳ-шарҳлар билан тўлиқ таъминланди. Бу усуллар Навоий асарларидан бошқа мумтоз асарлар учун ҳам жорий қилиниши муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Бу билан мумтоз асарлар тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади.

5. Навоий асарлари матни табдилида статистик усуллардан кенг ва унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Навоий асарлари матни кўп маротаба матний тадқиқот объекти бўлишига қарамасдан, статистик усуллар асосида тадқиқотлар олиб борилмади ва буни бугунги кунгача илмий шарҳ ва изоҳлар билан тўлиқ таъминланган Навоий асарлари тўплами ёки АНАТИЛнинг такомиллаштирилган варианты йўқлигида ҳам кўрамиз. Статистик тадқиқ этиш усули натижасида Алишер Навоийнинг 29 та асарида АНАТИЛга кирмай қолган 5358 та, қайтариғи билан 6082 та сўз ва иборалар

аниқланиб, шарҳланди ва эски ўзбек тилида мавжуд унли ва ундошлар тизимига мувофиқлик даражаси аниқланди.

6. Шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маънавий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, табдилда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим.

7. Алишер Навоий асарларидаги сўз ва ибораларнинг муайян қисмини диний-тасаввуфий сўз ва иборалар ташкил этади. Шоир ўз асарларида Қуръони каримга таянган, сўз ва ибораларни изоҳлашда, уларнинг луғавий ва мажозий маъноларини очиб беришда Қуръон оятларидан кўплаб мисоллар келтирган. МАТда келтирилган уч юздан ортиқ ояти карима китобхон учун нотанишлигича қолган. Улар АНАТИЛда ҳам изоҳланмаган. Уларни тушунтириб бориш китобхонни қийналмасдан улуғ шоир фикрларини англашга, тадқиқотчига эса, Навоийнинг оятларни беришдаги ўзига хос новаторлигини қайд этишига ёрдам беради. Навоий ижодиётида Қуръон оятларидан иқтибос келтириш бир неча кўринишларда учрайди: а) муайян оятнинг айнан кўчирмаси; б) оятнинг бир қисми келтирилади; в) баъзан бир неча оятларда келадиган асосий сўз ёки сўзларни бириктириб ҳам муқаддас калом сифатида келтириш ҳоллари учрайди; г) Навоий асарларида Қуръони каримдан келтирилган бир оятдан фақат бош қисмини келтириш шаклларида учрайди. Бундай ёндашув шоирнинг замондошлари учун изоҳталаб бўлмагани тушунарли, аммо ҳозирги замон ўқувчисига уни тушуниш оғир. Ишда шундай ҳолатлар таҳлил этилди ва айрим мисолларда кўрсатилди.

8. Навоий асарларида ҳадислардан ҳам кўплаб иқтибос олиш ҳоллари мавжуд. Бунда ҳадисдан баъзан тўла, айрим ҳолларда қисман иқтибос

келтирилади. Уларнинг ҳадис эканлигини китобхон тайёргарликсиз илғай олмайди. Шу ерда уларни изоҳлаб бориш муҳимдир. Алишер Навоий асарларида АНАТИЛда тушунтирилмаган мингдан ортиқ ҳадислар учрайди. Шунингдек, Алишер Навоий асарларидаги уч юзга яқин ҳикматлар АНАТИЛда қайд этилмаган. Ишда улар бўйича кузатув олиб борилди ва таҳлил ишларига тортилди. Иш жараёнида шоир асарлари матнининг **диний қатламлари**, ундаги матний-диний тағмаёнолар шарҳ-изоҳлар билан таъминланди. Уларнинг матний-диний маънолари қуйидаги тамойиллар асосида шарҳланди: 1) матн мазмунидан келиб чиқиб, луғавий ва шаръий маъноларини бериш; 2) қўлёзма билан нашр [МАТ]ни қиёслаш; 3) Қуръони карим аслиятига асосланиш ва қиёслаш; 4) «тафсир»ларга таяниш ва солиштириш; 5) ҳадисларга асосланиш ва чоғиштириш; 6) диний мақол ва ҳикматлар мазмунига таяниш; 7) фикҳ илмига асосланиш; 8) диний-тасаввуфий манбаларга таққослаш; 9) тасаввуфий луғатларга муқояса қилиш.

9. Мумтоз қомуснавислик анъаналарига таянган ҳолда Навоий асарлари матнида учраган ва АНАТИЛда изоҳланмаган, тушунилиши қийин сўз ва ибораларни шарҳлашда изоҳлашнинг бир неча усуллари қўлланди. Хусусан, луғатга кирмай қолган сўзларни изоҳлашда қуйидаги анъанавий усуллардан кенг фойдаланилди: а) эквивалент (муқобил) танлаш йўли билан изоҳлаш; б) маънодошлар билан изоҳлаш; в) қисқа изоҳлаш; г) кенгрок изоҳлаш; д) умумий ва хусусий изоҳлаш; е) қўшимча форсча сўзлар келтириш усули билан изоҳлаш; ё) Қуръони карим ва диний-тасаввуфий манбалардан иқтибос келтириш йўли билан изоҳлаш. Шунга кўра, шоир асарларидаги АНАТИЛга кирмай қолган, тушунилиши қийин сўз ва ибораларнинг матний маъноларини бир-биридан фарқлаш, аниқ ва лўнда изоҳлаш мақсадида қуйидаги лексикографик тамойилларга қатъий риоя қилинди: 1) анъанавий луғат тузиш тажрибасига асосланиш; 2) тарихийликка асосланиш; 3) мантиқийликка асосланиш; 4) диний-тасаввуфий манбаларга асосланиш; 5) матний маънога асосланиш.

10. Навоий қўлёзмаларининг жорий имлодаги табдили устида олиб борилган илмий изланишларимиз натижалари шуни кўрсатади: 1) табдил ишларида транслитерация ва транскрипция бўйича ягона қоидаларнинг ишлаб чиқиши давр талабидир. Ушбу масала мунозарали эди ва шундайлигича қолмоқда; 2) табдилда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарлари тилига оид илмий ишлар асос бўлиб хизмат қилади; 3) МАТда шаклдошлик ҳосил қилувчи сўзларни матнлараро қиёсийликда тадқиқ этишда аслият ва луғат манбалар муҳим ўрин тутди.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- А — Алишер Навоий. Арбаъин. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. — Тошкент, 2000.
- АНАТИЛ — Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. 4 жилдлик. — Тошкент, 1983–1985.
- а.р. — алайҳиррахма — унга (Аллоҳнинг) раҳмати бўлсин.
- а.с. — алайҳиссалом — унга (Аллоҳнинг) саломи бўлсин.
- Аттуҳфа — Аттуҳфат уз-закияту фил луғатит туркия/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. — Тошкент, 1968.
- ББ — Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд. — Тошкент, 1987.
- БВ — Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. V жилд. — Тошкент, 1990.
- в.а. — валлоҳу аълам — Аллоҳ билгувчироқ.
- В — Алишер Навоий. Вақфия. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. — Тошкент, 1998.
- ДЛТ — Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи: ф.ф.н. С.М.Муталлибов. I–III жилдлар. — Тошкент, 1960, 1961, 1963.
- ДЛТ-Индекс — Девону луғотит турк. Индекс-луғат/Ғ.А. Абдурахмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. — Тошкент, 1967.
- ДТС — Древнетюркский словарь. — Ленинград, 1969.
- к.в. — каррамаллоҳу важҳаху — Аллоҳ унинг юзини мукаммал қилсин.
- КРС — Киргизко-русский словарь/Составил проф. К.К.Юдахин. — Москва, 1965.
- ЛМ — Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. IX жилд. — Тошкент, 1992.
- ЛТ — Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. XII жилд. — Тошкент, 1996.

- МА — Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. XVI жилд. –Тошкент, 2000.
- МАТ — Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент, 1987–2003.
- МЛ — Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
- МН — Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. XIII жилд. – Тошкент, 1997.
- Мунож — Алишер Навоий. Муножот. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
- Мунш — Алишер Навоий. Муншаот. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. – Тошкент, 1998.
- МҚ — Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. – Тошкент, 1998.
- н:м.н — нуввира марқадуху нуран – Аллоҳ унинг қабрини мунаввар қилсин.
- н:м.н. — наввара марқадаҳу нуран – (Аллоҳ) қабрини нурга тўлдирсин.
- НМ — Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. XVII жилд. – Тошкент, 2001.
- НН — Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. – Тошкент, 1987.
- НШ — Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. IV жилд. – Тошкент, 1989.
- ПРС — Персидско-русский словарь. – Москва, 1953.
- р.а. — раҳматуллоҳи алайҳи – унга (Аллоҳнинг) раҳмати бўлсин.
- РАС — Русско-азербайджанский словарь: в 2 т. I том. – Баку, 1971.
- РҚаз — Русско-казахский словарь. – Москва, 1954.
- РКС — Русско-каракалпакский словарь. – Москва, 1967.
- р.т. — раҳматуллоҳу таоло – Аллоҳ таоло унга раҳм қилсин.

РТА	— Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. XVI жилд. — Тошкент, 2000.
с.а.в.	— саллаллоҳу алайҳи васаллам — унга Аллоҳнинг савоти ва саломи бўлсин.
СИ	— Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. XI жилд. — Тошкент, 1993.
Сирож	— Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. — Тошкент, 2000.
Тафсир	— Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII–XIII вв. —Москва, 1963.
ТАҲ	— Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. — Тошкент, 2000.
ТМА	— Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. — Тошкент, 2000.
ТРС	— Турецко-русский словарь. — Москва, 1977.
ФЗТ	— Фарҳанги забони тоҷикӣ. Икки жилдлик. I–II жилдлар. — Москва, 1969.
ФК	— Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. VI жилд. — Тошкент, 1990.
ХМ	— Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. — Тошкент, 1999.
ЎзТИЛ	— Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. I–V жилдлар. — Москва, 2006–2007.
қ.с.	— қуддиса сирруҳу — унинг сирри муқаддас қилинди.
қ.с.	— қаддасаллоҳу сирраҳу — Аллоҳ сиррини муқаддас қилсин.
қ.с.а.	— қуддиса сирруҳум азиз — уларнинг азиз сирлари муқаддас қилинди.
қ.т.р.	— қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу — Аллоҳу таоло унинг сир(р)ини муқаддас қилсин.
ҒС	— Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар

тўплами III жилд. – Тошкент, 1988.

- ҲА — Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. VII жилд. – Тошкент, 1991.
- ҲСҲА — Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Тошкент, 1999.
- ҲПМ — Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Тошкент, 1999.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017. – 4 август.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сонли қарори. «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»/ Халқ сўзи. – 2017. – 25 май.

II. Алишер Навоий асарлари

4. Алишер Навоий: 1441–1501 йил. Адабиётлар кўрсаткичи / Туз. З.Бердиева, А.Туропова. – Т., 1991. – 51 б.
5. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Т.Фан, 1965–1968.
6. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд. –Т.: Фан, 1987. – 724 б.
7. Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. –Т.: Фан, 1987. –620 б.
8. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. III жилд. –Т.: Фан, 1988. – 616 б.
9. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. IV жилд. –Т.: Фан, 1989. – 560 б.
10. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. V жилд. –Т.: Фан, 1990. – 544 б.
11. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. VI жилд. –Т.: Фан, 1990. – 568 б.
12. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. VII жилд. –Т.: Фан, 1991. – 392 б.

13. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами. VIII жилд. –Т.: Фан, 1991. – 544 б.
14. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. IX жилд. –Т.: Фан, 1992. – 356 б.
15. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Мукаммал асарлар тўплами. X жилд. –Т.: Фан, 1992. – 448 б.
16. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. XI жилд. –Т.: Фан, 1993. – 640 б.
17. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. XII жилд. –Т.: Фан, 1996. – 328 б.
18. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. XIII жилд. –Т.: Фан, 1997. – 284 б.
19. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 5–130-б.
20. Алишер Навоий. Муншаот. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 131–229-б.
21. Алишер Навоий. Вақфия. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 231–270-б.
22. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. – 5–85-б.
23. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. – 87–102-б.
24. Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. –103–120-б.
25. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. – 121–181-б.
26. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 5–40-б.
27. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. XVI

жилд. –Т.: Фан, 2000. – 41–95-б.

28. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 97–194-б.

29. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 195–257-б.

30. Алишер Навоий. Арбаъин. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 259–270-б.

31. Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 271–289-б.

32. Алишер Навоий. Муножот. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. –291–299-б.

33. Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 301–305-б.

34. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. XVII жилд. –Т.: Фан, 2001. – 520-б.

35. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XVIII жилд. –Т.: Фан, 2002. – 541 б.

36. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XIX жилд. –Т.: Фан, 2002. – 600 б.

37. Алишер Навоий. Девони Фоний. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилд. –Т.: Фан, 2003. – 568 б.

38. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2013. – 768 б.

39. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Тўла асарлар тўплами – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2013. – 275–639 б.

40. Алишер Навоий Хамса. С.Айний томонидан қисқартириб нашрга тайёрланган. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1947. – 432 б.

41. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр/Насрий баён. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1974. – 147 б.

42. Алишер Навоий. Фарход ва Ширин/Насрий баён. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1975. – 246 б.
43. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун/Насрий баён. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1976. – 111 б.
44. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр/Насрий баён. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1977. – 175 б.
45. Алишер Навоий. Садди Искандарий/Насрий баён. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1978. – 286 б.
46. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр/Насрий баён. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1984. – 192 б.
47. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб/Насрий баён. – Т.: Янги асар авлоди, 2019. – 320 б.
48. Алишер Навоий. Возлюбленный сердец/Сводный текст подгот-товке А.Н. Кононов. –М – Л., 1948.
49. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн/Қ.Содиқов табдили. – Т.: Akademnashr, 2017. – 128 б.
50. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Илмий-танқидий матн/Нашр-га тайёрловчи: Ҳамид Сулаймонов. – Т., 1959. – 781 б.
51. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Илмий-танқидий текст /Тузувчи: Иззат Султонов. Масъул муҳаррир: М.Т. Ойбек. – Т., 1949. – 95 б.
52. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат/Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Исломий Ҳ. – Т.: Мовароуннаҳр, 2011.- 472 б.
53. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Биринчи девон: Ғаройиб ус-сиғар/Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2011. – 785 б.
54. Ali Shir Nava'i. Divan of the Aq Qoyunlu admirers. Ed.by Aftandil Erkinov.IJLCAA, 2015.
55. Alî Şîr Nevâyî. Hayratü'l-ebrâr.Hazirlayan Muhammed Sabir,Tanju Seyhan.-Istanbul,Kesit,2016.-.504

56. Ali Şir Nevâyî. Mûnacât, Çihil hadis, (kırk hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn/ Vahit Türk. – Ankara, 2017. – 316 s.

57. Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – 743 s.

58. Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-Ebrar/ Vahit Türk, Şaban Doğan. – Ankara, 2015. – 328 s.

59. 'Алишир Нава'и. Диван.Факсимиле. Изд.текста, предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – М.,1964. – 734 с.

60. Алишер Навоий: Оккуюнли мухлислар девони/Нашрга тайёрловчилар А.Эркинов ва Р.Жабборов. – Т.: Шарқ, 2020. – 248 б.

61. Навоий дастхати. Наводир ун-нихоя/ Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи С.Ғаниева. – Т.: Фан, 1991. – 300 б.

III. Илмий-назарий адабиётлар

62. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984.– 60 б.

63. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. – 157 б.

64. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Вып. 5. – М.: Издательство «Наука» ГРВЛ, 1968.

65. Бертельс Е.Э. Навои. – М. – Л.: Наука, 1948. – 269 с.

66. Бертельс Е.Э. Алишер Навои. – М.: Наука, 1956. – 243 с.

67. Бласс Фр. Герменевтика и критика. – Одесса: Университет, 1891. – 194 с.

68. Боров Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 498 с.

69. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII – XIII вв. – М., 1963. – 368 с.

70. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974. –150 б.

71. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1972. – 62 б.

72. Ёқубов И. Бадиий матн ва эстетик талқин. – Т.: Фан ва технология нашриёти, 2013. – 150 бет.
73. Жалилов Т. «Хамса» талқинлари. – Т.: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – 152 б.
74. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздан бақолироқ ёдгор йўқдир. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 114 б.
75. Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. – Т.: Шарқ, 1998.
76. Жўрабоев О. Матннинг матноти сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017. – 200 б.
77. Зоҳидов Р. «Сабот ул-оџизин». (Манбалар, шарҳлар, илмий-танқидий матн). – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 256 б.
78. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – б. –Б. 32.
79. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – 168 б.
80. Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 118б.
81. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии. – Душанбе, 1987. – 223 с.
82. Комилов Н. Маънолар оламига сафар/Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар. – Т.: Tamaddun, 2012. – 316 б.
83. Лихачев Д.С. Текстология. – М.–Л.: Наука, 1964. – 62 с.
84. Лихачев Д.С. Текстология. – М. –Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 605 с.
85. Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – 758 с.
86. Лихачев Д.С. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. –Известия АСССР ОЛЯ, 1955.т. XIV, Вып. 5. – С.35, 477.
87. Лихачев Д.С. По поводу статьи В.А. Черныха о развитии методов передачи текста. Исторический архив. 1956. №3, – С.508.
88. Маҳмуд Ҳасаний, Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матн-

шуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. – Б. 136.

89. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») асари ҳақида. – Т.: Фан, 1972. – 299 б.

90. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги. – Т.: Академнашр, 2019. – 206 б.

91. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005. – 208 б.

92. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Т.: Фан, 2007. – 168 б.

93. Олимов С. Нақшбандия ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 216 б.

94. Пардаев Қ. Муқимий шеърят: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мухаррир, 2019. – 212 б.

95. Олтин ёруғ. 1-китоб (Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Н.Раҳмонов). – Т.: Фан, 2009; 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2013.

96. Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. Т.: Университет, 2003. – 46 б.

97. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарқ, 2007. – 336 б.

98. Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – 440 б.

99. Рейсер С.А. Основы текстологии. Изд.2-е. Л., Просвещение, 1978. – 176 с.

100. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.

101. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 160 б.

102. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР. – Т., 1940.

103. Сирожиддинов Ш. Илм ва тахайюл сарҳадлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 132 б.

104. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.

105. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типоло-

гик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.

106. Sirojiddinov Sh.Mir Ali Shir Nava'i the great, Tashkent, G'.G'ulom, 2018. – 147 б.

107. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 б.

108. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019. – 128 б.

109. Сирожиддинов Ш. Хижрий милодий йилларни ўзаро табдил қилиш йўллари. – Т.: Муҳаррир, 2019. – 136 б.

110. Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ТДШИ, 2017. – 216 б.

111. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Изд. 2-е, – М., 1959. – 148 с.

112. Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва Мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. – 158 б.

113. Турсунов. Ю. «Муншаот» асарининг матний тадрижи. – Т.: Мумтоз сўз, 2016. – 145 б.

114. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 264 б.

115. Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971.–311 с.

116. Умаров Э.А. Гласные староузбекского языка XVIII века и новая транслитерация «Луғат-и туркӣ». – Т., 2005. – 46 с.

117. Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – Т., 2009. – 28 с.

118. Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – 32 б.

119. Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – 28 б.

120. Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Т.: Мумтоз сўз, 2011. – 141 б.

121. Шайхзода М. Гениал шоир. – Т.: Ўзадабий нашр, 1941. – 83 б.

122. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. 6 томлик. IV т. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972 – 1976.
123. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Т.: Фан, 1986. –164 б.
124. Шарипов Ш. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонининг генезиси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари. – Т.: Фан, 1982. – 93 б.
125. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ, 2004. –640 б.
126. Шарафутдинова К.А. Раскрытия значений слова в двуязычном словаре. –Т.: Фан, 1968. – 82 с.
127. Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-иқбол» – адабий манба. – Т.: Фан, 2009. – 232 б.
128. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы. – М.: Наука, 1923. – 128 с.
129. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсия/Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 936 б.
130. Чўлпон. Адабиёт надир. – Т.: Чўлпон, 1994. – 240 б.
131. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: 1970. –271 с.
132. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т.: 1997. – Б. 51 б.
133. Эркинов А.С. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т., 2019. – 98 б.
134. Эркинов А. Навоий «Хамса»си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018. – 304 б.
135. Эркинов А. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ХИА, 2019. 98 б.
136. Ўзбек тилининг лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – 289 б.
137. Қаюмов А. Нодир саҳифалар. –Т.: Фан, 1991. – 144 б.
138. Qosimov B. O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalar tarixi. – Т.: Fan va texnologiya, 2008. – 595 б.

139. Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида рамз ва тимсоллар. –Т.: ТДШИ, 2015. – 226 б.
140. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: ТДШИ, 2000. –172 б.
141. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т.: Фан, 1961. – 175 б.
142. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963. – 173б.
143. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970. – 380 б.
144. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т.: Ўқитувчи, 1997. –240 б.
145. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тафсири. –Т.: Фан, 1983. – 198 б.
146. Ҳакимов М. Навоий асарларининг кўчирган хаттотлар. –Т.: Фан, 1991. – 93 б.
147. Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. –136 б.
148. Ҳасанов Б. Жавохир хазиначиси.–Т.: Адабиёт ва санъат1989–100 б.
149. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
150. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. –Т.: Шарқ, 2007. – 336 б.
151. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – 160 б.
152. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 224 б.
153. Ҳусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.– Т.: Гафур Ғулом, 1981. – 400 б.

IV. Диссертациялар ва авторефератлар

154. Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлёзма манбалари: Филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: ЎзФА ҚИ, 1994. – 156 б.

155. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎЗМУ, 2004. – 298 б.
156. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008. – 270 б.
157. Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. д-ри... дисс. –Т.: ТошДЎТАУ, 2017. – 264 б.
158. Зоҳидов Р. «Сабот ул-оғизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018. – 240 б.
159. Кадыров Т.Ш. Филологическое исследование словаря «Хулосаи Аббаси» Мирза Мухаммада Хойи.: дисс...канд. филол. наук. – Т.,1988.–164 с.
160. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги («Бадоеъ ул-бидоя» девонисосида): Филол.фан. номз. ...дисс. – Т., 2005.
161. Ражабова Б. Ўзбек классик шеъриятида тамсил санъати: Филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: ЎзТАИ, 1996. – 117 б.
162. Умаров Э.А. «Бадаи-ал-лугат» и «Санглах» как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языкаXV–XVIII вв.: Дисс. докт. филол. наук. –Т., 1989. – 296 с.
163. Капранов В.А. Фарсиязычная лексикография в Индии XVI –XIX вв. Основные толковые словари: Автореф. дисс... докт. филол. наук. –Душанбе, 1973. – 39 с.
164. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Т.,1969.–19 с.
165. Махмудов К. Фонетические и морфологические особенности языка «Хибат ул-хакаик»: Автореф. дисс...канд.филол.наук.–Т., 1964.– 27 с.
166. Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Мехдихана (исследование, комментарии, перевода и транскрипция): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1971. – 17 с.
167. Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва тақомили

- (илк ва ўрта асрлар): Автореф филол.фан. д-ри...дисс. –Т.: ТДШИ, 2016.–74 б.
168. Пардаев Қ. Муқимий шеърини: матн тарихи, таҳрири ва талқини. Филол. фан. д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019;
169. Рашидова М. Алишер Навоий «Назм ул-жавоҳир» асарининг матний тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. –Т.: ЎзФА Тил ва адабиёт институти, 1991. – 222 б.
170. Рустамова С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари: Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Т., 1998. – 24 б.
171. Салоҳиддинова Д. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадиий санъаткорлик масалалари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1993. – 152 б.
172. Салоҳий, Дилором. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): Филол. фан. докт. ...дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001. – 285 б.
173. Сулейманов Х. Текстологические исследование лирики Алишера Навои: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Т.: Инст. Языка и литературы АН РУз, 1961. – 67 с.
174. Сулаймонова Н.А. Маҳмуд Замаҳшарий «Асос ул-Балоғ» асарининг манбашунослик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2007. – 187 б.
175. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV–XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қиёсий типологик – текстологик таҳлил). Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ЎзФАҚИ, 1998. – 270 б.
176. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка. «Мобани ал-лугат» Мирзы Мехдихона: Автореф. дисс...канд. филол. наук. –Т., 1967.– 26 с.
177. Фаттохов Х.Х. Мухаммад Риза Хаксар и его Мунтахаб ал-лугат: Автореф. дисс...канд.филол.наук.–Т., 1974. – 24 с.
178. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019.

179. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонининг илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1952. – 24 б.

180. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1969.

181. Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-икбол»нинг ўзбек бадиий-тарихий насри таракқиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт. ... дисс. –Т.: ЎЗМУ, 2009. – 283 б.

182. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении: Автореф. дисс...докт. филол.наук. – Т., 1974. – 140 с.

183. Эркинов А.С. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV–XX аср манбалари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ҚИ, 1998. – 296 б.

184. Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси: Филол. фан. д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018. – 256 б.

185. Ҳамидова М. Алишер Навоий Садди Искандарий достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Т., ЎзФА ҚИ, 1994. – 48 б.

186. Ҳошимова Д.М. «Бобурнома» асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: ЎЗМУ, 2006. – 223 б.

V. Мақолалар

187. Almaz Qasım qızı Binnətova (Almaz Ülvi). Azərbaycan – özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər) – Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 2008. – 326 s.

188. Almaz Ülvi. Ədəbi duyğularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər) II kitab. – Bakı, «Nurlan», 2008. – 426 s.

189. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных рукописей// Советское востоковедение. – М., 1955.№3. – С.184.

190. Болтабоев Ҳ. Эртани деган кечани қўймас//ЎзАС, 1997 йил 19 декабрь.

191. Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами? //ЎзАС. – Т., 2010. № 27, 4 июль.
192. Жумахўжа Н. Машхур ғазал таҳлиллари тадқиқи //Шарқ юлдузи. – Т., 2016. -№ 3. –Б.130 –134.
193. Жумаев Н. Имло ва маданий мерос//Ёшлик журналы, 1989, №5. –
194. Каримов Қ. Адабий мерос ва қўлёзмалар тақдири ҳақида//ЎзАС, 1990йил 21 февраль.
195. Каримий Ғ. Мутахассис масъулияти//ЎзАС. 2010 йил 29 октябрь, 44-сон.
196. Каримов Қ. Йирик кузатишга кичик тузатишлар//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1980. -№ 4. – Б.60–62.
197. Комилов Н. Ирфон нури//Тафаккур. –Т., 2006.-№ 2. – Б.68–73.
198. Неъматов Ҳ. ХІ асрдаги туркий тилларнинг М.Кошғарий томонидан қилинган таснифи//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1969.-№ 4. – Б.51–55.
199. Олимов С. Навоийни қисқартириб бўладими?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1988. № 7, 12 февраль.
200. Равшанов А. Ғафур Ғуломнинг адабиётшунослик фаолияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973, -№4. – Б.28.
201. Расулов . Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. №49, 3 декабрь.
202. Раҳмонов В. Матн ва матншунослик//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1987 йил 10 декабрь.
203. Раҳмонов В. Ҳадис келтириш санъати//Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2002. № 2. –Б.148.
204. Раҳмонов В. Адабий идрок тантанаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 4, 23 январь.
205. Раҳмонов В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият //Ёшлик. – Т., 2015. № 2. – Б.38–42.
206. Раҳмонов Н. Тўғри матн яратиш масъулияти//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011йил 29 апрель.

207. Рустамов А. Бир шаклга эга икки элементнинг талаффузи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1989. -№ 6. – Б.9–11.
208. Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 37, 3 сентябрь.
209. Рустамов А. Нутқ одоби сабоқлари//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1984. № 16.
210. Рустамова Х. Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғоти чигатойи ва турки усмоний» асарида қайд этилган лингвистик терминлар//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1975.-№ 2. – Б.71–78.
211. Сирожиддинов Ш. Матн тарихи ва сўз тадқиқи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009 йил 3 июль.
212. Содиқов Қ. Туркий классик матнларни транскрипция ва транслитерацияга ўгириш масаласи//Шарқшунослик. 2009. -№ 14.
213. Турдиев Ш. Қутбитдин домла қисмати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2006. № 44, 3 ноябрь.
214. Умаров Э.А. Навоий давридаги Ҳирот ўзбеклари тили//Адабий мерос. – Т. , 1986. -№ 4. – Б. 39–44.
215. Умаров Э.А. «Ҳазойин ул-маоний» даги фразеологизмлар чегараси // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1968.-№ 2. – Б.65–66.
216. Умаров Э.А. Навоий ибораларини тўғри шарҳлайлик//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1972.-№ 3. – Б.64–66.
217. Умаров Э.А. Алишер Навоий ундошлар ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 3. – Б.14–15.
218. Умаров Э.А. О трех ошибках тюркологии//Преподавание языка и литературы. – Т., 2006.-№ 6. – С.12–16.
219. Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1990. -№ 4. – Б.36–43.
220. Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24.

221. Шукуров Ш. XV мунозаралари ва уларнинг нашрларидаги нуқсонлар хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1993. -№ 2. – Б.30–36.
222. Ганиева С. Матн типлари хусусида//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 43, 22 октябрь.
223. Ганиева С. «Мажолису-н-нафоис» ва «Замима» тазкиралардан бири // Имом ал-Бухорий. Т., 2003. -№ 1. – Б.27–28.
224. Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1976.-№ 1. – Б.31–34.
225. Ҳакимов М. Алишер Навоийнинг тўпловчилик фаолияти//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1978.-№ 1. – Б.39–44.
226. Ҳасанов Б. «Сабъат абхур» луғатининг муаллифи ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1968.-№ 3. – Б.86–87.
227. Хафизова А. «Келурнаме» Мухамеда Якуба Чинги. – «Советская туркология». Баку, 1973. № 3.
228. Ҳаққулов И. Навоий шеъриятида ориф образи ва орифона маънолар//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1994.-№ 3. – Б.7–12.
229. Ҳаққулов И. «Санамай саккиз демайлик...»//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 8, 29 февраль.

VI. Тўплам ва илмий-амалий анжуман материаллари

230. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. – 607 б.
231. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr). – Bakı, «Qartal», 2009. – 360 s.
232. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литератур народов Ближнего и Среднего Востока. – В. кн.: Первая Всесоюзная конференция востоковедов/Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 13.

233. Болтабоев Ҳ. Матн ва унинг филологик фанлар тизимидаги ўрни /Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари. – Т.: Мумтоз сўз, 2019.

234. Валихўжаев Б. Қўлёзмаларнинг умумий рўйхати ва тавсифли каталогини яратишнинг долзарб муаммолари//Қўлёзмалар – дурдоналар. – Тошкент, 2001. –Б.8 –11.

235. Жабборов Н. Бадиий матн таҳрирининг хос хусусиятлари /«Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари» мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2014. – Б. 28–32.

236. Жабборов Н. Ўзбек матншунослигининг долзарб муаммолари /«Замонавий ўзбек адабиётшунослигининг янгиланиш тамойиллари» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, Adabiyot uchqunlari, 2016. – Б. 99–105.

237. Жабборов Р. Алишер Навоийнинг «Оққуюнли мухлислар девони» тил хусусиятлари/Алишер Навоий ва ХХІ аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Т., 2020 йил, 8 февраль. –Б.334–338.

238. Комилов Н. Тафаккур туҳфалари/Тўплам: Навоийнинг ижод олами.. –Т., 2001. – Б.16–27.

239. Рустамов А., Фазылов Э. Рецензия на книгу А.К.Боровкова «Бадаи ал-луғат» Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои/Научные труды ТашГУ, вып. 229. Востоковедение . –Т., 1964. – С. 215–219.

240. Салье М. «Книга благородных качеств» и ее автор/ Сборник статей об Алишере Навои». – Ташкент, 1940, – С. 170–214.

241. Сирожиддинов Ш. Навоийга бағишланган қасидалар ҳақида. Бадиий адабиёт ва адабий тил масалалари /Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Самарқанд, 1991. – Б.3–10.

242. Сирожиддинов Ш. Навоийшунослик: кечаги кун таҳлили/Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.54 – 59.

243. Сирожиддинов Ш . Навоийшуносликнинг янги босқичи/Илмий-

амалий анжуман материаллари. – Т., 2001. – Б.46 – 48.

244. Сирожиддинов Ш. Ўзбек халқи қўлёзма каталогини яратиш ҳақида/Илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2001. – Б.68.

245. Содиқов Қ. Навоий асарларини илмий транскрипцияга ўгириш масаласи//Алишер Навоий ва ХХІ аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари.-Т.,2018 йил, 8 февраль.-Б.263-268.

246. Умаров Э.А. Алишер Навоий ва ўзбек алифбоси//Материалы научно-теоретической конференции посвященной 550-летию со дня рождения Алишера Навои: тез. докл. – Т., 1991. – С.60–62.

247. Toutant M. Adab according to Mir ‘Ali Shir Nava’i//Алишер Навоий ва ХХІ аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари.-Т.,2018 йил, 8 февраль. –pp.110–121.

248. Хожа Убайдуллоҳ Ахрор. Табаррук рисолалар. –Т.: Адолат, 2004. –386 б.

VII. Қўлёзма ва тошбосма манбалар

249. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя / Котиб Хожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъминкулихожа. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1246–47/1830–32 й, инв. №2589.

250. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя / Котиб Юсуф ибн Мулло Муҳаммад. Қўлёзма. Боку, Оз.ФА қўлёзмалар институти, 1042/1632–33 й, инв. №М 301.

251. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар / Котиб Муҳаммад Яъқуб Де-вон Харрот ибн Уста Қурбонниёз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1318/1900–01 й, инв. №2058.

252. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб / Котиб Ҳусайн ибн Ҳайдар Ҳусайний Журжоний. Қўлёзма. Истанбул, ИУК, 1043/1633–34 й, инв. №2794.

253. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат / Котиб Муҳаммад Яъқуб Де-вон Харрот ибн Уста Қурбонниёз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1319/1901–02 й, инв. №7098.

254. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар / Котиб Муҳаммад Яъқуб

Девон Харрот ибн Уста Қурбонниёз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1319/1901–02 й, инв. №647.

255. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр / Котиб Муҳаммад Ғозихон ибн Ҳоким Муҳаммадхон Тошкандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1250/1834–35 й, инв. №1177.

256. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин / Котиб Мулло Иброҳим ибн Муҳаммад Яъқубхожа Хивакӣ. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1310/1892–93 й, Хива, инв. №1254.

257. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Котиб Муҳаммад Шариф Дабир. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1248/1832–33 й, инв. №726.

258. Алишер Навоий. Сабаи Сайёр / Котиб Мулло Муқаррабшоҳ Жойтоший. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, Олтишаҳр, инв. №11698.

259. Алишер Навоий. Садди Искандарий / Котиб Мустафоқулбек Валад Абдулвахҳоббек Туқсобаи Минг. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1277/1860–61 й, инв. №1810.

260. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр / Котиб Абдулқодир ибн Мулло Баҳодир Кошғарий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1249/1833–34 й, Кошғар, инв. №229.

261. Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис / Котиб Мулло Ғайбуллоҳ. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1253/1837–38 й, Бухоро, инв. №5289.

262. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-Қулуб / Котиб Ёрмуҳаммад Қаро Шаҳрисабзий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1237/1821–22 й, инв. №3592.

263. Алишер Навоий. Муншаот / Котиб Ибодулла Одилов (1872-1944). Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1357/1938 й, инв. №3441.

264. Алишер Навоий. Вақфия / Котиб Хожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъминқулихожа. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1246–47/1830–32 й, инв. №2589.

265. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин / Котиб Носиржонхожи Хўқандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1338/1919–20 й, Қўқон, инв. №693.

266. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер / Котиб Шермуҳаммад Мунис. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1213/1798–99 й, Хива, инв. №2.

267. Алишер Навоий. Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад / Котиб Ибодулло Одилов (1872-1944). Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1360/1941 й, инв. №5733.

268. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир / Котиб Пир Аҳмад ибн Искандар. Қўлёзма. Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Қиличали пошшо фонди, 932/1525–26 й, инв. №800/1.

269. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн / Котиб Ибодулло Одилов. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1360/1941 й, инв. №5829.

270. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон / Котиб Худоёр. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1253/1837–38 й, Тошкент, инв. №302.

271. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо / Котиб Раҳимқул ибн Қодирқул Ҳисорий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1238/1822–23 й, Бухоро, инв. №7412/1-3,6,7.

272. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам / Котиб Мулло Саримсоқ Хўқандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1249/1833–34 й, Қўқон шаҳрида китобат этилган, инв. №1711/2-4.

273. Алишер Навоий. Арбаъин / Котиб Мулло Муҳаммад Шералибек Шаҳрисабзий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1291/1874–75 й, Шаҳрисабз, инв. №5726.

274. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат / Котиб Муҳаммад Яъқуб. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1320/1902–03 й, Хива, инв. №857.

275. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11675.

276. Алишер Навоий. Вақфия. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11138/11.

277. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №5733/2.

278. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №12111/6.

279. Алишер Навоий. Арбаъин. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11315/1.

280. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи қўлёзма асарлар фонди: Инв. № 13, № 233.

281. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя (ББ, № 216). Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Адабиёт музейи, 2016 инв. рақамли қўлёзма. 1486 йил.

282. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий ва Ҳамид Сулоймонов фондида сақланаётган қўлёзма луғатлар ва мажмуалар: Инв. № 9954, № 9918, № 6803, № 3324, № 5197, № 1315.

VII. Луғатлар

283. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.1. – Т.: Фан, 1983. – 656 б.

284. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.2 – Т.: Фан, 1983. – 642 б.

285. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.3 – Т.: Фан,

1984. – 624 б.

286. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.4 – Т.: Фан, 1985. – 634 б.

287. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2018. – 560 б.

288. Алишер Навоий: қомусий луғат». Биринчи жилд/Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. – Т.: Шарқ, 2016. – 536 б.

289. Алишер Навоий: қомусий луғат». Иккинчи жилд/Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. – Т.: Шарқ, 2016. – 480 б.

290. Арабско-русский словарь. – М.: 1958. – 1186 с.

291. Ат-тухфату-з-закияту фи-л-луғати-т-туркия /Таржимон, нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1968. – 278 б.

292. Боровков А.К. Бадаи ал-луғат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. –М., 1961. – 265 с.

293. Девону луғотит турк. Индекс-луғат / Ғ.А.Абдурахмонов ва С.М. Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – 546 б.

294. Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

295. Зубдату-т-таворих/М.Р. Огаҳий/Нашрга тайёрловчи, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Жабборов. – Т.: Ozbekiston, 2009. – 240 б.

296. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.І–ІІІ/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов – Т.: Фан, 1960 – 1963.

297. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М.: Гос.Изд. иностранных и национальных словарей, 1953. – 668 с.

298. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғат. ҷилди І. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.

299. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғат. ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.

300. Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотей. ҷилди І. –Душанбе:

Адиб, 1988. – 416 с.

301. Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1972. – 190 б.

302. Отахонова А. «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой. – Душанбе: Дониш, 1986. – 123 с.

303. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Т.I-IV. – СПб., – 1893–1911. – 12558 с.

304. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. – Т.: Университет, 2001. – 352 б.

305. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: Университет, 2003. – 600 б.

306. Сирочуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288с.

307. Умаров Э.А. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – 36 б.

308. Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т.1-2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 1904 с.

309. Хоксор. Мунтахаб ул-луғот. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – 112 б.

310. Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953, – 452 б.

311. Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1972. – 784 б.

312. Юсуф Б. Навоий тили луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Т.: Шарқ, 2018. – 496 б.

313. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. I-V жилдлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 2007, 2008 – 3235 б.

314. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг «Сабъат абхур» луғати. – Т.: Фан, 1981. – 104 б.

315. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. – 324 б.

316. Ҳофизӣ Ўбаҳӣ. «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ё «Фарҳанги Ҳофизӣ Ўбаҳӣ». – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
317. Mirza Mehdi Mexmetxan. Sanglax. Lugat-i Nevai. Tepkibasim. Yayinliyan Besim Atalay, Istanbul, 1950.
318. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) Cilt 1. – Tebriz, «Ahtar Yayınevi», 2015. – 1016 s.
319. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) Cilt 2. – Tebriz, «Ahtar Yayınevi», 2015. – 1017–1878-s.
320. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) Cilt 3. – Tebriz, «Ahtar Yayınevi», 2016. – 662 s.
321. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Tezyil (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin farsça və arabça sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) – Tahran: «Bünyod shukuhı», 2016. – 336 s.
322. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Məbâni'l-luğat (Alîşîr Nevâyînin eserleasında Çağatayca Dilbilgisi)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) – Tahran: «Bünyod shukuhı», 2016. – 476 s.
323. دکتر جعفر سید سجادی – فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی – تهران. از انتشارات طهوری ۱۳۸۶ ه ش

VIII. Электрон ресурслар

324. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари – Адабий танқиднинг методологик асослари. <http://www.textology.ru>.
325. Жумахўжа Н. Алишер Навоий асарларидаги «эп», «қолғай», «шух» сўзларининг маънолари ва матний хусусиятлари. <http://nusratullajumahoja.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>.
326. <http://www.sorbonne-universite.fr>.
327. <http://www.uni-leipzig.de>.
328. <http://www.hu-berlin.de>.

- 329. <http://www.lang.ox.ac.uk>.
 - 330. <http://www.u-tokyo.ac.jp>.
 - 331. <http://www.bsu.edu.az>.
 - 332. <http://www.msu.ru>.
 - 333. <http://www.ivran.ru>.
 - 334. <http://www.spbu.ru>.
 - 335. <http://www.istanbul.edu.tr>.
 - 336. <http://www.jnu.ac.in>.
 - 337. <http://www.ku.edu.af>.
 - 338. <http://www.pnu.ac.ir>.
 - 339. <http://www.navoiy-uni.uz>.
 - 340. <http://www.beruniy.6te.net>.
 - 341. <http://www.tai.uz>.
 - 342. www.sorbonne-universite.fr.
 - 343. www.uni-leipzig.de, www.hu-berlin.de
 - 344. www.lang.ox.ac.uk.
 - 345. www.u-tokyo.ac.jp.
 - 346. www.bsu.edu.az.
 - 347. www.msu.ru.
 - 348. www.ivran.ru.
 - 349. www.spbu.ru.
 - 350. www.istanbul.edu.tr.
 - 351. www.jnu.ac.in, www.ku.edu.af.
 - 352. www.pnu.ac.ir, www.navoiy-uni.uz.
 - 353. www.beruniy.6te.net.
 - 354. www.tai.uz.
-